UNIVERSITY OF SARAJEVO – ORIENTAL INSTITUTE

73. 2023.

UDK: 81:82:93

ISSN 0555-1153 (Print)
ISSN 2303-8586 (Online)

CONTRIBUTIONS

TO ORIENTAL PHILOLOGY

Annual

Editor-in-Chief
Dr. Elma Korić

POF	VOL. 73	1-277	SARAJEVO	2024.

UNIVERSITE DE SARAJEVO – L'INSTITUT ORIENTAL

73. 2023.

UDK: 81:82:93

ISSN 0555-1153 (Print)
ISSN 2303-8586 (Online)

R E V U E

DE PHILOLOGIE ORIENTALE

Annuaire

Rédactrice
Dr. Elma Korić

POF	VOL. 73	1-277	SARAJEVO	2024.

UNIVERZITET U SARAJEVU – ORIJENTALNI INSTITUT

73. 2023.

UDK: 81:82:93

ISSN 0555-1153 (Print)
ISSN 2303-8586 (Online)

P R I L O Z I
ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU

Izlazi jedanput godišnje

Glavni urednik
Dr. Elma Korić

POF	VOL. 73	1-277	SARAJEVO	2024.

Izdavač/Publisher
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Zmaja od Bosne 8 b, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
e-mail: ois@bih.net.ba: web: www.ois.unsa.ba

Glavni urednik/Editor-in-Chief
Dr. Elma Korić

Odgovorni urednik/Executive Editor
Dr. Aladin Husić

Redakcija/Editorial Board
Akademik Muḥammad M. al-Arnāūṭ (Mafraq), dr. Dragana Amedoski (Beograd), dr. Dželila Babović (Sarajevo), dr. Vera Constantini (Venezia), akademik Ekrem Čaušević (Zagreb), dr. Linda T. Darling (Arizona), akademik Esad Duraković (Sarajevo), dr. Feridun M. Emecen (Istanbul), dr. Lejla Gazić (Sarajevo), akademik Dragi Gjorgiev (Skopje), dr. Muamer Hodžić (Sarajevo), dr. Cemal Kafadar (Cambridge Massachusetts), dr. Adnan Kadrić (Sarajevo), dr. Mahmut Erol Kılıç (Istanbul), dr. Marcus Koller (Bochum), dr. Madžida Mašić (Sarajevo), dr. Hatice Oruç (Ankara), dr. Ludwig Paul (Hamburg), dr. Gisela Prochàzka-Eisl (Wien).

Tehnički urednik/Technical Editor
Dr. Madžida Mašić

Lektor/Language Editor
Dr. Lejla Gazić

DTP
Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

ISSN 0555-1153 (Print)
ISSN 2303-8586 (Online)

EBSCOhost Online Research Databases (www.ebscohost.com)
Central and Eastern European Online Library (CEEOL)
Frankfurt am Main (www.ceeol.com).

Stavovi iznijeti u radovima odražavaju stav autora.
The views expressed in the papers are those of the authors.

SADRŽAJ – CONTENTS

I IZVORNI NAUČNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS

1. Filologija / Philolology

a) Jezik / Language

Sanja Virovec, *Polisemičnost glagola izvedenih iz stranih imenskih osnova u zapadnoturkijskim jezicima / Polysemy in verbs derived from loanword bases in Western Turkic languages* 7

2. Historija / History

Eyüp Kul, Zeynep Yılmaz, *15. ve 16. yüzyillarda Üsküp madenlerinde istihdam (kadi, emin, nazir ve kâtipler) / Zapošljavanje u rudnicima Skoplja u 15. i 16. stoljeću (kadije, emini, naziri i katibi)* 32

Nenad Moačanin, *Desetina, petina, trećina, polovina: preliminarne napomene o širem spektru agrarnih odnosa u osmanskoj Bosni klasičnog perioda / Tithe, one-fifth, one-third, one-half: preliminary notes on the wider scope of agrarian relations in Ottoman Bosnia in the classic period* 68

Muamer Hodžić, *Vrhovne bosanske kadije (mulle) u drugoj polovini 17. stoljeća / The supreme kadis (mollas) of Bosnia in the second half of the 17th century* 95

Ruža Radoš Ćurić, *Portret osmanskog državnika Hekimoglu Ali-paše (1689.-1758.): život, karijera i ličnost / Portrait of Ottoman statesman Hekimoglu Ali Pasha (1689-1758): life, career and personality* 121

3. Kulturna historija / Cultural history

Alma Omanović-Veladžić, *Zaostavština Fatime Dudije hatun, sarajevske dobrotvorke / The legacy of Fatima Dudija hatun, Sarajevo benefactor* 161

II PRILOZI / CONTRIBUTIONS

Emrah Seljaci, *Kanunnama o devširmi iz vremena Bajazida II (1481-1512) / Kanunnama about devshirma from the time of Bayezid II (1481-1512)* 187

Nedim Zahirović, *O postanku naselja Dizdaruša pokraj Brčkog / On the origin of the settlement Dizdaruša near Brčko* 201

Fuad Ohranović, *O timarskom sistemu i vojnim plaćama kroz osmanske dokumente Arhiva Bosne i Hercegovine od 17. do prvih godina 19. stoljeća / On the timar system and military salaries through Ottoman documents of the Archives of Bosnia and Herzegovina from the 17th to the first years of the 19th century* 212

III OSVRTI / REFLECTIONS

Esad Duraković, *Hasan Kaleši – povodom 100 godina od rođenja (1922-1976)* 225

Aziz Merhan, *Türkolog Milan Adamović'in Türkçe tasnifi* 235

IV PRIKAZI / REVIEWS

Mehmed Kico, Amrudin Hajrić, *Uvod u orijentalnu filologiju* (Vedad Hurić) 245

Dragana M. Đorđević, *Uvod u klasičnu arapsku leksikografiju (VIII-XVIII vek)* (Dželila Babović) 249

Berin Bajrić, *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu* Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḫir *Ali-dede Bošnjaka* (Dželila Babović) 251

Esad Duraković, Muhammed Mufaku, *Antologija poezije Arapskog Istoka XX vijeka* (Berin Bajrić) 254

Dünyada Turkoloji I-III (Hamza Kurtanović) 257

Mustafa İsen, Tuba Durmuş, *Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi* (Madžida Mašić) 259

Munir Drkić, Ahmed Zildžić, *Carstvo teksta: Tuḥfe-i Šāhidī i njegova upotreba u osmanskoj Bosni* (Đenita Haverić) 261

Aida Mujezin Čolo, *Čajniče i okolina, 15. i 16. stoljeće* (Emina Mostić) 264

Adnan Kadrić, Alma Omanović-Veladžić, *Bužim u osmanskim dokumentima* (Emina Mostić) 267

Adis Zilić, Faruk Taslidža, Sedad Bešlija, Haris Dervišević, Ahmet Kurt, *Sinan-paša Borovinić: društveni status, porijeklo, politički uspon, početak urbanizacije Mostara* (Amir Džinić) 270

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Historijskog arhiva Sarajevo, svezak četvrti IV (Elma Dervišbegović) 272

Medicina bez granica: zdravlje i liječenje u osmanskoj Bosni – Zbornik radova (Madžida Mašić) 275

DOI: 10.48116/issn.2303-8568.2023.73.7
Izvorni naučni rad

UDK: 811.512.1:81-115
Datum prispijeća: 6. 6. 2024.
Datum prihvatanja: 7. 7. 2024.

SANJA VIROVEC*
(Zagreb)

POLISEMIČNOST GLAGOLA IZVEDENIH IZ STRANIH IMENSKIH OSNOVA U ZAPADNOTURKIJSKIM JEZICIMA

Abstrakt

U ovome se radu daje uvid u stupanj polisemičnosti 137 glagola izvedenih iz imenskih osnova koje su posuđenice u turskom Republike Turske te se nastoji istražiti postoje li prijevodni ekvivalenti i u ostalim zapadnoturkijskim jezicima izvedeni iz iste osnove i koji je stupanj njihove polisemičnosti. Polazišni jezik je upravo turski Republike Turske, a azerbajdžanski, turkmenski i gagauski prijevodni ekvivalenti proučavanih glagola čine materijal na temelju kojega će se vršiti usporedbe i donositi zaključci. Zbog toga što osnove nisu turkijske (etimološki), neće se pratiti njihov dijakronijski razvoj jer bi to premašilo opseg i svrhu ovoga rada.[1] Glavna vrela za polazišni jezik su *Türkçe Sözlük* (2020.) i *Kubbealtı Sözlüğü* (2008.). Većinu korpusa na kojemu se istraživanje temelji čine glagoli nastali tvorbenim sufiksom +lA- (132), a ostatak su glagoli tvoreni sufiksima +Al- (2), +A- (1), +Ar- (1) te +sA- (1). Na temelju korpusa prikupljenog iz relevantnih rječnika i izvora četiriju zapadnoturkijskih jezika donijet će se vrijedni zaključci o međujezičnim značenjskim razlikama glagola izvedenih iz stranih imenskih osnova (imenica i pridjeva koje u turskom Republike Turske kao polazišnom jeziku imaju status posuđenice) i međujezičnim razlikama u leksičkom inventaru.

Ključne riječi: zapadnoturkijski jezici, polisemija, tvorba glagola, poredbena lingvistika

---

* Dr. Sanja Virovec, viša asistentica, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za hungarologiju, turkologiju i židovske studije, Katedra za turkologiju, e-mail: sanja.virovec@gmail.com, ORCID ID: 0009-0003-7761-1125

[1] O dijakronijskoj i sinkronijskoj polisemiji v. Ida Raffaelli, *O značenju: uvod u semantiku*, Matica hrvatska, Zagreb, 2015., 185.

UVOD

Ovaj će se rad baviti polisemičnim (višeznačnim) glagolima u zapadnoturkijskim (oguskim) jezicima izvedenim iz stranih imenskih osnova, točnije iz imenskih osnova (imenica i pridjeva) koje imaju status posuđenice u turskom Republike Turske.[2] Poticaj za bavljenje ovom temom u monografskom obliku je istraživanje provedeno u okviru doktorske disertacije *Batı Türkçesinde Fiil Gövdeleri*.[3] Disertacija se bavila svakovrsnom tvorbom proširenih glagolskih osnova (njen korpus je podijeljen na dva glavna dijela: tvorba od imenskih osnova i tvorba od glagolskih osnova), a ovaj rad će se fokusirati isključivo na one izvedene iz imenskih osnova koje u turskom Republike Turske imaju status posuđenica. Taj korpus sastoji se od 137 glagola. Polazišni jezik je, dakle, turski Republike Turske, a ostali zapadnoturkijski jezici – azerbajdžanski, turkmenski i gagauski – su materijal za usporedbu. Dakle, osnovni kriterij je taj da su glagoli polisemični u turskom Republike Turske.

Kroz analizu i na tragu nje pokušat će se odgovoriti na pitanja o tome koji je, na temelju korpusa ovoga rada, zapadnoturkijski jezik najviše polisemičan, koji je zapadnoturkijski jezik u kojoj mjeri te iz kojih jezika posuđivao imenice i pridjeve koje su osnovama ovdje proučavanih glagola i na koji se način ti podaci mogu povezati s izvanjezičnim utjecajima.

Prije nego što se započne sam rad, valja razjasniti sljedeće pojmove: turkijski jezici, polisemija te jezično posuđivanje.

Turkijski jezici čine jezičnu porodicu koja se dijeli na nekoliko skupina, a sve one vuku porijeklo iz staroturskog. Suvremene skupine turkijskih jezika su oguska (zapadnoturkijska), kipčačka (sjevernoturkijska) i karlučka (istočnoturkijska). U ogusku, tj. zapadnoturkijsku skupinu spadaju turski Republike Turske, turkmenski, azerbajdžanski i gagauski, a to su ujedno i jezici čijim se leksičkim materijalom bavi ovaj rad, kroz prizmu polisemičnih glagola. Kipčačka skupina je najbrojnija i obuhvaća deset jezika: kazaški, kirgiski, tatarski, krimskotatarski, karakalpački, nogajski, karačaj-balkarski, kumički, karaimski i baškirski. Karlučka skupina pak broji samo dva suvremena jezika: uzbečki i ujgurski.

---

[2] O definiciji polisemije te odnosima između temeljnog i izvedenih značenja (tur. *temel* ve *yan anlamlar*) v. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* (7. izdanje), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2020., 180.

[3] Disertacija je izrađena na Ege Üniversitesi, pod mentorstvom prof. dr. sc. Mustafe Önera. Zasad je dostupna putem servisa YÖK Tez Kataloğu.

Jezično posuđivanje normalna je pojava u jezicima. Iz jezika u jezik (a i iz dijalekta u dijalekt) posuđivati se mogu fonemi, morfemi, riječi, značenja, tvorbeni uzorci… Budući da se jezik smatra živim organizmom, a ne izoliranim artefaktom, logično je zaključiti da se jezik mijenja unutar samog sebe kroz vrijeme, ali i da međusobno utječe na jezike s kojima se nađe u kontaktu.[4] Vrsta jezičnog posuđivanja koja nas u ovome radu zanima je posuđivanje riječi, uz napomenu da, zbog toga što bi prevršilo opseg rada, nije moguće ovdje prikazivati i istraživati značenja koja su imenske osnove iz kojih su izvedeni glagoli kojima će se baviti imale u izvornim (izvorišnim) jezicima. Kao što je rečeno na početku, bavit će se glagolima koji kao osnovu imaju imenice i pridjeve koje u turskom Republike Turske imaju status posuđenice (engl. *loanword*).

Turkijski jezici kroz povijest riječi (lekseme) su posuđivali iz brojnih jezika. Dobre preglede te problematike pružaju Aksan (1962) i Röhrborn (2022). Jezici kojima se ovaj rad bavi, zapadnoturkijski jezici, najviše su posuđivali iz perzijskog i arapskog. To je logično ako uzmemo u obzir samu povijest Osmanskog Carstva i azerbajdžanskih državnih tvorevina. Također, bitno je spomenuti i ruski, iako je on važniji izvor za kipčačku skupinu. Od ”europskih” jezika turkijski su – a tu se prije svega misli na turski Republike Turske – posuđivali u vrijeme Jezične reforme (1932. – 1938.).

Na kraju ovoga uvodnog dijela valja razjasniti još jedan pojam, ključan za rad – pojam polisemije. Iako brojni izvori kažu da monosemične riječi, tj. leksemi zapravo uopće ne postoje, već da svaka ima temeljno (neobilježeno) i izvedena značenja, ovaj se rad temelji na rječničkim zapisima i bilježenjima riječi pa će se voditi onime što se u njima nalazi. Ako polisemiju razumijemo onako kako ju je razumio Breal, kao odraz civiliziranog društva, učinit će se logičnim da je u jezicima suvremenih društava ona široko raširena pojava.[5]

Bitno je razlikovati polisemiju od homonimije, tj. razlučiti radi li se o jednom leksemu s više značenja ili o dvama ili više leksema iste fonološke konstrukcije. U tome ponajviše može pomoći etimologija, a što će kasnije i u ovome radu postati razvidno.[6]

---

4 V. Hadumod Bussmann, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics,* Routledge, London – New York, 2006., 139, 420-421, 640-641, 702.

5 Usp. I. Raffaelli, *O značenju*, 183.

6 O kriterijima razlučivanja polisemija – homonimija v. isto, 288-289.

Polisemija se može razviti uslijed nekoliko situacija, a kao najčešće izvore polisemije strukturalisti navode pomak u značenju, figurativne izraze, pučku etimologiju i utjecaj stranih riječi.[7]

OSVRT NA VRELA (RJEČNIKE)

S obzirom na to da zbog ograničenog prostora u ovome radu nije moguće prikazati čitav materijal za glagole kojima se rad bavi – njihove inačice (nadalje u tekstu: prijevodne ekvivalente) u sva četiri jezika sa svim značenjima – osvrnut ćemo se na izvore koji su se koristili za izradu korpusa, a za uvid u cjelovit materijal čitatelja upućujemo na Virovec 2023. Kao polazišnu točku "filtriranja" polisemičnih od jednoznačnih glagola[8] korišten je obrnuti rječnik turskog Republike Turske: *Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi* (2004).[9] Kako je turski Republike Turske polazišni jezik istraživanja, za izradu njegova korpusa korišteno je najviše vrela koja su na potrebnim mjestima međusobno uspoređivana: osnovno vrelo je tiskano izdanje rječnika *Türkçe Sözlük*, a za eventualne promjene u jeziku koje tiskano izdanje nije zabilježilo vršena je usporedba s mrežnom verzijom: *Güncel Türkçe Sözlük* (GTS). Također je korišten, za neke podatke bogatiji, a za neke oskudniji od rječnika *Türkçe Sözlük*, rječnik *Kubbealtı Lugatı – Asırlar boyu târihî seyri içinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (2008) te je usporedbom s podacima iz njega dobivena vrlo široka slika o značenjima proučavanih glagola. Na mjestima na kojima je to bilo potrebno, materijal iz standarda uspoređivan je s materijalom iz književnih i dijalektalnih rječnika: *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1995. – 1996.) i *Derleme Sözlüğü* (1963. – 1979.). No, ne smije se zaboraviti činjenica da se rad bavi isključivo standardnim jezikom jer bi cjelovito uključivanje dijalektalnog materijala prešlo

[7] Usp. isto, 192.-193. Usp. s Karaagaç 2002. i Ullmann (1978), 357.

[8] Pod pojmom *jednoznačni* u ovome se radu podrazumijevaju glagoli za koje se u pripadajućim im rječničkim natuknicama navodi samo jedno značenje.

[9] Pod terminom *obrnuti rječnik* u ovome se radu podrazumijeva rječnik koji riječi poredava obrnuto, tj. prema njihovom finalnom afiksu, a ne prema početnim slovima riječi. Dakle, obrnuti rječnik poredava riječi prema njihovim završecima, npr. sakatla-, silikatla-, barikatla-, tokatla-,… (v. Gemalmaz, E., Tezcan Aksu, B., Tariktaroğlu, A. (2004) *Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 845, 3). Takva vrsta rječnika vrlo je korisnim izvorom za aglutinativne jezike u kojima morfološka istraživanja nužno kreću od afikasa.

granice onoga čemu se ovdje teži, a to je usporedba među zapadnoturkijskim jezicima, dakle, njihovim standardnim inačicama. Nadalje, za azerbajdžanski je korišten *Azərbaycan Dilinin İzahli Lüğəti* (2006), a za bolje razumijevanje "lažnih parova" koristili smo Alataylıjev dvojezični *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* (2018). Turkmenski materijal crpljen je iz *Türkmen Diliniñ Düşündürişli Sözlügi* (2016), Tekinovog dvojezičnog *Türkmence-Türkçe Sözlük* (1995) i na mjestima, za razrješavanje nedoumica, *Slovar Turkmenskogo Yazika* (1962). Gagauski materijal pokazao se najzahtjevnijim za prikupljanje i obradu. Naime, turski prijevod *Gagauzsko-Rusko-Moldavskiy Slovar*a (1973) (*Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, 1991) pokazao se prilično oskrvnjenim – tijekom prevođenja nije se poštivalo pravilo bilježenja prevoditeljskih i uređivačkih intervencija: bez ikakvih napomena dio materijala iz izvornika nije preveden, a zapazili smo i poprilično broj novouvedenih natuknica – opet bez ikakvih napomena. Zbog toga smo odlučili koristiti originalno izdanje. Za natuknice koje nam nisu bile dovoljno jasne ili su se učinile nedovoljno dobro objašnjenima koristili smo se svojevrsnim (no, napomena: poprilično ograničenim!) repozitorijem tekstova na gagauskom: zbornikom *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi – Gagauz Türk Edebiyatı*.

Prijevodne ekvivalente tražili smo na sljedeći način: prvo smo tražili prijevodne ekvivalente koji su u određenom referentnom jeziku izvedeni iz istih, posuđenih osnova kao i glagoli u turskom Republike Turske te provjeravali njihova značenja kako bismo izbjegli zamku "lažnih parova" i homonima, a ako ekvivalent s istom osnovom ne bi postojao, koristili smo *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991) koji nudi popis prijevodnih ekvivalenata za ograničen broj riječi u više-manje svim turkijskim jezicima te rusko-turski rječnik *Rusça Türkçe Sözlük* (2012) koji nam je olakšavao razumijevanje vrela za turkmenski i gagauski.

Na kraju ovog osvrta, želimo još jednom naglasiti da se u ovome radu neće donositi čitav materijal za sve glagole koji čine korpus, već će ga se na mjestima na kojima je to potrebno parafrazirati – u našem prijevodu na hrvatski jezik.

O KOJIM JE TVORBENIM SUFIKSIMA I GLAGOLIMA RIJEČ?

Naravno, nije svaki tvorbeni sufiks došao na imensku osnovu koja je posuđenica i tvorio polisemični glagol. Za neke sufikse uopće nema

zabilježenih polisemičnih glagola. Od ukupnosti tvorbenih sufikasa u turskom Republike Turske koji tvore glagole od imenskih osnova (+lA-, +Al- i +l-[10], +DA-, +A-, +Ar-, +KIr-, +I-, +K-, +r-, +sA- i +msA-)[11] polisemične glagole od posuđenica tvorili su: +lA- (132), +Al-[12] (2), +A- (1), +Ar- (1) i +sA- (1), dakle, samo pet sufiksa.

Glagoli koji će se u ovome radu proučavati su sljedeći: *afyonlamak*, *ayarlamak*, *benzinlemek*, *bocalamak*, *cımbızlamak*, *cilalamak*, *çemberlemek*, *çengellemek*, *çimentolamak*, *çullamak*, *çuvallamak*, *darbelemek*, *demlemek*, *depolamak*, *desteklemek*, *dinamitlemek*, *elektriklemek*, *engellemek*, *faturalamak*, *ferahlamak*, *fırçalamak*, *fiskelemek*, *fitillemek*, *frenlemek*, *gazlamak*, *gemlemek*, *gezlemek*, *gurklamak*, *haçlamak*, *hafiflemek*, *haklamak*, *halkalamak*, *hamurlamak*, *hazırlamak*, *hesaplamak*, *ilaçlamak*, *imzalamak*, *istiflemek*, *işaretlemek*, *kalafatlamak*, *kalaylamak*, *kancalamak*, *kantarlamak*, *kararlamak*, *kementlemek*, *kilitlemek*, *kiralamak*, *kireçsilemek*, *klorlamak*, *kopyalamak*, *kundaklamak*, *lambalamak*, *lanetlemek*, *lehimlemek*, *lekelemek*, *limanlamak*, *mahmuzlamak*, *makaslamak*, *mandallamak*, *maskelemek*, *mayalamak*, *mazotlamak*, *mıhlamak*, *mumlamak*, *mühürlemek*, *mürekkeplemek*, *nallamak*, *neşterlemek*, *nikahlamak*, *nişanlamak*, *noktalamak*, *okkalamak*, *oksijenlemek*, *paketlemek*, *paklamak*, *paralamak*, *parçalamak*, *parsellemek*, *paylamak*, *peçelemek*, *pençelemek*, *perçinlemek*, *perdahlamak*, *perdelemek*, *peydahlamak*, *peylemek*, *pineklemek*, *pislemek*, *piyazlamak*, *pompalamak*, *postalamak*, *pullamak*, *rastlamak*, *rendelemek*, *renklemek*, *resimlemek*, *sabahlamak*, *sabunlamak*, *sahnelemek*, *sakatlamak*, *sayfalamak*, *selamlamak*, *sepetlemek*, *serinlemek*, *sıfırlamak*, *siftahlamak*, *sigortalamak*, *şakullemek*, *şerbetlemek*, *şırıngalamak*, *tavlamak*, *tazelemek*, *tellemek*, *temizlemek*, *terazilemek*, *terbiyelemek*, *tertiplemek*, *tezgahlamak*, *tıraşlamak*, *tırpanlamak*, *torbalamak*, *torpillemek*, *vakumlamak*, *varaklamak*, *yaftalamak*, *zamanlamak*, *zayıflamak*, *zedelemek*, *zehirlemek*, *zımbalamak*, *zincirlemek*, *zorlamak*, *körelmek*, *sertelmek*, *harcamak*, *morarmak*, *garipsemek*.

---

[10] Ova dva sufiksa, kao i +sA- i +msA-, zbog nerazriješenog etimološko-tvorbenog statusa, smatramo jednom morfološkom jedinicom.

[11] Do ovoga popisa došli smo usporedbom poglavlja koja se bave tvorbom u sljedećim gramatikama: Samojlovič 1925 (str. 42-48), Deny 1941 (str. 838-851), Kononov 1956 (par. 521-572), Ergin 1962 (par. 250-262), Banguoğlu 1974 (par. 204-224), Erdal 1991 (str. 413-535) (da ne bude zabune, Erdal 1991 u potpunosti i jest djelo o tvorbi) i Korkmaz 2009 (str. 109-122).

[12] Ovdje spominjemo samo +Al- i u nastavku samo +sA- zato što oni tvore polisemične glagole koji zadovoljavaju kriterije ovog rada, a +l- i +msA- ne tvore.

O ETIMOLOGIJAMA OSNOVA PROUČAVANIH GLAGOLA

S obzirom na to da se rad bavi isključivo glagolima izvedenim iz osnova koje, prvenstveno u polazišnom jeziku – turskom Republike Turske, imaju status posuđenice, bitno je vidjeti iz kojih jezika te osnove (imenice i pridjevi) dolaze. Za provjeru etimologije korišten je u prvom redu Tietzeov rječnik (2016), a potom i Clausonov (1972), Erenov (1999), Stachowskijev (2019) i Radloffov rječnik (1983. – 1911.).[13] Ovdje se prije svega govori o posuđivanju (osnova) u turski Republike Turske, a na mjestima gdje je to potrebno naglasit će se eventualne razlike među četirima proučavanim jezicima.

Kao najplodniji jezik davatelj pokazuje se perzijski (u 53 glagola): *çemberlemek*, *çengellemek*, *çuvallamak*, *desteklemek*, *engellemek*, *ferahlamak*, *gezlemek*, *gurklamak*, *hamurlamak*, *kementlemek*, *kiralamak*, *kireçsilemek*, *kundaklamak*[14], *lekelemek*, *mahmuzlamak*, *mayalamak*, *mıhlamak*[15], *mumlamak*[16], *mühürlemek*, *neşterlemek*, *nişanlamak*, *paklamak*, *paralamak*, *parçalamak*, *paylamak*, *pençelemek*, *perçinlemek*, *perdahlamak*, *perdelemek*, *peydahlamak*, *peylemek*, *pineklemek*, *pislemek*, *piyazlamak*, *pullamak*, *rastlamak*, *rendelemek*, *renklemek*, *sepetlemek*, *tavlamak*, *tazelemek*, *terazilemek*, *tezgahlamak*, *tıraşlamak*, *torbalamak*, *yaftalamak*, *zedelemek*, *zehirlemek*, *zımbalamak*, *zincirlemek*, *zorlamak*, *körelmek*.

Kao drugi najplodniji jezik davatelj pokazuje se arapski (u 47 glagola): *afyonlamak*, *ayarlamak*, *cilalamak*, *çullamak*, *darbelemek*, *demlemek*, *fitillemek*, *hafiflemek*, *haklamak*, *halkalamak*, *hazırlamak*, *hesaplamak*, *ilaçlamak*, *imzalamak*, *işaretlemek*, *kalaylamak*, *kantarlamak*[17], *kararlamak*, *lanetlemek*, *lehimlemek*, *makaslamak*, *mıhlamak*[18], *mumlamak*[19], *mürekkeplemek*, *nallamak*, *nikahlamak*, *noktalamak*,

---

[13] Pri referiranju na rječnike u većini slučajeva ne donosimo podatke o stranicama jer su svi, osim Clausonovog, organizirani po abecednom principu.

[14] *Kundak* u *kundaklamak* je posuđenica iz starije razvojne faze jezika: staroperzijskog (v. Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, TÜBA, Ankara, 2016.).

[15] Za glagol *mıhlamak* izvori navode da bi osnova mogla vući etimologiju ili iz perzijskog ili iz arapskog (v. A. Tietze, *Tarihi*).

[16] Vrijedi ista etimološka napomena kao i za *mıhlamak*.

[17] Za glagol *kantarlamak* izvori navode da je osnova originalno latinske etimologije, a da je iz latinskog prešla u arapski, iz arapskog u turski (v. A. Tietze, *Tarihi*).

[18] V. bilješku 9.

[19] V. bilješku 10.

okkalamak[20], *resimlemek*, *sabahlamak*, *sabunlamak*, *sahnelemek*, *sakatlamak*, *sayfalamak*, *selamlamak*, *sıfırlamak*, *siftahlamak*, *şakullemek*, *şerbetlemek*, *temizlemek*, *terbiyelemek*, *tertiplemek*, *varaklamak*, *zamanlamak*, *zayıflamak*, *harcamak*, *garipsemek*.

Nakon ovih dvaju "glavnih" jezika davatelja dolazi francuski (u 12 glagola): *depolamak*, *dinamitlemek*, *elektriklemek*, *frenlemek*, *klorlamak*, *kopyalamak*[21], *oksijenlemek*, *paketlemek*, *parsellemek*, *tellemek*, *torpillemek*, *vakumlamak*.

Zatim dolazi talijanski kao jezik davatelj (u 11 glagola): *benzinlemek*[22], *bocalamak*, *çimentolamak*, *faturalamak*, *istiflemek*, *kancalamak*, *kopyalamak*[23], *peçelemek*, *pompalamak*, *postalamak*, *sigortalamak*.

U istoj mjeri kao i talijanski, i grčki je jezik davatelj (u 12 glagola): *cımbızlamak*, *fırçalamak*, *fiskelemek*[24], *gemlemek*[25], *kalafatlamak*[26], *kilitlemek*, *lambalamak*[27], *limanlamak*[28], *mandallamak*, *maskelemek*, *şırıngalamak*, *tırpanlamak*.

Iz mongolskog kao jezika davatelja bilježe se osnove za dva glagola: *serinlemek*, *morarmak*.

Ista je situacija i s armenskim: *haçlamak*, *tellemek*.

Ruski i engleski daju osnove za po jedan glagol: *mazotlamak* i *gazlamak*.

---

[20] Za glagol *okkalamak* izvori navode da je osnova originalno latinske etimologije, a da je iz latinskog prešla u bizantskogrčki, iz bizantskogrčkog u arapski, iz arapskog u turski (v. A. Tietze, *Tarihi*).

[21] Za glagol *kopyalamak* izvori navode da bi osnova mogla vući etimologiju ili iz talijanskog ili iz francuskog (v. A. Tietze, *Tarihi*).

[22] Za glagol *benzinlemek* izvori navode da je osnova originalno arapske etimologije, a iz arapskog da je prešla u talijanski, iz talijanskog u turski (v. A. Tietze, *Tarihi*).

[23] V. bilješku 14.

[24] *Fiske* u *fiskelemek* je posuđenica iz starije razvojne faze jezika: starogrčkog (v. A. Tietze, *Tarihi*).

[25] Vrijedi ista etimološka napomena kao i za *fiskelemek*.

[26] *Kalafat* u *kalafatlamak* je posuđenica iz starije razvojne faze jezika: bizantskogrčkog (v. A. Tietze, *Tarihi*) .

[27] Za glagol *lambalamak* izvori navode da je osnova originalno talijanske etimologije, a iz talijanskog da je prešla u grčki, iz grčkog u turski (v. A. Tietze, *Tarihi*).

[28] Vrijedi ista etimološka napomena kao i za *kalafatlamak*.

PRIJEVODNI EKVIVALENTI U REFERENTNIM TURKIJSKIM JEZICIMA

U sedamnaest glagola uočavaju se prijevodni ekvivalenti glagola u referentnim turkijskim jezicima koji se tvore od osnova koje nisu istovjetne osnovama u polazišnom jeziku. Za početak, pobrojimo glagole u turskom Republike Turske: *ayarlamak*, *cımbızlamak*, *çemberlemek*, *çimentolamak*, *desteklemek*, *frenlemek*, *ilaçlamak*, *kancalamak*, *lehimlemek*, *makaslamak*, *paketlemek*, *serinlemek*, *tellemek*, *tırpanlamak*, *torpillemek*, *körelmek*, *morarmak*.

Glagol *ayarlamak* u turskom Republike Turske ima arapsku osnovu, a azerbajdžanski prijevodni ekvivalent je *sazlamak* s perzijskom osnovom. *Sazlamak*, barem prema načinu zapisivanja u rječniku, nije polisemičan glagol. Ipak, ako se uđe u analizu navedenih primjera, može se uočiti razvijena polisemija. Za *ayarlamak* se, pak, navodi pet značenja – od fizičkih, kao npr. "namjestiti, naštimati neki uređaj da radi na određeni način" do prenesenog, metaforičkog "navesti neku osobu da postupi na način koji nam odgovara".

Cımbızlamak u turskom Republike Turske ima grčku osnovu, a turkmenski i azerbajdžanski prijevodni ekvivalenti su mu *müçeneklemek* i *maġġaslamaġ*. Azerbajdžanski prijevodni ekvivalent ima arapsku osnovu. Etimologiju osnove u turkmenskom prijevodnom ekvivalentu nismo uspjeli potvrditi u izvorima, ali naša hipoteza je da je turkijska.[29] *Cımbızlamak* bilježi tri značenja: "iščupati, odstraniti čupaljkom", "odstranjivati čvoriće i sl. u tkanini čupaljkom" i "*pren*. istaknuti neki dio problematike koji je u skladu s ciljem koji želimo postići". Za *müçeneklemek* i *maġġaslamaġ* se bilježi samo prvo, fizičko značenje.

Glagol *çemberlemek* u turskom Republike Turske ima perzijsku osnovu, a turkmenski, azerbajdžanski i gagauski prijevodni ekvivalenti su mu redom: *halkalamak*, *çənbərləmək* i *çemberlemee*. Vidimo da samo turkmenski prijevodni ekvivalent morfološki i djelomice leksički odudara (u azerbajdžanskom i gagauskom prijevodnom ekvivalentu je riječ samo o različitim varijantama istih fonema među jezicima), a tu je riječ o arapskoj osnovi. *Çemberlemek* u turskom Republike Turske nije prikazan kao polisemičan, navodi se samo značenje "obuhvatiti obručem".

---

[29] Tu hipotezu temeljimo na tome da riječ *müçenek* prema svojim fonološkim i morfološkim obilježjima odgovara turkijskim jezicima, ali ju se ne bilježi kao samostalnu rječničku natuknicu u konzultiranim rječnicima. Stoga ne možemo predočiti dokaz, ali možemo napomenuti vrlo vjerojatnu etimologiju.

Turkmenski *halkalamak* bilježi tri značenja: "sviti metalnu žicu i sl. u obruč", "staviti obruč, okov na ud nekog drugog živog bića" i "okružiti što sa svih strana". Azerbajdžanski *çənbərləmək* bilježi dva značenja: "okovati što" i "dovesti što u oblik obruča". Gagauski *çemberlemee* pak bilježi samo značenje "okovati".

Çimentolamak u turskom Republike Turske ima talijansku osnovu, a azerbajdžanski prijevodni ekvivalent *sementləmək* njemačku. *Çimentolamak* bilježi samo jedno značenje: "prekriti što cementom". *Sementləmək* bilježi dva značenja: "prekriti što cementom" i "*teh*. učvrstiti što cementom; *pren*. učvrstiti, učiniti snažnijim".[30]

Glagol *desteklemek* u turskom Republike Turske ima perzijsku osnovu, a turkmenski i azerbajdžanski prijevodni ekvivalenti su mu *goldamak* i *dəstəkləmək*. Očevidno, osnova i u azerbajdžanskom je perzijska. Valja primijetiti da u turkmenskom nije riječ o istome sufiksu, tj. da je eventualno riječ o varijanti sufiksa +lA-. Također, osnova je turkijska (tur. *kol* "ruka", tkm. *gol* "ruka"). Azerbajdžanski *desteklemek* broji tri značenja: "(fizički) osigurati potporanj za što", "*pren*. podupirati koga ili što" i "*pren*. zauzeti se za koga". *Goldamak* ima samo jedno zabilježeno značenje: "zauzeti se za koga, pomoći komu". *Dəstəkləmək* bilježi dva značenja: "(fizički) osigurati potporanj za što" i "*pren*. pomoći komu".

Frenlemek u turskom Republike Turske ima francusku osnovu, a azerbajdžanski prijevodni ekvivalent *tormozlamaġ* grčku. *Frenlemek* bilježi dva značenja: "zaustaviti neko vozilo pomoću kočnice" i "*pren*. spriječiti buktanje neke ideje, pokreta". *Tormozlamaġ* bilježi samo jedno značenje, ono fizičko.

Glagol *ilaçlamak* u turskom Republike Turske ima arapsku osnovu. Azerbajdžanski i gagauski prijevodni ekvivalenti su *davalamaġ* i *ilaçlamaa*. Gagauska inačica također ima arapsku osnovu. Skrenimo pažnju na to da je i azerbajdžanski prijevodni ekvivalent izveden iz arapske osnove, različite od one korištene u turskom Republike Turske. Za *ilaçlamak* bilježe se dva značenja: "koristiti (u smislu nanijeti ili prskati) lijek" i "prskati lijek (sredstvo) kako bi se očistilo od mikroba i zaštitilo od štetnih kukaca". Azerbajdžanski *davalamaġ* i gagauski *ilaçlamaa* pak bilježe po jedno značenje: "liječiti".

Kancalamak u turskom Republike Turske ima talijansku osnovu. Ista je situacija i kod gagauskog prijevodnog ekvivalenta *kancalamaa*. Azerbajdžanska inačica *cəftələmək* pak izvedena je iz arapske osnove.

[30] Mišljenja smo da bi posljednje, preneseno značenje valjalo prikazati kao zasebno značenje, a ne kao varijaciju značenja, i još k tome tehničkog!

Kancalamak bilježi tri značenja: "zakvačiti kuku za što", "baciti kuku i povući" i "*pren*. dosađivati kome". *Cəftələmək* bilježi jedno značenje: "povezati kukom", a *kancalamaa* "zakvačiti kuku za što".

Glagol *lehimlemek* u turskom Republike Turske ima arapsku osnovu, a isto je i s azerbajdžanskim prijevodnim ekvivalentom *lehimləmək*. Turkmenski prijevodni ekvivalent glasi *galayılamak* i, naša je hipoteza, ima turkijsku osnovu.[31] *Lehimlemek* bilježi dva značenja: "(za)lemiti što" i "*pren*. vezati". *Galayılamak* i *lehimləmək* bilježe jedno, ono fizičko (konkretno) značenje.

Makaslamak u turskom Republike Turske ima arapsku osnovu. Turkmenski i azerbajdžanski prijevodni ekvivalenti su *gayçılamak* i *ġayçılamaġ* i, naša je hipoteza, imaju turkijsku osnovu.[32] Ovdje valja skrenuti pozornost na to da azerbajdžanski prijevodni ekvivalent *maġġaslamaġ*, koji je fonološki i morfološki sličan glagolu *makaslamak* u turskom Republike Turske, bilježi značenja kao i glagol *cımbızlamak*. *Makaslamak* bilježi, prema rječniku *Türkçe Sözlük* tri, prema *Kubbealtı Sözlüğü* četiri značenja: "rezati škarama", "cenzurirati, npr. članak, film", "uzeti škare"; "obuhvatiti čiji obraz kažiprstom i srednjim prstom", "*žarg*. ukrasti".[33] *Gayçılamak* i *ġayçılamaġ* bilježe zabilježeno prvo, temeljno značenje: "rezati što škarama".

Glagol *paketlemek* u turskom Republike Turske ima francusku osnovu. Turkmenski i azerbajdžanski prijevodni ekvivalenti su *gaplamak* i *ġablamaġ*. Prema podacima koje donosi Stachowskijev rječnik može se zaključiti da je osnova u turkmenskom i azerbajdžanskom prijevodnom ekvivalentu turkijska.[34] *Paketlemek* bilježi tri značenja: "zaviti što u papir ili staviti u kutiju", "uhvatiti, doći u posjed čega" i "*žarg*. skinuti koga s grbače". *Gaplamak* bilježi dva značenja: "zaviti što u papir

---

[31] Tu hipotezu temeljimo na tome da riječ *galay(ı)* prema svojim fonološkim i morfološkim obilježjima odgovara turkijskim jezicima, ali ju se ne bilježi kao samostalnu rječničku natuknicu u konzultiranim rječnicima. Stoga ne možemo predočiti dokaz, ali možemo napomenuti vrlo vjerojatnu etimologiju.

[32] Tu hipotezu temeljimo na tome da riječi *gayçı* i *ġayçı* prema svojim fonološkim i morfološkim obilježjima odgovaraju turkijskim jezicima, ali ih se ne bilježi kao samostalnu rječničku natuknicu u konzultiranim rječnicima. Stoga ne možemo predočiti dokaz, ali možemo napomenuti vrlo vjerojatnu etimologiju.

[33] Za detaljan uvid u razlike u poretku i oblikovanju značenja između rječnika upućujemo na referentne natuknice u *Türkçe Sözlük* i *Kubbealtı Sözlüğü*.

[34] V. Marek Stachowski, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Księgarnia Akademicka, Krakov, 2019.

ili staviti u kutiju" i "navući posteljinu na poplun". Azerbajdžanski *ġablamaġ* bilježi samo jedno značenje: "prekriti što".

Serinlemek u turskom Republike Turske ima mongolsku osnovu. Ista je situacija kod azerbajdžanskog prijevodnog ekvivalenta *sərinləmək* i gagauskog *serinnemee*. Turkmenski prijevodni ekvivalent je *salkınlamak*. Prema podacima koje donosi Radloffov rječnik može se zaključiti da je osnova u turkmenskoj inačici turkijska.[35] *Serinlemek* bilježi tri značenja: "vrijeme zahladiti, zasvježiti", "osjetiti svježinu" i "*pren*. ohladiti se tješeći se". *Salkınlamak* bilježi dva značenja: "vrijeme zahladiti" i "uzeti predah na svježem mjestu ili vremenu". *Sərinləmək* također bilježi dva značenja: "vrijeme zahladiti" i "osvježiti se (npr. hladnom vodom)". *Serinnemee* bilježi tri značenja: "zahladiti", "*pren*. prihvatiti što" i "*dosl*. i *pren*. prozračiti (se)".

Glagol *tellemek* u turskom Republike Turske i gagauskom ima armensku osnovu. Turkmenski prijevodni ekvivalent glasi *simelemek* i, po svemu sudeći, tvoren je sufiksom -AlA- pa uopće nije primjer tvorbe iz imenske osnove. *Tellemek* je u rječnicima turskog Republike Turske prikazan kao homonim, tj. postoje dva homonimna glagola izvedena iz različitih osnova, a mi se ovdje bavimo s *tellemek 1*, izvedenim iz armenske osnove i s trima značenjima: "provući žicu", "ukrasiti žicama" i "čistiti suđe žičanim priborom". *Simelemek* bilježi jedno značenje: "učvrstiti što žicom". Gagauski *tellemee* bilježi tri značenja: "provući žicu", "ukrasiti" i, vrlo specifično, "ukrasiti mladenku".

Tırpanlamak u turskom Republike Turske ima grčku osnovu. Azerbajdžanski prijevodni ekvivalent je *dəryazlamaġ*, za njega iz izvora nismo uspjeli utvrditi etimologiju osnove. *Tırpanlamak* bilježi četiri značenja: "kositi, rezati trimerom", "*pren*. uništiti neku zajednicu, društvo", "*pren*. okončati dužnost nepoželjnih osoba" i "*pren*. početi rušiti, uništavati što". Za *dəryazlamaġ* je zabilježeno samo temeljno, konkretno značenje.

Glagol *torpillemek* u turskom Republike Turske ima francusku osnovu. Azerbajdžanski prijevodni ekvivalent *torpedləmək* ima latinsku osnovu, dakle, opet je riječ o osnovi iz romanskih jezika. *Torpillemek* bilježi dva značenja: "potopiti torpedom" i "*žarg*. pasti ispit". Za *torpedləmək* se bilježe dva značenja: "udariti torpedom" i "proširivati bunar i sl. miniranjem".

---

[35] V. Vasilij Vasilijevič Radloff, *Opit slovarja tjurkskih narečij*, Imperatorska akademija nauka, Sanktpeterburg, 1898-1911.

Körelmek u turskom Republike Turske ima perzijsku osnovu, a turkmenski prijevodni ekvivalent je *kütelmek*. Valja odmah primijetiti da u turkmenskom nema govora o tvorbi istim sufiksom. Prema podacima iz Stachowskijevog rječnika, u turkmenskom je riječ o turkijskoj osnovi.[36] *Körelmek* prema rječniku *Türkçe Sözlük* bilježi šest, a prema *Kubbealtı Sözlüğü* četiri značenja: "zahrđati, izgubiti oštrost"[37], "presušiti (npr. bunar)", "utrnuti, ugasiti se vatra ili svjetlo", "*pren*. izgubiti vrijednost, važnost ili sposobnost", "*pren*. izumrijeti rod, dinastija", "*fiziol*. otkazati organ". *Kütelmek* bilježi pak tri značenja: "izgubiti oštrost", "*pren*. zahrđati pamet" i "*pren*. izgubiti vid".

Posljednji u ovoj skupini, glagol *morarmak*, u turskom Republike Turske ima mongolsku osnovu. Gagauski prijevodni ekvivalent ima istu osnovu i glasi *morarmaa*, a turkmenski i azerbajdžanski prijevodni ekvivalenti s turkijskom osnovom glase *gögermek* i *göyərmək*. *Morarmak* bilježi četiri značenja: "poprimiti ljubičastu boju", "dobiti, imati masnicu", "*pren*. biti povrijeđen zbog neke riječi ili postupka" i "sramiti se, biti posramljen". Turkmenski *gögermek* bilježi tri značenja: "poprimiti plavu boju", "dio tijela poprimiti plavu, ljubičastu boju" i "pokvariti se, oslabiti (npr. oko)". Azerbajdžanski *göyərmək* bilježi četiri značenja: "poprimiti plavu boju", "dobiti, imati masnicu", "*pren*. poplaviti od hladnoće; *pren*. poludjeti, pobjesnjeti"[38] i "vidjeti se što plavo izdaleka".[39] Gagauski *morarmaa* bilježi dva značenja: "poprimiti smeđu boju" i "poprimiti plavu boju".

GLAGOLI KOJI SU POSTOJEĆI ILI POLISEMIČNI SAMO U TURSKOM REPUBLIKE TURSKE

Osnovni kriterij za prikupljanje korpusa ovog istraživanja je polisemičnost glagola u turskom Republike Turske, a uz to zabilježenost u nekom od ostalih zapadnoturkijskih jezika. U korpus smo odlučili uvrstiti

---

36 V. M. Stachowski, *Kurzgefaßtes*.

37 Napomenimo da se ovo značenje u *Kubbealtı Sözlüğü* nalazi na drugom mjestu, dok je temeljno značenje navedeno u tom rječniku značenje "oslabjeti".

38 Smatramo da bi drugo ovdje navedeno značenje trebalo bilježiti kao zasebno, a ne pod istim rednim brojem kao i prethodno značenje.

39 Značenje "vidjeti se što x boje izdaleka" pojavljuje se u većini glagola tvorenih sufiksom +Ar-. Više o tome v. Sanja Virovec, *Batı Türkçesinde Fiil Gövdeleri*, İzmir, 2023, 250-253.

pojedine polisemične glagole koje se bilježi samo u polazišnom jeziku, a u ostalim zapadnoturkijskim jezicima ne.

Glagoli koji će se proučavati u ovome dijelu rada su polisemični samo u polazišnom jeziku, a u ostalim zapadnoturkijskim jezicima u kojima se bilježi glagole s istom osnovom ti glagoli ili prijevodni ekvivalenti nisu polisemični. Počesto bilježe začuđujuća prenesena značenja pa zbog toga predstavljaju vrlo vrijedne i nezanemarive primjere polisemije. To su sljedeći glagoli (72 glagola): *afyonlamak*, *benzinlemek*, *bocalamak*, *çuvallamak*, *darbelemek*, *depolamak*, *dinamitlemek*, *elektriklemek*, *faturalamak*, *ferahlamak*, *fiskelemek*, *gazlamak*, *gemlemek*, *gezlemek*, *gurklamak*, *hafiflemek*, *haklamak*, *ilaçlamak*, *imzalamak*, *istiflemek*, *işaretlemek*, *kalafatlamak*, *kancalamak*, *kantarlamak*, *kireçsilemek*, *klorlamak*, *kopyalamak*, *kundaklamak*, *lambalamak*, *lanetlemek*, *lehimlemek*, *limanlamak*, *makaslamak*, *mandallamak*, *mazotlamak*, *nallamak*, *nikahlamak*, *noktalamak*, *okkalamak*, *oksijenlemek*, *peçelemek*, *peydahlamak*, *peylemek*, *pineklemek*, *pislemek*, *piyazlamak*, *pompalamak*, *postalamak*, *pullamak*, *rastlamak*, *sahnelemek*, *sakatlamak*, *sepetlemek*, *sıfırlamak*, *siftahlamak*, *sigortalamak*, *şakullemek*, *şerbetlemek*, *şırıngalamak*, *tavlamak*, *terazilemek*, *terbiyelemek*, *tezgahlamak*, *tıraşlamak*, *tırpanlamak*, *vakumlamak*, *yaftalamak*, *zamanlamak*, *zedelemek*, *sertelmek*, *harcamak*, *garipsemek*.

Od tih glagola polisemični samo u turskom Republike Turske, a postojeći i u barem jednom od ostalih referentnih jezika su ovi (22 glagola): *gemlemek*, *haklamak*, *ilaçlamak*, *imzalamak*, *işaretlemek*, *kancalamak*, *klorlamak*, *kundaklamak*, *lanetlemek*, *lehimlemek*, *makaslamak*, *mazotlamak*, *nallamak*, *nikahlamak*, *noktalamak*, *pineklemek*, *tavlamak*, *terbiyelemek*, *tırpanlamak*, *zedelemek*, *harcamak*, *garipsemek*. Ti će se glagoli u nastavku kratko analizirati.

Gemlemek se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske prvo mu je značenje "staviti životinji ular", a drugo "*pren*. zauzdati, obuzdati veliku želju". U azerbajdžanskom je zabilježeno samo prvo značenje.

Haklamak se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske prvo je značenje "učiniti koga očajnim", drugo "slomiti, pokvariti", a treće "*pej*. proždrijeti što, halapljivo pojesti". U azerbajdžanskom je zabilježeno značenje blisko temeljnom značenju u turskom Republike Turske: "učiniti koga očajnim, uhvatiti koga".

İlaçlamak se bilježi i u azerbajdžanskom i gagauskom. U turskom Republike Turske prvo je značenje "koristiti (u smislu nanijeti ili

prskati) lijek", drugo "prskati lijek (sredstvo) kako bi se očistilo od mikroba i zaštitilo od štetnih kukaca". U azerbajdžanskom ima značenje "liječiti; vidati ranu", a u gagauskom "liječiti".

İmzalamak se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske prvo je značenje "staviti svoj potpis na neki dokument", drugo "naznačiti vlastito autorstvo nekog djela", a treće "potpisati neko djelo, napisati posvetu". U azerbajdžanskom zabilježeno je samo ono temeljno značenje u turskom Republike Turske.

İşaretlemek se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske prvo je značenje "označiti što", a drugo "kretati se na način koji označava nešto". U azerbajdžanskom se bilježi samo značenje temeljno u turskom Republike Turske.

Kancalamak se bilježi i u azerbajdžanskom i gagauskom. U turskom Republike Turske prvo značenje je "zakvačiti kuku za što", drugo "baciti kuku i povući", a treće "*pren*. dosađivati kome". U azerbajdžanskom i gagauskom se bilježi značenje koje je u turskom Republike Turske temeljno.

Klorlamak se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske prvo je značenje "staviti malu količinu klora u vodu s namjerom da se ona očisti od mikroba", drugo "tretirati tkanine klorom kako bi dobile sjaj", a treće "prskati klor po ljudima, životinjama i biljkama s namjerom ubijanja". U azerbajdžanskom se bilježi samo značenje ekvivalentno temeljnom značenju u turskom Republike Turske.

Kundaklamak se bilježi u svim četirima jezicima. U bilježenju ovog glagola u rječnicima proučavanih zapadnoturkijskih jezika uočavamo zanimljivu situaciju. U rječnicima turskog Republike Turske ovaj je glagol prikazan kao polisemičan, a u rječniku azerbajdžanskog je zabilježen kao primjer homonimije. Dakle, za turski Republike Turske se bilježi pet značenja (napomena: *Türkçe Sözlük* i *Kubbealtı Sözlüğü* za ista značenja primjenjuju različit poredak, v. referentne natuknice u rječnicima): "staviti dijete u kolijevku", "izazvati požar", "zavezati kosu rupcem", "namjestiti kundak na puški" i "*pren*. prevariti, zavarati". U turkmenskom i gagauskom se bilježi samo osnovno značenje. U azerbajdžanskom je ovaj glagol prikazan u dvjema natuknicama: *kundaklamak 1* i *kundaklamak 2*. Za *kundaklamak 1* dano je značenje "staviti dijete u kolijevku" i "*pren*. zamotati što i njihati", a *kundaklamak 2* "namjestiti kundak na puški". Smatramo da bi ovaj glagol i u rječnicima turskog Republike Turske valjalo prikazati kao homonimičan jer teza da je jedinstven glagol nastao ili od *kundak* u značenju "kolijevka" ili od *kundak*

u značenju "kundak oružja" čini se prilično nerealnom. Puno je više vjerojatno da je ovdje riječ o dvama homonimičnim glagolima tvorenim od dviju različitih osnova.[40] No, valja imati na umu da dok Tietze navodi *kundak I* i *kundak II* kao dvije različite natuknice (leksema) vjerojatno istog etimona (bilježeći svoju tvrdnju znakom "?"), Eren govori samo o jednoj riječi *kundak*, navodeći oba ovdje spomenuta značenja pod jednom natuknicom, a Stachowski bilježi samo *kundak* u značenju "kolijevka, dječji povez".

Lanetlemek se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske prvo je značenje "prokleti koga ili što", drugo "(Bog) prokleti, izostaviti iz svoje milosti" a treće "izopćiti iz vjerske zajednice". U azerbajdžanskom je zabilježeno samo značenje temeljno u turskom Republike Turske.

Lehimlemek se bilježi i u turkmenskom i azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske prvo je značenje "(za)lemiti što", a drugo "*pren*. vezati". U turkmenskom i azerbajdžanskom se bilježi samo značenje temeljno u turskom Republike Turske.

Makaslamak se bilježi i u turkmenskom i azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske prvo je značenje "rezati škarama", drugo "cenzurirati npr. članak, film", a treće "uzeti škare". *Kubbealtı Sözlüğü* navodi i četvrto značenje: "*žarg*. ukrasti". U turkmenskom i azerbajdžanskom se bilježi samo prvo, temeljno značenje u turskom Republike Turske.

Mazotlamak se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske prvo je značenje "prekriti slojem nafte", a drugo "očistiti mast naftom". U azerbajdžanskom je zabilježeno samo prvo značenje.

Nallamak se bilježi u svim četirima jezicima. U turskom Republike Turske zabilježena su dva značenja: "potkovati životinju" i "*žarg*. ubiti". U preostalim trima jezicima se bilježi samo prvo, temeljno značenje.

Nikahlamak se bilježi i u turkmenskom. U turskom Republike Turske bilježi značenja "vjenčati (napomena: kao prijevodni ekvivalent se navodi *faktitivno-kauzativni* glagol *evlendirmek*)" i "sklopiti brak (kao prijevodni ekvivalent se navodi glagol *nikah kıymak*)". Jedino značenje koje se bilježi u turkmenskom je upravo "nikah (turkmenski: *nika*) kıymak".

---

[40] O problemu homonimije u turskom Republike Turske uz osvrt kroz tri perspektive: homografiju (tur. *eş yazılılık*), homofoniju (*eş seslilik*) i polisemiju (*çok anlamlılık*) v. Günay Karaağaç, "Eş Yazılılık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık" u *Dil, Tarih ve İnsan,* Günay Karaağaç, Akçağ, Ankara, 2002, 55.

Noktalamak se bilježi i u azerbajdžanskom i gagauskom. U turskom Republike Turske zabilježena su tri značenja: "staviti točku", "staviti pravopisni znak točke na za to potrebno mjesto" i "*pren*. završiti, okončati što". U azerbajdžanskom i gagauskom se bilježi samo prvo značenje.

Pineklemek se bilježi i u turkmenskom. U turskom Republike Turske bilježe se tri značenja: "zaspati, umiriti se kao da spava", "*pren*. trošiti vrijeme uprazno" i "*pren*. bivati negdje bez da išta radi". U turkmenskom se bilježi samo prvo, temeljno značenje u turskom Republike Turske.

Tavlamak se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske bilježe se, prema rječniku *Türkçe Sözlük* četiri, prema *Kubbealtı Sözlüğü* tri značenja: "osigurati čemu potrebnu toplinu ili vlažnost za obradu", "*pren*. prevariti, zavarati koga dajući mu nadu u laku zaradu", "*pren*. zavarati koga, vezati ga uz sebe dajući mu lažnu nadu", "*žarg*. zavarati koga u romantičnom smislu, zavesti koga". U azerbajdžanskom se bilježi samo uopćeno značenje "zavarati koga".

Terbiyelemek se bilježi i u turkmenskom. U turskom Republike Turske bilježe se dva značenja: "obrazovati" i "učiniti hranu, jelo ukusnijim dodavanjem raznih sastojaka". Turkmenski prijevodni ekvivalent bilježi samo prvo značenje.

Tırpanlamak se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske zabilježena su četiri značenja: "kositi, rezati trimerom", "*pren*. uništiti neku zajednicu, društvo", "*pren*. okončati dužnost nepoželjnih osoba" i "*pren*. početi rušiti, uništavati što". U azerbajdžanskom je zabilježeno samo prvo značenje, a u primjeru koji stoji u rječniku objekt radnje je imenica *trava*.

Zedelemek se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske bilježe se dva značenja: "lagano raniti" i "*pren*. nanijeti štetu". U azerbajdžanskom se bilježi samo prvo značenje.

Harcamak se bilježi i u gagauskom. U turskom Republike Turske zabilježeno je pet značenja: "upotrijebiti novac za kupnju čega", "koristiti što za napraviti nešto", "*pren*. umanjiti čiju vrijednost ili ponos", "*pren*. žrtvovati što u ekonomskom smislu" i "*žarg*. uzrokovati nestanak, nestajanje čega". U gagauskom se bilježi samo prijevodni ekvivalent *harcamak* "(po)trošiti", s napomenama o doslovnom i prenesenom značenju, npr. "trošiti novac" i "trošiti vrijeme".

Garipsemek se bilježi i u azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske zabilježena su dva značenja: "osjećati se kao u tuđini, osamljeno,

tugovati oko toga" i "smatrati što čudnim, ne moći se naviknuti na što". U azerbajdžanskom se bilježi samo prvo značenje.

GLAGOLI KOJI U TURSKOM REPUBLIKE TURSKE NISU POLISEMIČNI, ALI JESU U DRUGIM ZAPADNOTURKIJSKIM JEZICIMA

Vrlo su zanimljivi za proučiti i glagoli koji u turskom Republike Turske nisu polisemični, ali u drugim zapadnoturkijskim jezicima u kojima ih se bilježi predstavljaju primjere polisemije. Takvih je glagola deset: *çemberlemek*, *çimentolamak*, *demlemek*, *kararlamak*, *kementlemek*, *mahmuzlamak*, *mayalamak*, *mürekkeplemek*, *renklemek*, *zayıflamak*.

Glagol *çemberlemek* se bilježi u svim četirima jezicima, a polisemiju razvija u turkmenskom i azerbajdžanskom. U turkmenskom bilježi tri značenja: "sviti metalnu žicu i sl. u obruč", "staviti obruč, okov na ud nekog drugog živog bića" i "okružiti što sa svih strana". Mora se napomenuti da je turkmenski prijevodni ekvivalent izveden iz različite osnove od one u turskom Republike Turske i glasi *halkalamak*. U azerbajdžanskom pak bilježi dva značenja: "okovati što" i "dovesti što u oblik obruča".

Çimentolamak se bilježi u turskom Republike Turske i azerbajdžanskom, a polisemičan je samo u azerbajdžanskom. U njemu bilježi sljedeća značenja: "prekriti što cementom" i "*teh*. učvrstiti što cementom; *pren*. učvrstiti, učiniti snažnijim". Također, izveden je iz uvjetno rečeno različite osnove od one u turskom Republike Turske, glasi: *sementləmək*.[41]

Glagol *demlemek* se bilježi u turskom Republike Turske, turkmenskom i azerbajdžanskom, a polisemiju razvija u azerbajdžanskom. U njemu bilježi sljedeća značenja: "pripremiti, skuhati čaj, kavu i sl.", "previše zagrijati (npr. štednjak)" i "naštimati glazbeni instrument, pripremiti ga za sviranje".

Kararlamak se bilježi u turskom Republike Turske i gagauskom, a polisemiju je razvio u gagauskom. U njemu bilježi sljedeća dva značenja: "odlučiti" i "uvjetovati".

[41] V. bilješku 23 vezanu uz poredak i razdiobu značenja.

Glagol *kementlemek* bilježe turski Republike Turske i azerbajdžanski, a polisemičan je u azerbajdžanskom. U njemu bilježi ova značenja: "staviti laso" i "*pren*. vezati koga, zarobiti".

Mahmuzlamak se bilježi u turskom Republike Turske, azerbajdžanskom i gagauskom, a polisemičan je u azerbajdžanskom. U njemu bilježi sljedeća dva značenja: "pokrenuti konja mamuzom (ostrugom)" i "*pren*. ubrzati što, zahtijevati da se što ubrza".

Glagol *mayalamak* se bilježi u turskom Republike Turske, azerbajdžanskom i gagauskom, a polisemiju razvija u azerbajdžanskom. U njemu bilježi tri značenja: "razviti što kvascem", "oploditi" i "(životinje) sisati prvo mlijeko".

Mürekkeplemek se bilježi u turskom Republike Turske i azerbajdžanskom, a polisemiju razvija u azerbajdžanskom. U njemu bilježi ova dva značenja: "utopiti u tintu" i "*pren*. pisati".

Glagol *renklemek* se bilježi u turskom Republike Turske i turkmenskom, a polisemiju je razvio u turkmenskom. U njemu bilježi dva značenja: "bojiti što" i "dobiti boju (u licu)".

Zayıflamak se bilježi u turskom Republike Turske i azerbajdžanskom, a polisemičan je u azerbajdžanskom. U njemu bilježi ova dva značenja: "oslabiti" i "smanjiti se snaga, jačina".

MONOSEMIČNI GLAGOLI KOJI SU NA PLANU ZAPADNOTURKIJSKIH JEZIKA RAZVILI RAZLIČITA ZNAČENJA

Naposljetku, ovdje će se svrnuti pažnju na tri glagola kod kojih se ne primjećuje (ili ju barem rječnici ne bilježe) polisemiju unutar jednog od zapadnoturkijskih jezika, ali između jezika u kojima se bilježe značenja koja su razvili pokazuju značajne razlike. Glagoli o kojima će se ovdje govoriti su: *haçlamak*, *paylamak* i *varaklamak*.

Glagol *haçlamak* se bilježi u turskom Republike Turske i azerbajdžanskom. U turskom Republike Turske bilježi značenje blisko svom prijevodnom ekvivalentu u hrvatskom, glagolu *razapeti*. U azerbajdžanskom pak bilježi značenje "krstiti, činiti kršćaninom uranjajući u svetu vodu".

Paylamak se bilježi u turskom Republike Turske, azerbajdžanskom i gagauskom. U turskom Republike Turske ima značenje "koriti koga, suočiti se s kim zbog nekog njegovog pogrešnog postupka". U

azerbajdžanskom bilježi značenje "(po)dijeliti što s kime". Ovdje valja uočiti da je, u obliku *paylamag*, iako nema morfološkog indikatora za to (u ovom bi slučaju to trebao biti tvorbeni sufiks za *reciprocitativ*: -ş-), značenje *reciprocitativno*. U gagauskom pak glagol *paylamaa* upućuje na glagol *paylaştırmaa* koji, iako je morfološki *faktitiv-kauzativ* (zbog sufiksa -DIr-), značenjski je *reciprocitativ*, dakle, "(po)dijeliti što s kime".

Glagol *varaklamak* se bilježi u svim četirima zapadnoturkijskim jezicima. U turskom Republike Turske ima značenje "ukrašavati pozlaćenim papirom". U turkmenskom pak bilježi značenje "pregledati, prekontrolirati stranice knjige", što je vrlo zanimljiva značenjska razlika. U azerbajdžanskom je zabilježeno značenje "listati stranice knjige". U gagauskom pak ima isto značenje kao i u turskom Republike Turske.

ZAKLJUČAK

U ovome se radu na planu zapadnoturkijskih jezika proučavalo polisemične glagole izvedene iz imenskih osnova koje u turskom Republike Turske imaju status posuđenice. Korpus koji je analiziran sastoji se od 137 glagola, većinom izvedenih iz imenica, a u puno manjoj mjeri iz pridjeva. Glagoli su tvoreni pomoću pet sufiksa: +lA-, +Al-, +A-, +Ar- i +sA-, od čega je najveći dio tvoren sufiksom +lA- (132 glagola). Etimološki gledano, osnove iz kojih su glagoli koji su proučavani izvedeni potječu iz ukupno devet jezika: perzijskog, arapskog, francuskog, talijanskog, grčkog, mongolskog, armenskog, ruskog i engleskog.

Što se tiče odnosa jezika davatelja i jezika primatelja, primjećuje se sljedeće: turski Republike Turske najviše je osnova preuzeo iz perzijskog (53), zatim arapskog (46), francuskog (12), talijanskog i grčkog (po 11), mongolskog i armenskog (po 2), te najmanje iz ruskog i engleskog (po 1). Ta brojčana slika odgovara društveno-političko-kulturnim kontaktima Turaka Republike Turske kroz povijest.

Turkmenski je pak najviše osnova za glagole kojima se u ovome radu bavimo preuzeo iz arapskog (17), zatim perzijskog (14), te 1 iz grčkog. Takva situacija u skladu je s relativnom izoliranosti (suvremenog) turkmenskog društva, a zapravo se može reći da je broj osnova preuzetih iz perzijskog, posebice na ovako specifičnom uzorku, začuđujuće velik. Osim toga, valja se prisjetiti da nerijetko osnove koje su u turskom Republike Turske i ostalim zapadnoturkijskim jezicima posuđenice, budu turkijske.

Azerbajdžanski je, kao i turski Republike Turske, najviše osnova preuzeo iz perzijskog (31), a zatim iz arapskog (27), grčkog (4), te po 1 iz njemačkog, armenskog, ruskog i mongolskog. Podatak o posuđivanju iz ruskoga potencijalno ukazuje na specifičnost Azerbajdžana u kontekstu političko-društvene povijesti u smislu svojevremene pripadnosti SSSR-u naspram neovisne Turske, ali i u smislu adaptacije ruskom utjecaju što, barem iz uzorka koji obuhvaća ovaj rad, nije vidljivo u turkmenskom čija je država također bila dijelom SSSR-a.

Gagauski je najviše osnova preuzeo iz arapskog (17), zatim perzijskog (15), po 2 iz mongolskog i grčkog, te po 1 iz talijanskog i armenskog.

Glagoli su proučavani tako da su svrstavani u četiri skupine, dakle, iz četiriju perspektiva: turski glagoli kojih prijevodni ekvivalenti u drugim zapadnoturkijskim jezicima imaju drukčije osnove, glagoli koji su postojeći ili polisemični samo u turskom Republike Turske, glagoli koji nisu polisemični u turskom Republike Turske, ali jesu u ostalim jezicima u kojima postoje i glagoli koji su jednoznačni. Za prijevodne ekvivalente turskih glagola u drugim zapadnoturkijskim jezicima koji imaju drukčiju osnovu negoli glagoli s posuđenom osnovom u polazišnom jeziku valja napomenuti da devet od sedamnaest njih ima turkijsku osnovu, te da su to primjeri većinom iz turkmenskog. Iz tog bi se podatka, uz onaj o broju osnova iz jezika iz kojih je posuđivao osnove, moglo zaključiti da je turkmenski posuđivao manje od ostalih zapadnoturkijskih jezika.

Bitno je privući pažnju na činjenicu da u glagola koji nisu polisemični u polazišnom, ali jesu u nekom od preostalih referentnih jezika većinom bude riječ o polisemiji razvijenoj u azerbajdžanskom. Taj bi podatak mogao upućivati na ranije ili opširnije posuđivanje osnova u azerbajdžanskom, no to je tema za zasebno istraživanje.

Također, od tri glagola koji su primjerom prijevodnih ekvivalenata s drukčijom osnovom od one u polazišnom jeziku samo jedan (*varaklamak*) se bilježi u svim četirima jezicima.

Smatramo važnim iznijeti podatak o tome koji je zapadnoturkijski jezik koliko polisemičan na temelju podataka dobivenih iz korpusa oformljenog u sklopu ovog istraživanja. Turski Republike Turske pokazao se najviše polisemičnim, čak 126 od proučavanih 137 glagola u relevantnim rječnicima polazišnog jezika zabilježeni su kao polisemični. Naravno, govoreći o ovim podacima, valja imati na umu da polazišni jezik raspolaže najobuhvatnijim i najkvalitetnijim izvorima među ovdje proučavanim jezicima pa i to zasigurno utječe na dobiveni materijal. Da je polazišni jezik bio neki od ostalih zapadnoturkijskih jezika, podaci

bi vjerojatno bili ponešto drugačiji. Nakon turskog Republike Turske po broju polisemičnih glagola unutar kriterija koje je ovaj rad postavio dolazi azerbajdžanski s 45 glagola. To je, valja primijetiti, poprilično manje od polazišnog jezika. Ovdje pak valja imati na umu da je azerbajdžanski vrlo dobro provjeren u dvojezičnim izvorima. Možda pomalo začuđujuće, gagauski bilježi više polisemičnih glagola od turkmenskog, njih 25 naspram turkmenskih 21. Ipak, smatramo da je ovdje bitno ne zaboraviti da je gagauski vrlo vjerojatno neke od značenja razvio ili preuzeo pod utjecajem turskog Republike Turske, dok je turkmenski ostao izoliran i jezično poprilično konzervativan te vjeran turkijskim osnovama. Ovi zaključci, smatramo, mogu biti poticaj za istraživanja povezanosti društva i jezičnih politika u okvirima turkijske porodice.

Na kraju, valja primijetiti još i da je sedam glagola unutar ovoga rada proučavano u više grupa: *çemberlemek* (prvoj i trećoj), *çimentolamak* (prvoj i trećoj), *ilaçlamak* (prvoj i drugoj), *kancalamak* (prvoj i drugoj), *lehimlemek* (prvoj i drugoj), *makaslamak* (prvoj i drugoj), *tırpanlamak* (prvoj i drugoj). Smatramo da ovaj podatak dobro oslikava složenost i slojevitost polisemije kao jezične pojave.

Sagledavši sve, može se zaključiti da je polisemija prilično plodna i tema vrijedna istraživanja, kako generalno, tako i na planu turkijskih jezika, čak i na ograničenom i specificiranom uzorku poput našeg u ovom radu.

POPIS LITERATURE

Vrela (izvori za korpus)

Turski Republike Turske:

Türkçe Sözlük (2020). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gemalmaz, E., Tezcan Aksu, B., Tariktaroğlu, A. (2004) *Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 845.

Kubbealtı Lugatı – Asırlar boyu târihî seyri içinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük (2008). İstanbul. Mas Matbaacılık A.Ş.

XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII.

Derleme Sözlüğü I-XII.

Güncel Türkçe Sözlük GTS (https://sozluk.gov.tr/)

Azerbajdžanski:

Azərbaycan Dilinin İzahli Lüğəti 1-4 (2006). Bakı: Şərro-Ġərb.

Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* 1-3. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turkmenski:

Türkmen Diliniñ Düşündürişli Sözlügi 1-2 (2016). Aşgabat: Türkmenistanıň Ilımlar Akademiyası Magtımgulı Adındakı Dil We Edebiyat Institutı.

Tekin, T. vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18.

Slovar Turkmenskogo Yazika (1962). Aşgabad: İzdatelstvo Akademii Nauk Turkmenskoy SSR.

Gagauski:

Gagauzsko-Rusko-Moldavskiy Slovar (1973). Moskva: İzdatelstvo "Sovetskaya Enciklopediya"

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi – Gagauz Türk Edebiyatı (Ur. Nevzat Özkan) (https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78516/romanya-ve-gagavuz-turk-edebiyati-12-cilt.html) (datum pristupa: 20. 5. 2024.)

Literatura

Aksan, Doğan, "Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 9, Ankara, 1962, 207-273.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil* (7. izdanje), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1974.

Busmann, Hadumod, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics,* Routledge, London – New York, 2006.

Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Claredon Press, Oxford, 1972.

Deny, Jean, *Türk Dili Grameri. Osmanlı Lehçesi* (Prev. A. U. Elöve), Maarif Vekaleti, İstanbul, 1941.

Ercilasun, A. B. et al., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Vol. II.*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1991.

Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (2. izdanje), Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 1999.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi* (prošireno 2. izdanje), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1962.

Gültek, Vedat, *Rusça Türkçe Sözlük*, Multilingual, İstanbul, 2012.

Karaağaç, Günay, "Eş yazılılk, eş seslilik ve çok anlamlılık", u: *Dil, Tarih ve İnsan,* Günay Karaağaç, Akçağ, Ankara, 2002, 55-88.

Kononov, Andrej Nikolajevič, *Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo yazika*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Lenjingrad, 1956.

Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* 3. izdanje, Türk Dil Kurumu 827, Ankara, 2009.

Radloff, Vasilij Vasilijevič, *Opit slovarja tjurkskih narečij*, Imperatorska akademija nauka, Sanktpeterburg, 1898.-1911.

Raffaelli, Ida, *O značenju: uvod u semantiku*, Matica hrvatska, Zagreb, 2015.

Röhrborn, Klaus, *Türk Dil Reformunda Avrupa Dillerinin Rolü* (Prev. Ş. Özer), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Samoyloviç, Aleksandr Nikolajevič, *Kratkaya uçebnaya grammatika Osmansko-Tureckogo Yazika*, İzdatelskaya firma "Vostoçnaya literatura", Moskva, 1925.

Stachowski, Marek, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Księgarnia Akademicka, Krakov, 2019.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, TÜBA, Ankara, 2016.

Ullmann, Stephen, "Anlambilimi", *Türk Dili*, 38, Ankara, 1978, 355-363.

Virovec, Sanja, *Batı Türkçesinde Fiil Gövdeleri* (neobjavljena doktorska disertacija), T.C. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, 2023.

POLYSEMY IN VERBS DERIVED FROM LOANWORD BASES IN WESTERN TURKIC LANGUAGES

Summary

This paper will present 137 polysemic verbs derived from loanword bases (nouns and adjectives) in Western Turkic languages, focusing on their use in Türkiye Turkish. As such, Türkiye Turkish will serve as the base language while Azerbaijan Turkish, Turkmen Turkish, and Gagauz Turkish equivalents will be used to make comparisons and draw certain conclusions. Since the noun stems from which the verbs are derived are not etymologically Turkish, it is impossible to track their historical phases giving the frames of this paper. The main sources or reference for Türkiye Turkish are *Türkçe Sözlük* and *Kubbealtı Sözlüğü*. Most of the corpus this research is based on consists of verbs formed by the suffix +lA- (132). The following suffixes also appear: +Al- (2), +A- (1), +Ar- (1), and +sA- (1). By creating a corpus with an overview of elements from the four Western Turkic languages, it will be possible to draw valuable conclusions about semantic changes of polysemic verbs derived from loanword stems (from nouns and adjectives that in Türkiye Turkish have the status of loanwords).

Keywords: Western Turkic languages, polysemy, verb formation, contrastive linguistics

DOI: 10.48116/issn.2303-8568.2023.73.32
Izvorni naučni rad

UDK: 94:622(496.02)”14/15”
Datum prispijeća: 31. 5. 2024.
Datum prihvatanja: 10. 7. 2024.

EYÜP KUL*
ZEYNEP YILMAZ**
(İstanbul)

15. VE 16. YÜZYILLARDA ÜSKÜP MADENLERİNDE İSTİHDAM (KADI, EMİN, NAZIR VE KÂTİPLER)***

Özet

Alman Sakson madencileri, Bosna ve Sırbistan’daki zengin maden yataklarının Ortaçağ boyunca işletilmesinde ve bölgenin zenginleşmesinde aktif görevler almıştır. Bu zengin maden yatakları Fatih Sultan Mehmed döneminde peyderpey ele geçirilerek Osmanlı sınırlarına dâhil olmuştur. Ancak Osmanlıların Sakson madencilerinin oluşturdukları yapıyı, zaman içinde kendi sistemlerini ilave etmek suretiyle dönüştürdükleri müşahede edilmektedir. Nitekim Osmanlı bürokrasisi kadı ve eminler yanında, nazırlar vasıtasıyla da bu maden sahalarının sürekli çalışması için büyük gayretler göstermişlerdir. Bu doğrultuda günümüzde Kuzey Makedonya’nın büyük çoğunluğu, Bulgaristan’ın batısı, Kosova ve Sırbistan’ın güney kesimlerinde yer alan madenler, Üsküp Nezareti adı altında tek elden idare edilmek üzere bir mukataaya dönüştürülmüştür. Bu maden sahalarından elde edilen gümüş ve altınlar, bölgeye yakın noktalarda yer alan Novabırda (Novo Brdo), Üsküp (Skopje) ve Kratova (Kratovo) darphane-

* Dr. Eyüp Kul, docent, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: eyupkul@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7143-3001

** Zeynep Yılmaz, doktorand, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: zeynep_ylmz_33@hotmail.com,

*** Bu çalışma TÜBİTAK ile Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknolojik Kalkınma Bakanlığı (MoESTD) tarafından desteklenen 220N370 nolu “Altın ve Gümüş Avcıları: Osmanlı Dönemi Balkan Maden Yerleşimlerinde Girişimciler (15-16. Yüzyıllar)” ikili işbirliği projesi kapsamında hazırlanmıştır. Projeye verdiği desteklerden ötürü TÜBİTAK’a teşekkürlerimizi sunarız.

lerinde paraya dönüştürülmüştür. Daha önceki çalışmalarda bir madenin işletilmesinde görev yapan kişiler hakkında bilgiler verilmekte birlikte bunların genel olarak kanunnameler özelinde değerlendirdiği görülmektedir. Özellikle kâtipler noktasında verilen bilgilerin sınırlı olduğu, bir madende kaç kişi olarak hizmet ettikleri, göreve atanmaları ve görevden alınmaları noktasında nasıl bir sürecin işlediği, bu kişilerin aldığı ücretlerin ne kadar olduğu ve madenler arasında ücret farklılıklarının bulunup bulunmadığı, ücret dengesinin madenden madene değişip değişmediği gibi konularda detaylı bilgilerin bulunmadığı görülmektedir. Bu çalışmada başta madenlerde denetim aşamasında görev alan kadılar ve madenin her aşamasını kayıt altına alan kâtipler (maden, çaşni, potok, çarh, roşt, kalhane ve sarraf) olmak üzere mültezimin tercihi ile göreve gelen eminlerin yaptığı işler ve bu işler karşılığında aldıkları ücretler üzerinde durulmuştur. Ayrıca mukataaların kontrolünde önemli bir görev üstelenen nazırlar ve nazırların bu işi yerine getirirken kendilerine yardımcı olan askeri görevliler değerlendirilmiştir. Özellikle literatürde maden sahalarında görev yapan kâtipler, bu kâtiplerin hangi işleri yerine getirdikleri, göreve tayin ve azillerinde ne gibi hususlara dikkat edildiği, bu işleri yaparken aldıkları ücretlerin ne kadar olduğu gibi hususlarda aydınlatıcı bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Madencilik, Kadı, Emin, Nazır, Kâtip, Osmanlı Devleti.

GİRİŞ

Bosna ve Sırbistan'ın temel zenginlik kaynağı olan madenlerin Ortaçağ boyunca işletilmesi,[1] bir görüşe göre 13. yüzyılda orta Almanya ve Bohemya'dan, diğer görüşe göre ise Macaristan'dan bölgeye gelip yerleşen Alman Sakson madencilerinin çabalarının bir sonucudur.[2] Sakson madenciler, 13. yüzyılda bölgede uzun yıllar neredeyse kullanılmayan maden yataklarını çalışır hale getirmişler,[3] yeni teknikler sayesinde başta gümüş madeni olmak üzere değerli madenlerin araştırılması, çıkarımı, ayrıştırılması ve madenin elde edilmesi süreçlerini daha da hızlandırmışlardır.[4] Diğer yandan Osmanlı dönemi maden kanunnamelerinde de

---

1 Fehim Spaho, "Turski rudarski zakoni", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXV, Sarajevo 1913, 2.

2 Hildegard Striedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Wiesbaden 1958, 7; Miklós Takács, "Sächsische Bergleute im Mittelalterlichhen Serbien und die Sächsische Kirche von Novo Brdo", *Südost Forschungen*, 50, Olderbourg/München 1991, 34.

3 H. Striedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, 7.

4 Ружа Ћук, "Долазак Саса и успон Брскова", *Стаpо српско рyдарство*, ed. Сима Ћирковић vd., Београд Вукова Задужбина и Нови Сад Прометеј, 2002, 21.

görüldüğü üzere bölgede madencilik terminolojisinde derin etkileri olan Sakson madenciler,[5] toponomi ve hukukî sahada da Balkan madenciliği üzerinde derin izler bırakmışlardır.[6]

Sakson madencilerinin aktif rol aldığı bu maden sahaları, Fatih Sultan Mehmed döneminde tamamen Osmanlı sınırlarına dâhil olmuştur.[7] Bölge gümüş ve altın madenleri başta olmak üzere demir ve bakır madenleri hususunda zengin bir coğrafyadır. Bu zorlu ama kârlı iş kolunun, faal olmasına büyük özen gösterilmiş, bölgedeki madenlerin tek elden idaresi de bu zor sürecin sonunda gelişmiş olmalıdır. Bu makalenin de konusunu teşkil eden maden sahaları, tam olarak ne zaman teşekkül ettiği sarih olmamakla birlikte Üsküp Nezareti adı verilen iktisadî bir yapı içinde bir araya getirilmiştir. Üsküp Nezareti, günümüzde Bulgaristan sınırlarındaki Köstendil'den başlayarak Sırbistan'ın güney bölgelerini, Kuzey Makedonya'nın çoğunluğunu ve Kosova'nın büyük kısmını içine alan maden sahalarını içermekteydi.[8]

Üsküp Nezareti devletin bölgeden elde ettiği gelirler bakımından önemli bir konumda yer alırken, bölgedeki madenler de[9] yerel sakinlerin zenginliklerinin en önemli sebepleri arasında yer almıştır.[10] Dolayısıyla maden sektörü, bölgede büyük bir işçi sınıfının varlığına da işarettir. Nitekim asıl mesleği maden kazmak veya eritmek olan ve bunun yanında tarımla da meşgul olabilen profesyonel madenciler

---

5 Milivoj Pavlović, "Altsächsische Bergbauterminologie im Serbokroatischen", *Südost-Forshungen* 18, Olderbourg/München 1959, 78-83; Nicoara Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris: Règlements Miniers 1390-1512*, II, Mouton & Co and École Pratique des Hautes Études, Paris 1964, 59.

6 Р. Ћук, "Долазак Саса", 21; Михаило Ј. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, I, Уредник: Јован Радонић, Српска академија наука, Београд, 1955, 1-2.

7 Eyüp Kul, "Fatih Sultan Mehmed Devrinde Balkanlarda Madencilik", *Uluslararası Fatih Sultan Mehmed Dönemi Osmanlı Dünyası Sempozyumu (İdeoloji-Diplomasi-Savaş-Fetih) Bildiriler Kitabı*, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2021, 58-65.

8 Eyüp Kul, "Üsküp Nezareti ve Üsküp Nezaretine Bağlı Mukataalar", *Osmanlı Hâkimiyetinde Balkanlar Sosyo-Ekonomik ve İdarî Bakış*, ed. Yücel Öztürk vd., İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2023, 251, 256-257.

9 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri II. Bayezid Devri Kanunnâmeleri*, II, İstanbul, 1990, 568, 576.

10 T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) İbnü'l-Emin. Me'âdin.1, 1; BOA, Bâb-ı Defteri Maden Mukataası Kalemi Defterleri (D.MMK.d.) 22702, ek 5/8-a.

yanında, temelde tarımcılıkla uğraşmakla birlikte madene odun kesip getiren ve kömür taşıyan sınıfların varlıkları[11] madencilik iş kolunun köylerden şehirlere geniş bir kesime iş imkânı sağladığını açıkça ortaya koymaktadır.

Bölge insanının madencilik alanındaki iş tecrübesi, tarihî geçmişi de dikkate alındığında, uzmanlaşmanın da önünü açtığını düşündürmektedir. Osmanlılar da bu iş kolunu iyi organize etmeye özen göstermiş, ancak bu süreci eski uygulamalarda yaptığı değişiklikler ile kendi sistemine dâhil etmiştir. Bu dönüşüm ve değişimde göze çarpan temel nokta, Alman madenciliğinde yetkin bir konumda bulunan ve kuyu ölçüsünü bilen mühendis anlamına gelen urbararların,[12] Osmanlı idaresi sırasında yetkilerini zaman içinde emin ve kadılara kaptırmalarıdır. Aslında urbarar, Alman madenciliğinde ve ondan etkilenen Balkan madenciliğinde hutmandan daha üstün bir görevliydi.[13] Fakat Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemi içinde, yani Osmanlı madencilik sisteminin yerleşmeye başladığı zaman diliminde, urbararların yetki ve sorumlukları kadı ve eminlere geçmişti.[14]

Nitekim bu çalışma sırasında incelenen defter ve belgelerde urbararlar ile ilgili bir kayda tesadüf edilmemiştir. Üsküp Nezareti sahası ile ilgili arşiv vesikalarının ağırlıklı olarak 1550 sonrasını ihtiva etmesi de bu yeni sistemin işleyişi ve Osmanlı bürokrasisinde yaşanan gelişmelerinde büyük etkisi vardır. Kanunî döneminde gelişen bürokrasiye paralel

---

11 Avdo Sućeska, "Pravni položaj rudara i metalurga i oblici upravljanja rudnicima u Bosni u osmanskom periodu", *Radovi sa Simpozijuma: Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do XX vijeka*, Muzej Grada Zenice, Zenica, 1999, 328.

12 A. Akgündüz, *II. Bayezid Devri*, 480.

13 Владислав Скарић, "Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији", *Споменик Српске краљевске академије*, LXXIX, Београд, 1935, 20; Robert Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich : Europaeische Türkei*, I, Marmara Basımevi, İstanbul, 1943, 36; Сима Ћирковић, "Нови рудници у првој половини XV века", *Старо српско рударство*, ed. Сима Ћирковић vd., Београд Вукова Задужбина и Нови Сад Прометеј, 2002, 90, 92-93. Hutman, madenlerden cevher çıkarmak için kuyu kazılacak yeri tahmin eden görevlidir. Eyüp Kul, "1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trebçe ve Jejene Madenlerinin Islahı", *Belleten*, LXXX/288, Ankara, 2016, 399.

14 Владислав Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Српска Краљевска Академија, Београд, 1939, 16; R. Anhegger, *Osmanischen Reich*, 38; Skender Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije, Priština, 1968, 103.

olarak ortaya çıkan yeni kalemler, belge ve evrakların sayısının artmasına, doğal olarak maden sektöründe çalışan veya görev yapan personelin yaptığı işleri ve bu işleri yaparken elde ettikleri kazançları belirlemeyi mümkün kılmaktadır. Zira mukataa-i meadin kalemi, salyaneli maliye kâtiplerine dair 1563 tarihli bir mevacib listesinde ilk defa kaydedilmiş olup, bu tarihte sekiz olan mukataacı sayısı dokuza yükselmiştir.[15] Bu bilgiyi destekleyen bir nokta da bu yeni kalemin varlığı ile Üsküp Nezareti ile ilgili de başta maden kaleminde olmak üzere müstakil defter ve belgelerin tutulmasıdır. Yani Osmanlılar, Balkanlardaki madencilik sahasında kendi sistemini yavaş yavaş tesis etmişlerdir.

Bu çalışmada Üsküp Nezareti sahası özelinde, nezareti iltizama alan nazırın hangi görevleri yerine getirdiği; amil/mültezimin görevlendirdiği eminin madende aldığı vazifeler ve bu vazifeler karşılığında aldığı ücretlerin ne kadar olduğu; madenin keşfi, çıkarımı, tasfiyesi, gümüşün elde edilmesi gibi süreçleri denetleyen kadı ve bu aşamalarda her türlü kaydı tutan kâtiplerin görevleri ve aldıkları ücretler ile kâtiplerin yaşadıkları şehir ve/veya köylerin nerelerde bulunduğu hakkında bilgi verilmiştir. Böylece Osmanlıların maden işinde kontrolü nasıl sağladığı ve bunun için görevlilerin ne gibi ücretler aldığı sorusuna cevap verilmiş olacaktır.

KADI

Osmanlı sisteminin en önemli unsurlarından biri olan kadılar, genel işler haricinde görevli bulundukları kazalardaki bütün mukataa işlemlerini kontrol ederler ve bunun karşılığında belli bir ücret alırlardı.[16] 16. yüzyıl arşiv vesikalarında bu görevleri ifa eden kadılar, bazen müfettiş ve nazır sıfatları ile mukataa ve iltizam meselelerinde ehemmiyetli vazifeler görmüşlerdir.[17] Nitekim inceleme sahasında görev yapan başta Üsküp kadısı olmak üzere Kratova, Priştine (Priština), Radomir, Köstendil (Ilıca) kadıları, mukataa müfettişi ve maden nazırı sıfatını taşımaktaydı[18]

---

15 Rıfat Günalan, *XVI. Yüzyılda Bâb-ı Defterî Teşkilatı ve Maliye Ahkâm Defterleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Doktora tezi), İstanbul, 2005, 56-57.

16 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2003, 132, 134-135.

17 M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1952, 444.

18 BOA, Bâb-ı Asâfî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d.) 33, 380; BOA, D.MMK.d.22705, 6, 15; BOA, Maliyeden Müdevver

ve bu görevleri sırasında belgelerde *nâib-i müfettiş* olarak geçen nâibler kadılara yardımcı olmaktaydı.[19] Bu sıfatlara sahip olan kadılar, sadece Üsküp madenleri sınırlarında değil, yakın coğrafyalardaki maden sahalarında yaşanan suiistimallerin de denetiminde görev almaktaydılar.[20]

Maden sahasında göreve tayin edilecek kadıların diğer yerlerdeki kadılardan en büyük farkı, madencilikten anlamalarıdır. Maden bölgesindeki kadılar, iltizam süresince tayin edilir, bu süre içinde kadılık başkasına verilmez, böyle bir durum zuhur ettiğinde ise nazır arzı ile göreve iadeleri sağlanırdı.[21] Müfettiş kadıların göreve tayininde etkili olan nazır, görevden alınmalarında da söz sahibiydi.[22] Müfettiş kadıların değişimi sırasında eski müfettiş kadıda bulunan bakaya defterleri ve eski kadı adına yazılan emirler, göreve yeni atanan müfettiş kadıya teslim edilirdi.[23]

Bir maden sahasında görev alan kadıların kuyuların durumlarının keşfinden, madenleri işleten kişilerin niteliklerine, alet edevatın yeterliliğinden maden çalışanlarının sayısına kadar çok sayıda iş yaptığı müşahede edilmektedir. Aslında denetim mekanizmasının en önemli ayağını üstlenen kadılar, mukataalarının boş bırakılmaması, iş bilir, zengin ve yerli yurtlu mültezimlere verilmesi, kefiller hakkındaki detaylı bilgileri deftere kaydetmek ve bu defterin bir nüshasını İstanbul'a göndermekle mükelleftiler.[24] Madeni iltizama alan mültezimler, madenlerin kuvvetlendirilmesi için belli bir miktar parayı madencilere dağıtırlar, bir kısmını ise darphane akçesi adı altında koruma altına alırlardı. Bu para darphane hazinesinde koruma altına alınır ve ihtiyaç halinde gerekli ödemeler kadı tarafından yapılırdı.[25]

Kadılar, nazır ile birlikte mültezim ve eminlerinin Nevruz ve Ağustos irsaliyelerini mukim havale adı verilen görevliye toplattırırlar, ardından hisar erleriyle hazineye teslim etmek üzere sevk ederlerdi.[26] Dahası

Defterler (MAD.) 7534, 508; Mehmet İnbaşı – Eyüp Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp (Fetihten XVIII. Yüzyıla)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, 196.

19 BOA, Kamil Kepeci Defterleri (KK.d.) 5171, 77.

20 Fatma Erdim, *Osmanlı Bürokrasi Geleneğinde "Kazâyâ" Usulü - II.Bâyezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017, 34.

21 BOA, Ali Emiri (AE), I. Ahmed, 606.

22 BOA, AE, III. Murad, 146.

23 BOA, MAD.7534, 764.

24 BOA, D.MMK.d. 22705, s.20; BOA, MAD. 7534, 577.

25 BOA, Bâb-ı Defteri Evâmir-i Maliye Kalemi Defterleri (D.EVM.d.) 26278, 149.

26 BOA, MAD. 7534, 568.

kadılar, tahvili sona eren mültezimlerle alakalı raporu hazırlar, mültezim/amil, emin ve kâtiplerin alacak-verecekleri huzurlarında belirlenir, akabinde merkeze bildirilirdi. Adı geçen görevliler zimmetinde kalan paralar ise İstanbul'dan gönderilen çavuş aracılığıyla tahsil edilirdi.[27] Tahsil yapılamayan hallerde ise mültezimin emlakleri satılır, yine eksik kalan meblağ kefillerden tahsil ettirilir,[28] eminlerin vefatları halinde borç verilen paralar çocuklarından alınırdı.[29]

Maden sahasındaki kadılar, her bir madenin emin, kâtip, hademe ve diğer görevlilerinin hazır edilmesi ve müfredat defterine kaydedilmesinden sorumluydular.[30] Bu müfredat defterleri İstanbul'a eminlerle birlikte gönderilir ve kadı, eminin boşluğunda madende kimin vekil olarak işleri yürüteceğine karar verirdi.[31] Eminler de Üsküp madenlerine bağlı noktalardaki kadılarla yazışmalar yaparak merkezin verdiği kararları yerine getirirdi. Öte yandan kadılık sınırları içinde bulunan kazalardaki cami, imaret, mescit ve sair evkafın muhasebelerini görmek, mimarî eserlerin tamiratı sırasında gerekli olan kurşunu tedarik etmek veya kurşun için lazım olan parayı temin etmek de kadıların sorumluluğu altındaydı.[32]

Madenleri işleten mültezim ve eminler ile madenlerde görev alan kâtipleri kontrol eden kadıların maden çıkarımı, ayrıştırılması ve darp edilmesi sırasında da pek çok görevi bulunur ve bu işleri madende görevli emin ve nazır ile birlikte yerine getirirdi. Kadılar, cevhere ulaşılmadan ve bir maden kuyusunun sınırlarını belirlemeden önce gerek yüzeyden gerekse kuyu içinden sınır tespiti yapılması manasına gelen pavunun[33] her madende kaç tane olduğunu bilmek zorundaydı. Bunun yanı sıra kadılar, daha eski dönemlerde yapılan çarh adedini, işleyen kuyu sayısını, kuyu sahiplerinin adlarını, her bir maden sahasında ne kadar cevher çıkarıldığını, bir maden sahasından alınan numunenin ne kadar cevher içerdiğini (çaşni) ve neticede üretilen cevherin ne kadar olduğunu bilmekle mükellefti. Cevher çıkma olasılığı olup da kuyu sahipleri tarafından işletilmeyen veya işletilmeye mani olunan kuyu sahiplerinin rahatça çalışmasını temin ederdi. Kadılar, sorumluluk sahalarındaki madenlere, maden eminleri ile birlikte her hafta gider ve kuyuları kontrol

27 BOA, D.MMK.d. 22703, 10; BOA, MAD. 7534, 568.
28 BOA, D.EVM.d. 26278, 149.
29 BOA, MAD. 7534, 577, 668.
30 BOA, MAD. 2775, 377.
31 S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 101.
32 BOA, MAD. 7534, 473, 502, 906.
33 N. Beldiceanu, *Règlements Miniers*, 67.

ederlerdi.[34] Bu denetim sırasında kadılar, işçilerin ocaklarda ne kadar süre çalıştıklarını, her bir kuyudan çıkan cevherin ne kadar olduğunu,[35] kuyunun işleyip işlemediğini, kuyularda payı bulunan kişilerin paylarını alıp almadığını bizzat yerinde gözlemlerdi. Bunlara ilaveten iltizam süresince çıkarılan cevherden devlet adına ödenen payı, kuyu içinde ve dışında hizmet eden görevlilerin cevheri kaçırıp kaçırmadıklarını deftere kaydetmek ve nazırın imzasıyla İstanbul'a göndermek de yükümlülükleri arasındaydı.[36] Kadının bizzat denetimde bulunduğu bu sürecin temel gayesi ise çıkarılacak cevherin miktarını artırmaktı.

Elbette maden işletilme sürecinin en önemli ayaklarından biri, madende aktif görev alan kişilerdi. Kadılar, maden çıkarımı sırasında yeterli işçi tayin edilip edilmediğini tespit eder, her madende ne kadar işçi, kömürcü, işçi köyleri reayası var ise bunları tek tek defterlere yazıp İstanbul'a bildirir, ihtiyaç halinde boşta bulunan kuyuculardan veya sağa sola dağılan işçilerden gerekli işçileri tedarik ederek ilgili kuyuya yerleştirirlerdi. Ancak bunu yaparken başka bir madene tayin edilen işçileri kullanamaz, yani diğer bir maden bölgesinde işin aksamasına dikkat ederlerdi. Kadılar, işçi ücretlerini haftada bir olmak üzere[37] bir madenin bir veya birden fazla hissesine sahip olan varaklardan alıp öderdiler.[38] Yine suça bulaşan madencilerin toprak kadısı veya çalıştıkları maden kuyusunun bağlı bulunduğu yerel kadı tarafından yargılanması, derhal tutuklama yöntemi yerine suçlu bulunurlar ise ilgili kaza sınırında hapsedilmesine dikkat ederdi.[39]

Böylece sıkı bir denetim içinde üretimi yapılan cevherin madenden kalhaneye ve darphaneye ulaştırılması süreci başlardı. Bu süreçte kadılar, her 15 günde bir ham gümüş elde edilmesi (kal) ve ardından bu ürünün darphanelere sevkini denetlerdi. Çünkü aksine bir durum üretimi sekteye uğrattığı gibi kadı hakkında da soruşturma yapılmasına sebep

---

34 BOA, MAD.2775, 377-378.

35 S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 100.

36 BOA, MAD. 2775, 377. Maden sahipleri olanlara gavarık ve vatrok denirdi. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid, gavarık taifesinin cevherleri vatrok taifesine satması şart koşmuştur. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*, I, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, 160. Yıkanıp temizlenen maden varaklar tarafından vatroklara satılırdı. N. Beldiceanu, *Règlements Miniers*, 80.

37 BOA, MAD. 2775, 15, 377.

38 В. Скарић, Старо рударско право, 33. Varaklar, işletme maliyetine katılımıyla orantılı bir şekilde hisseye sahipti. N. Beldiceanu, *Règlements Miniers*, 79.

39 BOA, D.EVM.d. 26278, 192; BOA, MAD. 2775, 378.

olurdu. Böyle bir vaka zuhur ettiğinde kadıların suçu eminlere, eminlerin ise mübaşirlere yükledikleri öğrenilmektedir. Ancak bu noktada kadı suçlu bulunmakta, görev tevdi edilirken emin veya başka bir kişinin ihmallerden kaynaklanan gecikmeleri İstanbul'a bildirmekle yükümlü olduğu hatırlatılmaktaydı. Kadılar, cevherin oluşum haline gelmesi,[40] yani pay edilecek dereceye ulaşması halinde ilgili kişilere (hutman, emin, kâtip ve hisse sahipleri) haber ederek toplantı yapılmasını da organize ederlerdi.[41] Burada kadıların dikkat edeceği nokta, 15 günlük sabit bir zamana göre cevheri sevk etmek değil, kuyulardan gelen cevherin durumuna göre hareket etmeleriydi. Yani bazı kuyulardan cevher daha çok çıkabilirdi ve bu durumda oluşum süresi beklenmeyerek cevherin çarhlara dağıtımı sağlanmalıydı. Dolayısıyla bir kuyudan elde edilen cevher miktarında bir önceki döneme göre yaşanacak bir eksiklik, emin ve diğer görevlilerce yapılan inceleme ile belirlenir ve bir sonraki oluşumda bu noksanlık kapatılmaya çalışılırdı.[42] Cevher, kuyudan kalhanelere taşınır ve buradaki sürecin sonunda darphanelere sevk edilerek para basım sürecine geçilirdi. İşte bu aşamada Üsküp madenleri sahasındaki Kratova, Novabırda ve Üsküp darphanelerinde kesilen çil akçeler keseye konularak yeterli sayıda görevli ile hazineye teslim edilmek üzere İstanbul'a sevk edilir ve bu süreç hakkında kadı, nazır ile birlikte merkeze bilgi verirdi.[43]

EMİNLER

Eminler, nazırlarla birlikte madenlerin yetkili ve doğruluktan ayrılmaması gereken üyesi olarak tarif edilmektedirler.[44] Her türlü işlemde kadının yardımcısı[45] olan eminler, aslında kadının uhdesinde bulunan işleri ifa eden kişilerdir. Yani emin, madenleri, darphaneleri ve dökümhaneleri doğrudan yöneten görevlidir.[46] Çünkü kadılar, asıl görevleri

40 BOA, MAD. 2775, 377.
41 F. Spaho, "Turski rudarski zakoni", 11.
42 BOA, MAD. 2775, 377.
43 BOA, MAD. 7534, 237, 438.
44 A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 159.
45 Muhamed Hadžijahić, "Povlastice rudarskih varoši u tursko doba", *Radovi sa Simpozijuma: Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do XX vijeka*, Muzej Grada Zenice, Zenica, 1999, 331.
46 S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 112.

olan hukukî işler nedeniyle madencilik alanındaki diğer görevlerine yeterince yönelememekte, emin ise madencilik ile çok yakın ilişki içerisinde bulunmaktaydı.[47]

Madenlere emin olarak atanacak kişilerin özellikle reaya ile anlaşabilen kişiler olmasına dikkat edilirdi. Bu özelliklere sahip eminler, madenci reayasının işi aksatmadan çalışmasını temin ederler, yerini yurdunu terk eden reayaları tekrardan madenlere sevk edebilirlerdi. Aksine fâsık ve müsrif olması nedeniyle devlet malını zayi eden, iltizam süresinde hazineye zamanında ödeme yapmayan ve madencilerin işi bırakıp kaçmasına neden olan eminler görevden alınırlardı. Hatta eminlik görevi sırasında layıkıyla iş yapmayan ve mültezim tarafından nazırlık vazifesine getirilmek istenen eminler ise nazır-ı nüzzar olan kişiler tarafından İstanbul'a arz edilirlerdi. Nazır-ı nüzzar, göreve tayin edilmesi halinde madenlerin çalışmasına birinci dereceden engel teşkil edeceği düşünülen kişilerin atanmaması yönünde görüş bildirebilirdi. Eminlerin, asker kökenli oldukları[48] gibi mukataa gelirlerini tahsil etmek ve mukataadan elde edilen gelirlerin ödenmesinde mültezim ile birlikte sorumlu olan kabzımal görevini de üzerine alabilirdi.[49]

Kadıların ihmalkâr davrandığı hususları merkeze bildiren kişiler ise eminlerdi ve her yıl Nevruz'da İstanbul'a giderek son bir yıl içindeki muhasebesi hakkında rapor sunarlardı.[50] Eminlerin yılsonu muhasebelerinde devlet hazinesine sunduğu katkılar dikkate alınır, bunun aksine hareket eden eminler hakkında kadılardan ayrıntılı rapor istenirdi. Tahvil süreleri biten eminlerin, borçları ve alacakları kadı huzurunda görüşülür ve bir yol haritası belirlenirdi. Yeni emin olarak atanan kişiden eski eminin elinde kalan bakayanın da tahsili beklenirdi.[51]

15. yüzyıla ait belgelerde biri amil emini, diğeri ise devlet tarafından görevlendirilen emin olmak üzere iki eminden bahsedilmektedir.[52] 1488 yılında Zaplana, İplana (Plana) ve Belasniçe madenlerinde bir gelenek olarak iki eminin görevde bulunduğu, bu eminlerden birinin devlet tarafından, diğerinin ise amil tarafından yetkilendirildiği anlaşılmaktadır.[53] Eminlerin aldığı ücretler, zamana, maden işletme bölgesinin

---

47 R. Anhegger, *Osmanischen Reich*, 32.
48 BOA, D.MMK.d. 22702, ek 5/7, ek 5/6-a, 32, 33/1-a.
49 B. Çakır, *Mukataa*, 136-137.
50 S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 101, 113.
51 BOA, D.EVM.d. 26278, 102; BOA, MAD. 7534, 74, 673.
52 B. Çakır, *Mukataa*, s.120-121; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 112.
53 A. Akgündüz, *II. Bayezid Devri*, 361, 585.

büyüklük ve küçüklüğüne ve atanan eminin derecesine göre farklılık arz etmekteydi.[54]

Tablo 1. Amil/Mültezim Tarafından Görevlendirilen Eminler, Aldıkları Ücretler, Yaşadığı Şehirler ve Mahalleleri[55]

Tarih	Maden Adı	Emin Adı	Yevmiye	Şehir	Mahalle
1488	Belasniçe	?	5	?	?
1576	Kratova	Sinan bin Abdulmennan	50	?	?
1585	Trebçe (Trepča)	Mehmed bin Osman	40	Üsküp	Katırlı
1588	Novabırda	Derviş Muhammed bin Mustafa	30	Novabırda	Daruldarb
1590	Zağradiye	Rıdvan bin Ali ve Kurd bin Bekir	40'ar	Priştine	Çeribaşı ve Çavuş
1583	Novabırda Rağozne (Rogozna)	Mustafa bin Musa	6	?	?
1592	Zaplana ve İplana	Süleyman bin İbrahim	30	Vulçıtrın (Vushtrri)	Zağanos
1595	Zırnıh	Satılmış bin Osman	15	Üsküp	Pazarbaşı
1596	Yanova (Janjevo)	Perviz bin Abdulmennan	40	Priştine	Yunus Kadı
1596	Novabırda	Zeynullah bin Mustafa	60	Novabırda	-
1596	Trebçe	İbrahim Çavuş bin Yahya	50	Vulçıtrın	Zağnos
1615	Novabırda	Mehemmed	75	?	?

Yukarıdaki tabloda mültezim tarafından tercih edilip mukataada görevlendirilen eminlerden Trebçe'de emin olan Mehmed bin Osman, Paşa Sancağı'nda mazul bir tımar sahibi iken, Zaplana ve İplana'da görev yapan Süleyman bin İbrahim ise tımar erbabındandı. Burada dikkati çeken bir olgu ise mukataa gelirlerini tahsil etmek ve mukataadan elde edilen gelirlerin ödenmesinde mültezim ile birlikte sorumlu olan kabzımal

[54] Neşet Çağatay, *Osmanlı Devletinde Maden İşletme Hukuku*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (Doktora tezi), Ankara, 1942, 31.

[55] A. Akgündüz, *II. Bayezid Devri*, 585; BOA, MAD. 7534, 845; BOA, D.MMK.d. 22703, 13; BOA, D.MMK.d. 22702, ek 5/6-a; BOA, D.MMK.d. 22705, 2-3, 12, 24, 44, 49-52; BOA, AE, I. Ahmed, 606.

görevinin, eminlik görevi ile birlikte yerine getirilmesidir. Nitekim 1615 yılında Novabırda'da emin ve kabzımal görevini ifa eden Mehemmed, dergâh-ı âli çavuşlarındandı. Emin ve kabzımal olarak hizmet eden diğer kişiler ise 1595'de Zırnıh madeninde Satılmış bin Osman, 1596'da Novabırda'da Zeynullah bin Mustafa ve 1596'da Trebçe'de İbrahim Çavuş bin Yahya'ydı. Zağradiye madenlerinde görev alan Rıdvan bin Ali ile Kurd bin Bekir ise ber-vech-i iştirâk emin olarak görev yapıyorlardı ve 40'ar akçe yevmiyelere sahiptiler. Eminlerin yaşadığı şehirler ile görev yaptıkları maden sahaları arasında coğrafî yakınlığın bir etkisi yoktu.

Eminlerin aldıkları ücretlere dair ilk kayıtlara kanunnamelerden ulaşılmaktadır. Zira 1488 yılına ait Belasniçe madeni kanunnamesinde biri devlet (beylik) diğeri amil tarafından birer eminin tayin edildiği ve bu iki eminin de beşer akçe yevmiye almasının adet olduğu ifade edilmektedir.[56] Bununla birlikte 16. yüzyılın son çeyreğinde eminlerin aldıkları ücretler ile ilgili ise şunlar söylenebilir. Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Rağozne madenlerinde emin olan Mustafa bin Musa sayılmazsa, mültezim/amil tarafından tayin edilen eminlerin, 15 akçe ila 60 akçe arasında yevmiye aldıkları müşahede edilmektedir. 17. yüzyıl ilk çeyreğine ait bir kayıtta ise Novabırda'da emin olarak görev yapan Mehemmed'in ücreti 75 akçedir.

Emin, nazır ve mültezim arasındaki uyum madenlerin daha da verimli işletilmesinin önündeki en önemli unsurlardandı ancak aralarında yaşanan sürtüşmeler sonucunda açılan soruşturmalar da emin, nazır ve mültezimlerin birbirlerini suçladıkları tespit olunmaktadır.[57]

Eminler, yer altından madenin çıkarımı, ayrıştırılması ve para basımı gibi süreçlerin doğrudan içinde yer alıyorlardı. Öncelikle eminler, maden çıkarımı sırasında kuyularda hizmet eden ve lon, preçin ve uçin olarak adlandırılan kuyucuları usullerine göre madenlere sevk ederler ve kontrollerini sağlarlardı.[58] Eminlerin en önemli görevlerinden biri de görevden alınmalarında önemli bir etken olan suyun tahliye sırasında

---

56 A. Akgündüz, *II. Bayezid Devri*, 585.

57 BOA, MAD. 7534, 845.

58 Lon, hafta başında ücret alan kuyucu olup ücretleri madenci köylerinden karşılanırdı. Eyüp Kul, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçıtrın Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezareti, Lon Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2019, 260, 266. Preçin, haftadan haftaya yeterli miktarda harçlığı verilen ve cevher ölçülecek seviyeye ulaştığında daha önce aldığı akçe miktarı kadar cevheri vererek borcundan kurtulan madenciydi. Uçin ise kuyu içinde bir delikte maden cevherine rastlanıldığında harçlık ile hafta başında yeterli miktarda tutulan kuyucularda. A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 161.

maden işçilerini organize etmeleriydi.[59] Bu iş için işçi hassı kaydedilen köylerden yeterli miktarda neferi madene sevk ederler,[60] bu konuda süvari / atlı şafardan[61] destek alırlardı. Su bolluğundan kullanılamaz hale gelen ama cevher bulunan kuyular ise suyunu tahliye eden kişiye, emin tarafından verilen tezkire ve kadıdan alınan hüccet ile tahsis edilirdi. Eminin, kuyunun içindeki gelişmeleri bilmesi de kaçakçılığın engellenmesi adına mühimdi. Öyle ki eminler, hutman ve kuyucuların birlikte hareket ederek cevheri saklayıp saklamadıklarını kuyuya her gün giren şafar adlı uzman personelden haber alırlar ve bu işe tevessül edenleri cezalandırırlardı.[62] Emin, kalhanedeki sürecinin sonunda devletin payı olan öşrün belirlenmesi sürecinde de amil veyahut kalhane emini ile bir araya gelir, halkın da sürece şahitlik etmeleri için toplanmasını sağlar, daha sonra elde edilen gümüşü pay ederek devlet hissesinin ayrılmasını ve güvenilir bir yerde muhafaza edilmesini temin ederdi.[63] Kısacası eminler, madenin her aşamasında aktif görev yapan, aslında madenin gerçek idarecisi olan görevlilerdi.

NAZIR

Nazır terimi, 16. yüzyılın başlarından itibaren yaygın olarak mukataaların vergilendirilmesinde kullanılmıştır.[64] Özellikle yüzyılın ortalarında iltizamın yaygınlaşmasından itibaren kapıkulu sipahileri ve ikinci sınıf yeniçeriler, devlet gelirlerin tahsili ve iltizam işlerinde etkin görev almışlardır. Aslında maaşlı olan kapıkulları, böylece kendilerine ek bir gelir sağlamış oluyordu. Bu kişilerin mukataalarda sadece görev almayıp mukataalarının karından da istifade ettikleri, yani mültezimlik ile de uğraştıkları, hatta mültezim olanların tımar sahibi olabildikleri de bilinmektedir. Bu süreçte mukataanın bir tahvilini iltizama alan ve bedelini devlete ödeyen şahsın, öncelikle sipahi zümresine kabul edildiği ve hak

---

59 BOA, AE, I. Ahmed, 606.

60 A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 160.

61 Kuyu sorumlusu veya kuyu mühendisi demekti. Mustafa Altunbay, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi), İstanbul, 2010, 13.

62 A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 160.

63 A. Akgündüz, *II. Bayezid Devri*, 163, 361.

64 Mehmet Genç, "Nâzır (Osmanlılar'da)", *DİA*, 32, İstanbul 2006, 450.

ettiği ulufesi ile tımar sahibi olduğu anlaşılmaktadır.[65] Maden mukataalarında da aktif görevler aldıkları anlaşılan bu görevlilerin devlet malının tahsilinde güvenilir adamlar oldukları, daha önceki vazifelerinde devlet malının tahsiline canla başla çaba sarf ettikleri, böylece devletin itimadını kazandıkları belirtilmekte, bundan dolayı başka bir mukataada nazır olarak tayin edilmelerinde bir sakınca olmadığı kayıtlarda yazmaktadır.[66]

Nazır, ber-vech-i iltizâm veya emânet ile emânet ber-vech-i iltizâm şeklinde bu görevlere gelebilirdi. Bir mukataada emin olarak görev yapan bir kişinin, eminlik süresince iyi bir idareci olması, reayanın ödemesi gereken rüsum ve aşarları düzenli ve kanunî çerçeve de toplayabilmesi nazır olarak atanmasında etkiliydi. Bu özelliklerin aksi özelliklere sahip kişilerin, nazır olarak tayinleri tasvip edilmezdi. Bir nazır görev süresi bitiminde yeniden nazır olarak da tayin edilebilirdi.[67]

Nazır, göreve atandığı gibi işe başlamak zorundaydı. Nazırın kim olacağını mültezim belirler,[68] nazır ise mukataa sahasında görev yapacak olan kadılarının kim olacağı hususunda aktif görev alırdı.[69] Nazır, nezaret sahasında yer alan alt mukataalardaki eminlerin belirlenmesinde iltizam sahibi ile birlikte rol alır, hatta bu işe kimseyi karıştırmamaya özen gösterirdi.[70] Eminlerin usulsüzlükleri ve hazineye ait paraları zayi etmeleri reayanın görev sahasını terk etmesine neden olur, bu durumda eminlerin görevden alınması için müfettiş kadı ile birlikte nazır da devlete başvururdu.[71]

Nazırdan en büyük beklenti ise alt mukataa sahiplerinin yıllık muhasebelerini denetlemek ve mukataadan elde edilen geliri mühürlü kese içinde mültezime iletmekti. Bu görevlerinin yanında civar nezaretlerdeki tahvil süreleri bitmeye yakın olan nazırların denetiminde görev alırdı. Yine bir mukataa sahibinin muhasebelerinin görülmesi için İstanbul'a sevkleri de nazırın işiydi. İşlerini hakkaniyetle yerine getiremeyen nazır, kadılar tarafından bölgeye gönderilen bir çavuşa teslim edilerek İstanbul'a gönderilir ve padişah huzuruna çıkarılarak sorguya çekilirdi.[72]

---

65 B. Çakır, *Mukataa*, 47.
66 BOA, MAD. 7534, 464.
67 BOA, D.MMK.d. 22702, 32; BOA, MAD. 7534, 334, 346, 546, 942.
68 BOA, MAD. 2775, 15, 378.
69 BOA, D.MMK.d. 22703, 13; BOA, D.MMK.d. 22702, 33/1-a.
70 BOA, MAD. 8489, 113.
71 BOA, D.MMK.d. 22702, Ek 5/6a.
72 BOA, MAD. 2775, 32; BOA, MAD. 7534, 267, 289.

Üsküp Nezareti, temelde maden işlerinin sağlıklı yürütülmesi gayesiyle tesis edilmişti.[73] Bu doğrultuda nezaret sahasında görev yapan nazır/nazırların madenlerle ilgili ne gibi sorumlulukları olduğu akla gelmektedir. Öyle ki burada görev yapacak olan nazırın madenlerin işleyişini denetlemek, maden çıkarımını artırmak, yeni keşfedilen maden bölgelerinin işletilmesini organize etmek ve bu yerlere işçi, uzman personel ve diğer malzemeleri tedarik etmek, maden sahaları ile ilgili gelişmelerden merkeze sürekli olarak bilgilendirmek gibi sorumlulukları vardı. Bu temel görevin ifasında yaşanacak sorunlar ise bölgedeki sancakbeylerinden alınan yardım ve tedbirlerle savuşturulurdu.[74] Sancakbeyleri nazırın destek aldığı kişiler arasında olduğu gibi nezaret sınırındaki kalelerde görev yapan hisar erleri de nazırın verdiği görevleri yapmakla mükellefti. Nazır, darphanelere 15 günde bir gümüş ulaşmadığında veya önemli bir sorun yaşandığında, yeterli sayıda hisar erlerini istihdam ederdi. Yine uzman personel sınıfından çarh, jol ve süvari / atlı şafarları ile işçi sınıfını oluşturan madenci köylülerini bulmak ve istihdam etmek vazifeleri arasındaydı. Tam yetkili olarak yürüttüğü bu görevde madencilerin başka bir madende çalışmalarını engellerdi. Bu geniş yetkileri ve sorumlulukları ile nazır, madenlerdeki gelişmeleri üç ayda bir, madenlerdeki gelir gideri ise altı ayda bir İstanbul'a rapor ederdi.[75]

Nazır, maden sahalarını teftiş ederek eski kuyuları araştırırdı. Eski bir kuyunun üretim değerlerini inceler, faal olduğu dönemdeki yüksek üretimini dikkate alarak yeniden aktif hale getirilmesine çalışırdı. Eski bir maden kuyusunu çalıştırabilmek adına gerekli tamiratları ve işleri yapmak vazifelerindendi.[76] Ardından maden işinde mahir ve bu işi para yatırmak isteyen kişileri bulmak,[77] maden işletmesinin hissedarları olan varuk ve cevheri satın alan vatrokları[78] harekete geçirmek de görevleri arasındaydı.

Gümüşün çıkarılması gibi eksiksiz olarak darphanelere iletilmesi de büyük öneme sahipti. Çarh sahiplerinin çarh şafarları ile anlaşarak gümüşü sarraf veya başka bir yere satma ihtimaline karşı nazır, sadık ve güvenilir çarh şafarlarını bulmakla mükellefti. Nazırlar, elde edilen

---

73 E. Kul, *Lon Kuyucuları*, 38.

74 S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 107.

75 BOA, MAD. 2775, 15, 378.

76 BOA, MAD. 2775, 15.

77 BOA, D.MMK.d. 22702, ek 5/8a.

78 BOA, MAD. 2775, 15; Robert Anhegger - Halil İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1956, 6.

gümüşü ilgili darphane eminine teslim eder ve böylece kaybolan gümüşün sorumluluğundan kurtulurdu.[79] Bölgede yer alan Novabırda, Üsküp ve Kratova darphaneleri,[80] para basımının yapıldığı yerlerdi ve buralarda kullanılan vezinler ile kalhane ve darphanedeki terazilerin ölçülerinin aynı olması nazırın sorumluluğundaydı.[81] Öte yandan darphanelerde görev alan uzman personelin (üstad, sarraf) vefatı veya başka bir şekilde görevlerinin sona ermesi halinde yeni görevli tayininde nazır da etkin rol alırdı.[82]

Nezaret alanında gümüşün yanı sıra Kumanova (Kumanovo), Radovişte (Radoviš), Malişova (Mališevo), Eğridere (Kriva Palanka), İvraniye (Vranje), İvlaste, Berova (Berovo), Kırçova (Kičevo), Novabırda, Kopaonik, Rağozne ve Leskofça'da (Leskovac) demir üretimi yapılmaktaydı.[83] Bu sahadan elde edilen demir İstanbul'daki ambarlara iletilirdi. Bu süreç sırasında nazır, görev başında iken veyahut görevleri bitince ellerinde kalan demiri bölgeye gönderilen çavuşa verir, aksi halde dirliğini kaybederdi.[84] Bu görevinin yanı sıra nazır, askerî amaçlar veya imar faaliyetleri sırasında ihtiyaç duyulan kurşunu tedarik eder,[85] Üsküp Kalesi'nde mahzenlere koyar, ardından peyderpey önce kara yoluyla Selanik'e, buradan da gemilerle İstanbul'a sevk ederdi.[86]

Elbette nazır bu hizmetleri tek başına yürütmez, askerî görevlilerden destek alırdı. Nitekim bu askerî görevliler, alacakların tahsilinde köylüleri mahkemeye getirmek, malzeme ve mühimmatı ilgili madene sevk etmek ve şafar gibi ustaları görev mahalline getirmek gibi vazifeleri ifa ederdi. Bu işi yapan sipahiler sefere gitmez, maden işiyle meşgul olur, bu hizmetleri mukabilinde nazırın isteği ile daha fazla tımar tasarruf edebilirdi.[87] Nitekim bu konuyu detaylı olarak açıklayan bir hüküm, 1596 tarihlidir. Burada dikkat çeken kişi Rumeli Mukataaları Muhassıl-ı Emvali olan Serbevvâbin-i Dergâh-ı Âli Abdulkerim Ağa'nın varlığıdır.

---

79 BOA, MAD. 2775, 378; BOA, MAD. 7534, 1141, 1447.

80 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, 157.

81 BOA, MAD. 2775, 378.

82 BOA, MAD. 7534, 507; BOA, D.MMK.d. 22705, 45.

83 E. Kul, *Lon Kuyucuları*, 63-65.

84 BOA, MAD. 7534, 514, 545, 589.

85 E. Kul, *Lon Kuyucuları*, 103.

86 Kurşun ücreti nazıra ödenirdi. BOA, D.MMK.d. 22702, 33/1-a; BOA, MAD. 7534, 490, 809.

87 BOA, MAD. 7534, 705, 771; BOA, D.MMK.d. 22702, 33, 33/1-a; BOA, D.MMK.d. 22705, 3; BOA, D.MMK.d. 22703, 12.

Öyle anlaşılıyor ki, Rumeli'deki tüm mukataalar Topkapı Sarayı'nın orta kapısını bekleyenlere verilen bevvâb unvanına sahip ve saraydaki diğer kapıcılara göre daha üst bir konumda bulunan[88] Abdülkerim Ağa'nın denetimindedir ve o da Üsküp Nezareti'ni, iltizamla Rıdvan bin Abdullah'a ihale etmiştir.[89]

Tablo 2. Üsküp Nezareti Mukataası Görevlileri (13 Receb 1004/5 Mart 1596)[90]

Görevli Adı	Görevi	Sancak	Nahiye	Köy	Tasarruf şekli	Tasarruf Miktarı
Mehmed Çavuş (Dergâh-ı âlî çavuşu)	Nazır	Vulçıtrın ve İzvornik	?	?	Zeamet	?
Rıdvan bin Abdullah	Mültezim Emin[91]	Vulçıtrın	Lab	Aslana köyü vd.	Tımar	6.000
Cafer Çavuş	Nazır-ı Nüzzar (ihya-yı maden)	Köstendil	Ofçabolu	Sopova köyü vd.	Tımar	9.000
Madenî İbrahim Çavuş	Mültezim (ihya-yı maden)	Vulçıtrın	Lab ve Morova	Bolkaborik vd.	Zeamet	27.000
Said Çavuş	Tahsil-i mal	İzvornik	Pervenik	Nice? Köyü ve vd.	Zeamet	23.000
Madenî İbrahim Çavuş ve oğlu Mehmed Çavuş	Mübaşir (ambar-ı amire ve sefer için kurşun tedarikinde)	Vulçıtrın	Morova	Gorna Türüd Ali köyü vd.	Zeamet	24.800
Ahmed Çavuş	Mukîm havale	Vulçıtrın	Topulniça ve Morova	Berinofça, Virnofça köyleri vd.	Zeamet	?
Keyvan Abdullah	İstihdam	Vulçıtrın	Topulniça ve Morova	Berinofça, Virnofça köyleri ve vd.gayrihi	Tımar	6.000
Mustafa bin Mehmed Çavuş	İhya-yı maden ve tahsil-i mal	Vulçıtrın	Deretiçe	Ocarak vd.	Tımar	13.000
Hüseyin bin Ali Çavuş	İstihdam	Vulçıtrın	Topulniça ve Morova	Berinofça, Virnofça köyleri vd.	Tımar	7.800
Mehemmed	İstihdam	Vulçıtrın	Lab	Bokerdol? vd.	Tımar	6.000
Hasan Çavuş	İhya-yı maden	Vulçıtrın	?	?	Tımar	?

vd.: ve diğer yerlerden

88 Abdulkadir Özcan, "Kapıcı", *DİA*, 24, İstanbul 2021, 345.

89 BOA, D.MMK.d. 22705, 47-49.

90 BOA, D.MMK.d. 22705, 47-49.

91 Mültezim emin, bir şahsın iltizam yöntemiyle emin olmasını ifade etmekte olup merkezin bilgisi dâhilinde mukataaları amillere iltizama vermekte ve bu mukataalardan hazineye yapılacak ödemeler emin mültezim tarafından yapılmaktaydı. B. Çakır, Mukataa, 122, dipnot 62.

Tabloda da görüldüğü üzere Mültezim Emin Rıdvan bin Abdullah ile Nazır Mehmed Çavuş, mukataa işlerinin aksamaması adına tımar ve zeamet mensuplarını görevlendirmiştir. Bu askerî görevliler iltizamın yürürlükte olduğu tahvil döneminde sefere gitmeyerek mukataa malının tahsilinde ve madenlerin ihyasından (mu'âvenet ve müzâheret eyleyeler) sorumluydu. Bu kişiler Vulçıtrın, Köstendil ve İzvornik sancaklarındaki nahiyelere bağlı köylerden zeamet ve tımar tasarruf etmekteydiler.

1596 yılında tahvil süresinde devlet gelirlerini hazineye veya ocaklık sahalara teslim eden kişi olan mukim havale ise Ahmed Çavuş idi. Mültezim veya nazırlar, mukataalara müdahaleleri önlemek, daha rahat tahsilat ve düzenlemeler yapmak için sancaktaki üst düzey bir yöneticiyi nazır-ı nüzzar olarak atardı.[92] Bu doğrultuda Cafer Çavuş, madenlerin ihyası amacıyla nazır-ı nüzzar olarak atanmış olmalıdır. Madenî İbrahim, Mustafa bin Mehmed ve Hasan çavuşlar, madenlerin ihyasında; Mustafa bin Mehmed ile Said çavuşlar ise gelirlerin tahsilinde görevlendirilmiştir. Madenî İbrahim ile oğlu Mehmed çavuşların ambar-ı amire ve sefer için gerekli olan kurşunu tedarik ederek ilgili yere sevkini sağlamak gibi başka bir görev de tevdi edilmiştir.

KÂTİPLER

Osmanlı Devleti, evrak ve defterlerin tutulmasındaki titizliğin yanı sıra saklanmasında görev yapan kâtiplik mesleğine büyük ehemmiyet göstermiştir.[93] Daha Osmanlı kuruluş döneminde kayıtlarına rastlanılan kâtipler, 16. yüzyılda bürokrasinin gelişimi, iş yükünün artışı, çeşitli büroların teşekkülü ve ihtisaslaşması ile sayıca fazlalaşmıştır. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren bürokraside yaşanan gelişim kâtip sayısına paralel hiyerarşik bir yapının teşekkülünü de sağlamıştır.[94]

Bu cümleden olarak cevherin yer altından çıkarılmasından taş ve topraktan ayrıştırılmasına, kalhaneden darphaneye geçirdiği aşamalara, elde edilen gümüşün piyasada dolaşıma sokulmasına kadar geçen

---

92 B. Çakır, *Mukataa*, 127, 139-140.

93 Nuri Kavak, "Osmanlı Muhakeme Sisteminde Kâtiplik Mesleğinin Yeri ve Önemi", *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, Vol. 2/2 (2015), 2.

94 Rıfat Günalan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Mâliye Ahkâm Kâtipleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX (2017), 127; Feridun M. Emecen, "Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 35, İstanbul, 1994, 133-134.

zahmetli sürecin de kayıt altına alınması pek tabi olduğu kadar elzemdi. Diğer yandan defter tutma usulü Alman madenciliğinde de görülmektedir[95]. Osmanlı dönemine ilişkin literatürde maden (kuyu), roşt, kalhane ve darphane adları altında tarif edilen kâtiplerden ve bunların isimlerine kayıtlı defterlerin varlığından kısaca bahsedilmektedir.[96] Keza 16. yüzyıl sonrasına ait araştırmalar da genel olarak maden, çaşni ve roşt kâtiplerinin isimleri zikredilmekte ancak bu görevlilerin aldıkları vazifeler ve ücretlerin neler olduğu hakkında detaylı bilgiler verilmemektedir.[97] Oysaki bilinenin aksine cevherin her aşamasında görev yapan ve kayıt tutan çok sayıda kâtip bulunmaktadır. Aslında bu kâtiplerin çokluğu cevherin mümkün mertebe kaybını sıfıra indirgemek amacı gütmekteydi.

Kâtipler, güvenilir ve iş bilirkişiler arasından seçilir ve devlet gelirlerin tahsilinde gayretli olmaları beklenirdi, aksi halde görevden uzaklaştırılırdı.[98] Bir maden sahasının işletilmesinde üzerinde durulan temel noktalardan biri, amillerin hâsıl ve harçları yazmak üzere görevlendirdiği kâtipleri görev başında tutmaktı.[99]

İncelenen sahadaki kâtipler, bu işi iltizam yoluyla[100] veya mukataaya kefil olmak suretiyle yapmaktaydı.[101] Kâtiplerin atanmasında etkili olan amilin tayin ettiği kâtibin yerine, kadı ve emin olanlar tarafından başka bir kâtibin atanması suiistimallerin önünü açar, bu ise maden işleyişini aksattığı gibi gümüşün kaçırılmasına neden olurdu.[102] Kâtiplerin maaşları ve aldıkları ücretlere zam yapılması ile ilgili istekleri ise kadılar tarafından merkeze bildirir, gelen cevaba göre hareket edilirdi.[103]

Arşiv vesikalarında kâtiplerin görevleri için özet olarak kullanılan açıklamalar, kâtiplerin çokluğuna da işarettir.[104] Nitekim kâtipler, ya-

---

95 В. Скарић, *Стaро рyдарско правo*, 18.

96 S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 115; R. Anhegger, *Osmanischen Reich*, 35.

97 В. Скарић, *Стaро рyдарско правo*, 18. Bozkır madenlerinde, Bozkır madeni kâtibi ve kal kâtibi adı altında kâtiplerin yer aldığı (Hamit Şafakçı, *Bozkırda Madencilik (1776-1839)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi), Konya, 2013, 173) ve Keban Ergani madenlerinde ise sim ve kömür kâtibinden bahsedildiği görülmektedir. Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, 89.

98 BOA, D.MMK.d. 22705, 5.

99 F. Erdim, *Kazıyye Defterleri*, 41.

100 BOA, MAD. 7534, 832.

101 BOA, D.MMK.d. 22702, 9.

102 F. Erdim, *Kazıyye Defterleri*, 41, 136.

103 BOA, D.MMMK.d. 22705, 8.

104 H. Şafakçı, *Bozkırda Madencilik*, 173.

pılan masraflardan elde edilen kazanca, satın alınan her türlü malzeme ve üründen cevherin ayrıştırılma sürecine, elde edilen cevherlerden sağlanan gelire kadar çok sayıda işlemi kayıt altına alırdı. Osmanlı arşiv vesikaları ve kanunnameleri, bu zahmetli ve büyük gelir kapısı olan süreçlerle ilgili Balkanlar özelinde çaşni, potok, çarh, roşt, sarraf, kalhane ve maden kâtiplerinin görev aldığını ortaya koymaktadır.

Bu kâtiplerin dışında maden mukataalarının bölgedeki diğer mukataalar ile birlikte satılması, çok sayıda kâtibin varlığını zorunlu kılmıştır. Nitekim Üsküp Nezareti, çok sayıda alt mukataayı da bünyesinde barındırıyor ve çok geniş bir sahayı idare ediyordu.[105] Bunlardan sadece kâtip olarak defter ve belgelerde adı geçenlerin, emin ve/veya nazırların hem madendeki yerel idarecilerle hem de İstanbul'daki resmi kurumlar arasındaki yazışmalarını yaptığı düşünülmektedir.[106] İncelenen kayıtlarda Novabırda'da üç, Zağradiye ve Zırnıh madenlerinde birer kâtibe rastlanmıştır. Bu kişilerin aldıkları ücretler 5 ila 15 akçe arasındadır ve bu kâtiplerde mukataalara kefil olmaktadır. Bunun dışında ruus, has, mukataa, müteferrika, has ve müteferrika ve nısf-ı bad-ı heva[107] gibi kâtipler de Üsküp Nezareti mukataalarında görev alan kâtiplerdendi ve aldıkları ücretler 8 ila 15 akçe arasında değişmekteydi.[108] Öte yandan nezaret sahasındaki kâtiplerin aldıkları ücretlerin merkez bürolarında çalışan kâtiplere benzer ücrete sahip olması dikkat çekici bir noktadır. Zira 16. yüzyılın sonlarına ait kayıtlar defterhane kâtiplerinden ulufe alanlarının olduğu görülmekteyse de bunların ne kadar ücret aldığı tam olarak ortaya konulamamıştır.[109] Ancak aynı dönemde maliye ahkâm kâtiplerinden ulufeli olanlarının 9 ila 14 akçe arasında yevmiye aldığı da tespit edilmiştir.[110]

Maden Kâtipleri: Maden ocağı ile ilgili her türlü işlemi kayıt altına alan kâtiplerdir. Maden kâtipleri, emin veya nazırların kontrolü ve emri ile maden işlerine ait kayıtları ve hesapları deftere geçirir, maden emini başka bir göreve gittiğinde veya herhangi bir nedenle maden sahasından ayrıldığında bazen kendisine vekâlet ederdi. Üç veya dört kişilik gruplardan oluşan madenciler, gün içinde dört vardiya halinde

---

105 E. Kul, *Lon Kuyucuları*, 54.

106 M. Altunbay, *Sidrekapsi*, 51.

107 BOA, D.MMK.d. 22702, 2, 9, 44; BOA, D.MMK.d. 22703, 2, 13, 19, 24, 51-52; BOA, AE, I. Ahmed, 606.

108 Ekte yer alan tabloda gösterilmiştir.

109 Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, 120.

110 R. Günalan, "Mâliye Ahkâm Katipleri", 150-152.

çalışırdı. Bu süreçte cevherin çıkarılıp çıkarılmadığına bakılmaksızın teftişleri yapılır ve bu denetim süreci ile ilgili tüm bilgiler deftere kaydedilerek kuyularda saklanırdı.[111] Maden kâtibinin diğer bir görevi ise cevherlerin, madenlerde yıkanıp temizlendikten sonra dağıtımı sırasında ortaya çıkmaktadır. Madenciler, kadı, emin ve maden kâtibinin de hazır olduğu bir ortamda cevheri ölçerdi (kıbıl etmek).[112] Bu işlem sırasında görev yapan maden kâtibi, cevheri satın alan vatrokların adını, her bir pay sahibinin hissesine düşen cevher miktarını deftere kaydederdi. Yine rençberlere verilen payın kaydedildiği ve adına kısmet denen[113] defterlerin titiz bir şekilde tutulması da ehemmiyet arz ederdi. Öyle ki devlet hissesinin rençberler tarafından başkalarına satılması maden kâtiplerine soruşturma açılmasına neden olur, ancak bu soruşturma sırasında maden kâtipleri görevlerinin sadece yazmak olduğunu belirterek suçlamaları kabul etmez ve sorumlunun emin olduğunu iddia ederdi.[114] Bu soruşturma bile maden kâtiplerinin sorumluluğun ne kadar büyük olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

1488 tarihli Novabırda kanunnamesinden anlaşıldığı üzere kuyuya yazıcı olarak görevlendirilen kişilere haftalık 40 akçe veyahut daha az bir miktar ücret verilmektedir.[115] Yani maden kâtipleri 15. yüzyıl sonlarında günlük altı akçeye yakın veya daha düşük miktarda ücret almaktaydı. Maden kâtiplerinin ücretleri ile ilgili detaylı bilgilere ise 16. yüzyılın sonlarına ait kayıtlarda rastlanmaktadır.

---

[111] R. Anhegger, *Osmanischen Reich*, 35; N. Çağatay, *Maden İşletme Hukuku*, 32; A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 161; В. Скарић, *Старо рударско право*, 18.

[112] Her biri 3,207 gramlık 400 dirheme eşit 1,2828 kg olan bir ağırlık birimidir (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, 30). Kıbıl, 24 vukiyye buğday olan bir ölçek olduğuna göre (A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 162), her kıbıl cevher 30,7872 kg'dır.

[113] В. Скарић, *Старо рударско право*, 18; A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 162.

[114] F. Erdim, *Kazıyye Defterleri*, 37-38.

[115] A. Akgündüz, *II. Bayezid Devri*, 535.

Tablo 3. Maden Kâtipleri
(Şehir ve Mahalleleri, Ücretleri, Görev Yaptıkları Madenler ve Kefil Miktarları)

Tarih	Adı	Kefil Miktarı	Yevmiye	Maden Adı	Şehri	Mahallesi
1585[116]	Mehmed bin Hasan	100 bin	30	Trebçe	Novabırda	Cami
1592[117]	Ahmed bin Hacı	-	-	Jejene (Žežna)	Yenipazar (Novi Pazar)	Müezzin Hoca
1592[118]	Musa bin Yahya	60 bin	10	Zaplana ve İplana	Vulçıtrın	Zağanos
1594[119]	-	-	5	Kratova	?	?
1596[120]	Ali bin Mustafa	100 bin	20	Yanova	Yanova	Cami-i Şerif
1596[121]	Abdi bin Ali	150 bin	15	Novabırda	Novabırda	?
1596[122]	Mahmud bin Besim	50 bin	10	Belaviçe?	Novabırda	?
1596[123]	Musa bin Yahya	60 bin	12	Trebçe	Vulçıtrın	Zağnos

Tabloda görüldüğü üzere en yüksek maden kâtibi ücreti 30 akçe ile Trebçe madeninde iken en düşük yevmiye beş akçe ile Kratova'da görev yapan maden kâtibine ödeniyordu. İncelenen kayıtlarda görev yapan maden kâtiplerinin hepsinin Müslüman oldukları ve görev aldıkları maden sahalarına yakın şehirlerde ikamet ettikleri, kâtipliği elde ederken maden mukataalarına da kefil olabildikleri ve bu kefillikleri için ödedikleri miktarları dikkate alındığında maddi güçlerinin yerinde olduğu söylenebilir.

116 BOA, D.MMK.d. 22703, 13.
117 BOA, D.MMK.d. 22705, 19.
118 Aynı zamanda haslar kâtibi olarak da görev yapmaktadır. BOA, D.MMK.d. 22705, 52.
119 Yıllık olarak 1.770 akçe yevmiye almaktaydılar. BOA, Bâb-ı Defteri Baş Mukataa Kalemi Üsküb Mukataası (D.BMK.ÜSM.) 1-11, Gurre-i Muharrem 1003 (16 Eylül 1594).
120 BOA, D.MMK.d. 22705, 49.
121 BOA, D.MMK.d. 22705, 51.
122 BOA, D.MMK.d. 22705, 51.
123 BOA, D.MMK.d. 22705, 52.

Öte yandan bakır madenlerinde görev yapan maden kâtiplerin gümüş madenlerinde görev yapan maden kâtiplerine benzer miktarda yevmiye aldıkları[124] da görülmektedir.

Çaşni Kâtipleri; Bir yerde maden olduğu haber alındığında *"çaşnisine bakılmak üzere"* özel bir mübaşir sevk edilir ve bölgeden beş on okka (6,414 kg veya 12,828 kg) numunelik cevher alırdı.[125] Bu işlem Üsküp Nezareti sahasında kıbıl ölçü birimi baz alınarak yapılırdı[126]. Ardından bu numune cevher en yakın darphaneye veya İstanbul'a getirilerek çaşni işlemine tabi tutulurdu.[127] Bu işlem Üsküp Nezareti sahasında Novabırda, Kratova ve Üsküp darphanelerinde[128] yapılmış olmalıdır. Böylece çaşni işlemi sonunda ham ve karışık cevhere nispetle içindeki madenin yüzde nispeti ve maliyet fiyatının ne kadar olacağı hesap edilir, kuyunun hazineye kâr getirip getirmeyeceği belirlenir ve buna göre teşebbüse geçilirdi.[129] Böylece cevherin ne kadar gümüş ne kadar kurşun içerdiği tespit edilirdi.[130]

Çaşni işleminde sahib-i ayar, kalcıbaşı ve darphane hademelerinin görüşleri etkiliydi. Zira numunenin içeriğindeki gümüşün 100 dirhemden az olması çaşni tutulmasına mani olurdu.[131] Lakin daha az miktardaki gümüşün de hazineye fayda getireceği belirtilmektedir. Çaşni sürecinin denetimi ise kadılara bırakılmıştı ve kadılar, madenlerden gelen gümüş

---

[124] 1565 ila 1573 yılları arasında Madenipek bakır madenlerinde görev yapan maden kâtiplerinin 5 ve 10'ar akçe yevmiye aldıkları, bu süre zarfında görev yapan üç maden kâtibinin ikisinin Müslüman birinin Yahudi olduğu ve vazifelerini bir sonraki yıl da sürdürebildikleri tespit edilmiştir. Срђан Катић, *Османски документи о руднику Мајданпек: XVI-XVIII век*, Београд Чигоја Штампа, Мајданпек, 2009, 46, 50, 55, 60, 73, 79, 84.

[125] Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, vııı; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/1, Ankara, 1943, 121-122. Okka, 1,2828 kg olan bir Osmanlı ağırlık birimidir. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 30.

[126] 1 kıbıl, 30,7872 kg'a eşittir. BOA, MAD. 2775, 377.

[127] N. Çağatay, "Maden İşletme Hukuku", 121-122.

[128] Rahman Şahin, *Osmanlı Yönetiminde Vulçıtrın Sancağı (1450-1550)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi), Kayseri, 2020, 184-188; Срђан Катић, "Ковачницата на монети во Кратово за време владеењето на Султанот Сулејман I Величествениот (1520-1566)", *Гласник*, 54/1-2, Скопје 2010, 67; M. İnbaşı - E. Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp*, 354-361.

[129] N. Çağatay, "Maden İşletme Hukuku", 121-122.

[130] BOA, D.MMK.d. 22705, 54.

[131] A. Refik, *Türkiye Madenleri (967-1200)*, 23-24.

miktarı ile çaşni defterindeki bilgileri karşılaştırmakla yükümlüydü. Bu süreç sırasında defterde kayıtlı miktar ile madenden gelen gümüş arasında farklılık olması halinde yine de cevher alınır, eksik gelen miktar ise madencilerden daha sonra tahsil edilirdi.[132]

Çaşni işleminin yapıldığı diğer bir süreç ise eski maden kuyularının faal hale getirilmesi için müteşebbislerin talepleridir. Çaşni numunesinde yeterli düzeyde cevher bulunması, her hâlükârda buralardan maden çıkarıldığı anlamına gelmez, bazı zamanlarda bu kuyular sahiplerince terk edilebilirdi. Bazı müteşebbisler ise aktif olmayan kuyulardaki cevherin bol olduğunu ileri sürerek yeniden çaşni işlemi talep eder, bunun üzerine istedikleri noktalar kazılır ve cevherin çaşnisine bakılırdı.[133] Bu aşamaların hepsinde çaşni kâtipleri tarafından kayıt tutulurdu.

Öyle anlaşılıyor ki, bu iki çaşni uygulaması dışında cevherin yakıldığı roşt (roştların çaşnisi) ve çarh aşamasında da çaşni tutulmaktaydı. Çaşni işleminde dikkat edilen bir nokta da her maden sahası için ayrı ayrı yapılmasıdır. Zira çaşnide yapılacak bir suiistimal sürecin sonunda elde edilen gümüş miktarını ve eksikliğin hangi madenden kaynaklandığını belirlemeye mani olurdu. Kadılara yazılan hükümlerde cevherlerin birbirine karıştırılmaması (halt etmek) ve buna uygun olarak çaşni işleminin yapılması istenirdi. Bununla birlikte cevher alıcı vatroklar, ayrı ayrı yapılması gereken çaşniyi, cevherleri karıştırmak (halt etmek) suretiyle roşt işlemine tabi tutar ve roşt sonundaki numuneye göre (roştların çaşnisi) gümüşü getirirlerdi. Böyle bir durumda kadılar tarafından vatrokların teftişi için bir adam gönderilir, sevk etmedikleri gümüş için bir mühlet verilir, yine de bir netice alınamaz ise vatrokların hapsedilmesi gündeme gelirdi. Tüm bunlardan netice alınamaması halinde, zayi olan gümüş eminlerden tahsil edilirdi.[134]

Gümüşhane madenleri ile ilgili bir hükümden öğrenildiği üzere mağaralardan çıkarılan cevher, müfettiş kadı ve emin vasıtasıyla farklı farklı mahzenlere konur, ardından kapıları mühürlenir ve mağaralar da hırsızlık vakasına karşı sıkıca kapatılırdı. Bütün mahzenler dolduktan sonra müfettiş ve emin olanlar mahzenlere giderek çaşni tutar, yani her sepetten kaç dirhem gümüş hâsıl olacağını ve mahzenlerde olan cevherin

---

[132] BOA, D.MMK.d. 22705, 54; BOA, MAD. 2775, 377.

[133] Böyle bir hal zuhur ettiğinde sahipleri *"cevher münkatı' oldı"* diyerek terk ederdi. BOA, MAD. 2775, 23; A. Refik, *Türkiye Madenleri (967-1200)*, 47.

[134] BOA, MAD. 2775, 378.

kaç sepete pay edileceğini deftere yazardı.[135] Bu işlemlerin ardından tutulan defterlere *"defter-i çaşni-i cevâhir"* dendiği Yanova madenleri ile ilgili bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu defterlerdeki kayıtlar, mültezim ve eminlerin ne kadar cevheri mahzenlere koyduğunu göstermekteydi ve mültezimle eminler talep edildiğinde cevherleri devlete teslim etmekle mükelleftiler. Yine mahzenlerdeki cevher, tahvil değişimlerinde bu kayıtlara göre işleme tabi tutulur, tahvil sonunda müfettiş-i emval olan kadılar gerekli incelemeleri yapar ve emin ve mültezimlerin ellerinde kalan, yani kesr-i çaşni olan külçe halindeki gümüş manasındaki nükrenin tahsili için harekete geçilirdi.[136] Yani bu bilgilerden belgelerde kesr-i çaşni olarak geçen tabirin, mültezim veya eminlerin elinde kalan cevheri ifade ettiği ve tahvil değişimlerinde eski mültezim veya eminler elinde kalan cevherin tahsil edildiği de anlaşılmaktadır.

Çaşni kâtipleri ile ilgili incelenen defter ve belgeler arasında dört çaşni kâtibine tesadüf edilmiştir. Bu kâtiplerin Novabırda ve Belasniçe madenlerinde yedi ila 15 akçe arasında yevmiye aldıkları ve malî durumlarına göre madenlere kefil olabildikleri tespit edilmiştir. 1589'da Novabırda Maden-i Atik'de Ali Efendi 10 akçe, 1590'da Belasniçe madeninde Ali adlı görevli 15 akçe, 1596'da Novabırda'da Hüseyin bin Ali adlı çaşni kâtibi yedi akçe[137] ile 1615'de Mustafa bin Sefer adlı kâtip ise yine yedi akçe ücret alıyordu.[138]

Potok ve Çarh Kâtipleri; Cevherin yıkamanın yedi yolu vardı ve bunların en basit şekli olan yıkama, potok denilen tesiste yapılırdı. Bu tesiste cevherin yıkanması için eğimli zeminde çok sayıda çukur kazılır ve yağmurla oluşan sel suları dahi cevherin yıkanmasında kullanılırdı.[139] Bu yıkama işlemi sonrasında cevher kıbıl ölçü birimi ile ölçülür[140] ve cevherin hangi madenden geldiği, kaç yük olduğu ve kime ait bulunduğu deftere kaydedilirdi. Aslında bu süreç sırasında yalnızca potok kâtibi değil, maden kâtibi ve amil emini de kayıt tutardı. Öyle ki bu işlemin büyük ehemmiyeti vardı, çünkü bu durumda cevherin yüklerinden ciddi bir kayıp yaşanabilirdi. Dahası cevher alıcı kişiler olarak tarif edilen

---

[135] Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 30, Erzurum 2006, 177, dipnot 53.

[136] BOA, MAD. 2775, 1226.

[137] BOA, D.MMK.d. 22703, 13, 51.

[138] BOA, AE, I. Ahmed, 606.

[139] N. Beldiceanu, *Règlements Miniers*, 72.

[140] Ölçü olarak hıml veya lodrada kullanılabilirdi. R. Anhegger, *Osmanischen Reich*, 64.

vatrokların gelen cevheri kendi istekleri doğrultusunda ölçmeleri de büyük bir sorundu. Bunun engellenmesi adına kadının denetiminde potok kâtibinin yanına biri darphane, diğeri ise maden amili tarafından bir güvenilir kişi görevlendirilirdi.[141] Aksi halde ölçümden kaynaklı eksiklikler hazineye aktarılan miktarın eksik kalması manasına gelirdi.

Cevher, potok işleminin ardından çarhlara, yani cevherin taş ve topraktan ayrılarak arıtımdan geçirildiği tasfiyehanelere taşınırdı. Cevher, potoktan çarha taşınırken silme şeklinde ölçülür ve iki kıbıl (61,5744 kg) bir yük olarak hesaplanırdı. Cevherin potok sırasında ve çarha taşınmasında düzenli ölçüm yapmayan potok kâtiplerinin ücretleri ise bir süre ödenmezdi.[142] Bu noktada kadılar, madenlerden gelen gümüş miktarını çaşni defteri ile karşılaştırır, defterde belirtilen miktardan daha az gümüşün getirildiğini tespit ettiği durumlarda gümüşleri yine de alır ama eksik kalan kısmı madencilerden tahsil ederdi. Çarhlara eksik gümüş gelmesinin bir sebebi ise emin ve kâtip değişimi sırasında gümüşün çalışanlar ve uzman personel tarafından saklanmasıydı.[143] Gerek potok kâtiplerinin eksik ölçümü, gerekse çaşni defteri ile örtüşmeyen miktar gümüşün varlığı, madenlerden darphanelere yeterli düzeyde gümüş akışının sağlanamamasına, yani tedarik zincirinin bozulmasına neden olurdu.

Bu önemli görevi ifa eden potok kâtiplerinin dinî mensubiyeti, öyle anlaşılıyor ki dikkate alınan bir usul değildi. Zira Berkofça madeninde potok kâtiplerinin gayrimüslim örneklerine rastlanmaktadır.[144] Üsküp Nezareti sınırlarındaki madenlerinde vazife yapan potok kâtiplerinin tümü ise Müslüman'dı. Yalnız altı potok kâtibinin üçünün baba adının Abdullah olması dikkat çekici bir durumdur. 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tespit edilen potok kâtiplerinin 5 ila 10 akçe arasında değişen miktarlarda yevmiye aldıkları, ücretlerinde ciddi bir değişim yaşanmadığı Yanova ve Novabırda madenlerinde görev yapan potok kâtipleri ile ilgili bilgilerden öğrenilmektedir. Nitekim Novabırda madeninde 1589'da görev yapan Hidayet bin Abdullah 10 akçe; 1596'da görev yapan Hasan bin Abdullah 5 akçe ve Mehmed bin Ali Can 6 akçe; 1615'de Hasan bin Abdullah 6 akçe ve Ali bin Muharrem ise 8 akçe

141 F. Erdim, *Kazıyye Defterleri*, 38, 133, 139.
142 F. Erdim, *Kazıyye Defterleri*, 38, 55-56, 131-132.
143 BOA, MAD. 2775, 377.
144 F. Erdim, *Kazıyye Defterleri*, 131.

yevmiye almaktaydı.[145] 1596 yılında Yanova Cami-i Şerif Mahallesi sakinlerinden olup Yanova madeninde görev yapan İbrahim bin Mustafa ise 10 akçe gündeliğe sahipti.[146]

Çarh kâtibi olanlarla ile ilgili sadece 1615 yılında bir örneğe tesadüf edilmiş olup bu tarihte çarh kâtibinin Novabırda madeninde 15 akçe yevmiye ile bu işi yaptığı, aynı madende potok kâtiplerinin ise 6 ve 8 akçe yevmiye aldıkları müşahede edilmektedir.

Roşt Kâtipleri; Yıkanan cevher çarha nakledilir ve bir tarafı açık, oldukça geniş ve kare bir saha olan roşthanede yakılırdı. Cevher, çarha geldikten sonra kadı, emin ve maden kâtibinden gelen tezkire madenciler tarafından roşt kâtibine gösterilir, cevherin defterde kaydedilen miktar ile aynı olup olmadığını belirlemek için tekrar ölçümü yapılırdı. Bu ölçüm sonunda cevherin defterde kaydedilen oranda olması halinde madenci eline bir tezkire verilerek roşt aşamasına geçilirdi.[147] Roşt, cevherin belli usuller çerçevesinde yakılması ve kurşunun cevherden ayrıştırılma süreciydi. Bu işleme göre önce kömür, sonra odun, daha sonra bir miktar cevher, tekrar kömür-odun-cevher usulü üzere cevher yakılırdı. Bu işlem cevherin tümünün üst üste yığılması ve çamurla sıvanmasından oluşurdu. Ayrıca bu dizilimin ortasına bir delik açılır ve ateş konulmak suretiyle yakma işlemi gerçekleşirdi. Buradaki temel amaç kurşunun cevherden ayrıştırılmasıydı.[148]

İncelenen belgeler arasında roşt kâtipleri ile ilgili bazı bilgilere tesadüf edilmiştir. İlk örneğine 1585'de rastlanılan roşt kâtibi, Üsküp'ün Katırlı Mahallesi'nde ikamet eden Murteza bin Osman idi ve 20 akçe yevmiye ile Trebçe madeninde görev yapmaktaydı.[149] 1589 yılında Novabırda Maden-i Atik madeninde görevli Malkoç bin Murad ise 10 akçe yevmiye almaktaydı.[150] Bir yıl sonrasına ait bir kayıtta Zağradiye madeninde görev yapan Ahmed'in aldığı ücret ise 15 akçeydi.[151] 1592 yılında Yenipazar'ın Müezzin Hoca Mahallesi'nde ikamet eden Mir Mehmed bin Hamid'in Jejene madeninde roşt kâtibi olarak yaptığı

---

145 BOA, D.MMK.d. 22705, 13; BOA, D.MMK.d. 22705, 49; BOA, D.MMK.d. 22705, 51; BOA, AE, I. Ahmed, 7-606, 8 Rebiü'l-ahir 1024 (7 Mayıs 1615).

146 BOA, D.MMK.d. 22705, 49.

147 N. Beldiceanu, *Règlements Miniers*, 73, 81; F. Spaho, "Turski rudarski zakoni", 11; A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 162.

148 A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 162.

149 Mukataya 100 bin akçe kefil olmuştu. BOA, D.MMK.d. 22703, 13.

150 BOA, D.MMK.d. 22705, 13.

151 BOA, D.MMK.d. 22705, 3.

ancak bu hizmeti karşılığında kaç akçe ücret aldığı belirtilmemişti.[152] 1594'de Kratova madeninde ismi belirtilmeyen roşt kâtibi 6 akçe yevmiye ile tespit edilen roşt kâtipleri arasında en düşük ücreti alan kişiydi.[153] 1596 yılında Novabırda sakinlerinden ve Novabırda madeninde görev yapan roşt kâtibi Mehmed bin Ali, 15 akçe yevmiyeye sahipti.[154] Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere roşt kâtipleri de görev yaptıkları madenlere yüksek meblağlarda kefil olmakta ve aldıkları ücretleri madenden madene farklılık arz etmekteydi.

Kalhane ve Sarraf Kâtipleri; Kurşunun gümüşten ayrılma süreci, yani roşt işlemi sırasında kullanılan fırınlar, bir dere kenarında inşa edilirdi. Ancak bu yıkama ve kurşunun ayrıştırma süreci de saf gümüş elde edilmesini mümkün kılmazdı. Zira bu yıkama işlemi sonrasında elde edilen gümüşün içerisinde % 16,6 oranında yabancı metal bulunurdu ve saf gümüş için gümüşün kalhaneye sevki gerekirdi.[155] Yani kalhaneler, maden ocaklarının yanında, bir maden ocağı bulunmayan veya herhangi bir şekilde maden üretim faaliyeti yapılmayan yerlerde, maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır madenlerinin saflaştırılarak külçe haline getirildiği tesislerdi.[156] Nitekim 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Zağdariye, Novabırda, Yanova, Trebçe ve Priştine'de kalhaneler faaliyetteydi ve bu kalhanelere 1569'da Belasniçe kalhanesi de eklenmişti.[157]

Aslında kalhane işlemi sonunda cevher %16,6 oranında azalırdı.[158] İşte kalhane tesislerinde, maden sahalarındaki kadıların denetimde, eminlerin emri altında hizmet eden ve yazışma ve ölçümlerden sorumlu olup tüm bu süreçleri deftere kaydeden kalhane kâtipleri bulunurdu.[159]

---

[152] BOA, D.MMK.d. 22705, 19.

[153] BOA, D.BMK.ÜSM. 1-11, Gurre-i Muharrem 1003 (16 Eylül 1594).

[154] Madene 150 bin akçe kefil olmuştur. BOA, D.MMK.d. 22705, 51.

[155] N. Beldiceanu, *Règlements Miniers*, 81, 83; F. Tızlak, *Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*, 106.

[156] Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Maden Kanunnâmelerinde Balkan Dillerinden Geçen Terimler ve Tâbirler", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar*, ed. Alaattin Aköz - Doğan Yörük - Slobodan Ilić - Danko Leovac, Konya, 2020, 383; Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır", *Belleten*, 59/226 (1995), 643.

[157] R. Şahin, *Vulçıtrın Sancağı*, 183.

[158] N. Beldiceanu, *Règlements Miniers*, 83.

[159] В. Скарић, *Стаpо рyдарско право*, 17; M. Altunbay, *Sidrekapsi*, 238.

Kalhane işlemi sonunda külçe haline getirilen cevher, darphaneye iletilir ve bu işlem de defterlere kaydedilirdi.[160] Cevherin kalhaneden darphaneye iletilmesini ise sarraf yerine getirirdi.[161] 1488 tarihli Trebçe kanunnamesinden öğrenildiğine göre kalhane kâtibi, sarraf vasıtasıyla cevheri darphaneye iletmiş, benzer uygulama Novabırda da yapılmıştır. Muhtemelen 16. yüzyıl sonlarına ait bir kanunname de ise külçe haline gelen cevherin, sarraf vasıtasıyla darphaneye sevk edildiği belirtilmektedir.[162] İncelenen belgeler arasında yalnızca bir örnekte sarraf kâtibine tesadüf edilmiştir. Bu da 1591 yılında sarraf kâtibi olan Bekir Ali'nin Yanova madenlerinde müteferrika görevlisi olarak vazifelendirilmesi nedeniyle Mahmud adlı kişi ile becayiş yapmasına dair atama işlemidir. Mahmud, aynı zamanda Jejene madenleri hasları kâtibi görevini terk eden Mehmed'in de görevini üstlenmiştir. Mahmud'a, sarraf kâtibi ücreti olan 8 akçe sarraf akçesi gelirlerinden, has kâtibi olarak aldığı 20 akçe ise Jejene hasları gelirlerinden ödenmiştir.[163]

Kalhane kâtibi olarak tespit edilen ilk görevli ise Kalkandelen'e (Tetovo) bağlı Perşoden köyünden Mehmed bin Hasan olup 1585 yılında Trepçe madeninde 10 akçe yevmiye ile çalışmaktaydı.[164] 1589 yılında Ahmed bin Hüseyin, Novabırda madeninde 12 akçe yevmiye ile bu işi yürütüyordu.[165] 1592 yılında Vulçıtrın sakinlerinden Ali bin İbrahim, Jejene madenlerinde görev yapıyordu ancak aldığı ücret hakkında bilgi yoktu.[166] 1596'da ise Yanova'nın Cami-i Şerif Mahallesi'nde ikamet eden Halil bin Timur, 20 akçe yevmiye ile Yanova madenlerinde kalhane kâtibi olarak hizmet etmekteydi.[167] Aynı yıl içinde Novabırda sakinlerinden olup Novabırda madeninde kalhane kâtibi olan İbrahim bin Ali ise 10 akçe yevmiye ile bu işi yerine getiriyordu.[168] 16. yüzyıla ait bu örnekler yanında 1615 yılına ait bir belgede ise yine Novaberde madeninde 10 akçe yevmiye alan Sefer bin Yusuf'un, kalhane kâtibi olduğu görülmektedir.[169]

---

160 A. Akgündüz, *II. Bayezid Devri*, 567.

161 BOA, D.MMK.d. 22705, 5.

162 A. Akgündüz, *II. Bayezid Devri*, 567; R. Anhegger, *Osmanischen Reich*, 60; A. Akgündüz, *Fâtih Devri*, 163.

163 BOA, D.MMK.d. 22705, 5.

164 50 bin akçe kefil olmuştur. BOA, D.MMK.d. 22703, 13.

165 BOA, D.MMK.d. 22703, 13

166 BOA, D.MMK.d. 22703, 19.

167 100 bin akçe kefil olmuştur. BOA, D.MMK.d. 22703, 49

168 50 bin akçe kefil olmuştur. BOA, D.MMK.d. 22703, 51.

169 20 bin akçe kefil olmuştur. BOA, AE, I. Ahmed, 7-606, 8 Rebiü'l-ahir 1024 (7 Mayıs 1615).

Bu bilgiler ışığında sarraf kâtibinin 8 akçe aldığı, kalhane kâtiplerinin ise genellikle 10 akçe yevmiyeye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kalhane kâtipleri arasında en yüksek gelire sahip olan Halil bin Timur'un Yanova madenlerinde istihdam edildiği, kalhane kâtiplerinin de mültezimlere kefil olduğu, muhtemelen zenginliklerine göre kefil miktarlarının arttığı ve genelde ilgili madenlerin yakınında yer alan şehirlerde ikamet ettikleri tespit edilmektedir. Trebçe'ye uzak bir noktada yer alan Kalkandelen'e bağlı Perşoden köyünde ikamet eden Mehmed bin Hasan ise nispeten bu duruma istisnai bir örnek teşkil etmektedir.

SONUÇ

Geçmiş yıllarda Balkanlarda yapılan çalışmalar incelendiğinde, Kanuni Sultan Süleyman dönemi ile birlikte Alman madenciliğinin en önemli görevlilerinden biri olup Balkan madenciliğinde de üst düzeyli görev ifa eden urbarar taifesinin Osmanlı sistemi içinde görevlerini kadı ve eminlere kaybettikleri ifade edilmektedir. Yani Osmanlılar, bir yandan urbarar taifesinin yerine emin ve kadıyı koyarken, diğer yandan nazır vasıtasıyla mukataaları daha sıkı bir şekilde kontrol etmeyi tercih etmiştir.

Bu çalışma sırasında çalışma koşulları ve aldıkları sorumluluklar ile ilgili çok da sarih bilgiler bulunmayan kâtiplerin durumu hakkında da bazı tespitlerde bulunulmuştur. Aslında kâtipler, madenin içinde bulunan cevher miktarının belirlendiği numune işleminden maden kuyusunda yapılan çalışmalara, madenin taş ve topraktan ayrıştırılmasına, yıkanmasından eritilme sürecine, kalhaneden darphanelere sevkine kadar olan süreçlerde görev yapan personeller arasındadır. Öyle anlaşılıyor ki, bu kâtiplerin her biri, gümüşün çıkarımından taş topraktan ayrıştırılmasına, kalhanede yakılma işlemi sonunda gümüşün ne kadar kaldığına ve darphaneye gönderilen miktarın ne kadar olduğuna kadar tüm süreçleri kayıt altına almaktaydı. Böylece çok farklı sahalardan darphanelere gelen gümüş miktarı ve devletin buradan alacağı payın tespiti sağlıklı bir şekilde belirlenmiş olmaktaydı. Elbette doğası gereği büyük bir kazanç kapısı olan ve suiistimale açık bir saha olan cevher üretimi sırasında istenilen kontrolünde sağlanamadığı da düşünülebilir. Ancak yine de devletin titiz bir şekilde süreci takip etmeye gayret gösterdiği, bunun için başta kadılar olmak üzere maden görevlilerine hitaben uyarıcı nitelikte hükümler gönderildiği de açıktır.

Bu çalışmanın odaklandığı diğer bir nokta ise kâtiplerin aldığı ücretlere yöneliktir. Kâtiplerin her birinin aldığı ücretlerin bir maden sahasından diğer maden bölgesine göre veya aynı maden sahasında bazı farklılıklara sahip olduğu ancak genel manada ücretlerin birbirine eşit olduğu, hatta aynı dönemlerde merkezde farklı iş kollarında görev yapan kâtiplere benzer ücretlerin maden bölgesinde görev yapan kâtiplere de ödendiği anlaşılmaktadır. Dahası Üsküp Nezareti sınırlarındaki maden ve diğer mukataalarda görev yapan kâtiplerin ise 8 ila 15 akçe arasında değişen yevmiyeleri olduğu ve onlarında merkez bürokrasisinde görev yapan kâtiplere benzer ücretler aldıkları sarihtir. Ayrıca mültezimin tercihi ile göreve gelen eminlerin, kâtiplerden daha yüksek bir ücret aldıkları, bunun da hiyerarşik olarak yaptıkları işe göre uygun olduğu sonucu çıkmaktadır.

Bu çalışmada da Üsküp Nezareti'nin ne zaman kurulduğuna dair tam bir netice elde edilememiştir. Fakat nezaretin 16. yüzyılın ikinci yarısı başlarında yavaş yavaş sistemleştiğini söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra yüzyılın sonunda, Rumeli'deki tüm maden mukataaların muhassıl olarak tarif edilen bir kişiye ihale edildiği, onun da bu mukataaları nazırlar vasıtasıyla işlettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu bilginin tam olarak aydınlatılması için Rumeli'de yer alan diğer maden sahaları ile ilgili de yeni çalışmaların yapılması bir zorunluluktur.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri, I. Ahmed, 606, III. Murad, 146.

Bâb-ı Defteri Evâmir-i Maliye Kalemi Defterleri, 26278.

Bâb-ı Defteri Maden Mukataası Kalemi Defterleri, 22702, 22703, 22705.

İbnü'l-Emin Me'âdin, 1.

Kamil Kepeci Defterleri, 5171.

Maliyeden Müdevver Defterler, 2775, 7534, 8489.

Bâb-ı Asâfî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri, 33.

Bâb-ı Defteri Baş Mukataa Kalemi Üsküb Mukataası, 1-11.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Afyoncu, Erhan, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri II. Bayezid Devri Kanunnâmeleri*, II, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*, I, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

Altunbay, Mustafa, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi), İstanbul, 2010.

Anhegger, Robert – İnalcık, Halil, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakâme ve Kânûnnâmeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1956.

Anhegger, Robert, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich : Europaeische Türkei*, I, Marmara Basımevi, İstanbul, 1943.

Beldiceanu, Nicoara, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris: Règlements Miniers 1390-1512*, II, Mouton & Co and École Pratique des Hautes Études, Paris, 1964.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/1, Ankara, 1943, 117-126.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2003.

Динић, Михаило Ј., *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, I, Уредник: Јован Радонић, Српска академија наука, Београд, 1955.

Emecen, Feridun M., "Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 35, İstanbul 1994, 131-150.

Erdim, Fatma, *Osmanlı Bürokrasi Geleneğinde "Kazâyâ" Usulü - II. Bâyezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

Genç, Mehmet, "Nâzır (Osmanlılar'da)", *DİA*, 32, İstanbul, 2006, 449-450.

Gökbilgin, M.Tayyib, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1952, 433-444.

Günalan, Rıfat, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Mâliye Ahkâm Kâtipleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX (2017), 125-153

Günalan, Rıfat, *XVI. Yüzyılda Bâb-ı Defterî Teşkilatı ve Maliye Ahkâm Defterleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Doktora tezi), İstanbul, 2005.

Hadžijahić, Muhamed, "Povlastice rudarskih varoši u tursko doba", *Radovi sa Simpozijuma: Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do XX vijeka*, Muzej Grada Zenice, Zenica, 1999, 331-334.

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990.

İnbaşı, Mehmet, Kul, Eyüp, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp (Fetihten XVIII. Yüzyıla)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Катић, Срђан, *Османски документи о руднику Мајданпек: XVI-XVIII век*, Београд Чигоја Штампа, Мајданпек, 2009.

Катић, Срђан, "Ковачницата на монети во Кратово за време владеењето на Султанот Сулејман I Величествениот", *Гласник*, 54/1-2, Скопје, 2010, 67-80.

Kavak, Nuri, "Osmanlı Muhakeme Sisteminde Kâtiplik Mesleğinin Yeri ve Önemi", *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, Vol. 2/2 (2015), 1-10.

Kul, Eyüp, "1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trebçe ve Jejene Madenlerinin Islahı", *Belleten*, LXXX/288, Ankara, 2016, 395-410.

Kul, Eyüp, "Fatih Sultan Mehmed Devrinde Balkanlarda Madencilik", *Uluslararası Fatih Sultan Mehmed Dönemi Osmanlı Dünyası Sempozyumu (İdeoloji - Diplomasi - Savaş - Fetih) Bildiriler Kitabı*, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2021, 57-72.

Kul, Eyüp, "Üsküp Nezareti ve Üsküp Nezaretine Bağlı Mukataalar", *Osmanlı Hâkimiyetinde Balkanlar Sosyo-Ekonomik ve İdarî Bakış*, ed. Yücel Öztürk - Mehmet İnbaşı - Mehmet Kerim, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2023, 251, 251-274.

Kul, Eyüp, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçıtrın Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezareti, Lon Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2019.

Özcan, Abdulkadir, "Kapıcı", *DİA*, 24, İstanbul, 2021, 345-347.

Pamuk, Bilgehan, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 30, Erzurum 2006, 167-184.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Pavlović, Milivoj, "Altsächsische Bergbauterminologie im Serbokroatischen", *Südost-Forshungen* 18, Olderbourg/München 1959, 76-83.

Refik, Ahmed, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.

Rizaj, Skender, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije, Priština, 1968.

Скарић, Владислав, "Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији", *Споменик* Српске Краљевске Академије, LXXIX, Београд, 1935, 5-24.

Скарић, Владислав, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Српска Краљевска Академија, Београд, 1939.

Spaho, Fehim, "Turski rudarski zakoni", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXV, Sarajevo, 1913.

Striedter-Temps, Hildegard, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Wiesbaden, 1958.

Sućeska, Avdo, "Pravni položaj rudara i metalurga i oblici upravljanja rudnicima u Bosni u osmanskom periodu", *Radovi sa Simpozijuma: Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do XX vijeka*, Muzej Grada Zenice, Zenica, 1999, 323-330.

Şafakçı, Hamit, *Bozkırda Madencilik (1776-1839)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi), Konya, 2013.

Şahin, Rahman, *Osmanlı Yönetiminde Vulçıtrın Sancağı (1450-1550)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi), Kayseri, 2020.

Takács, Miklós, "Sächsische Bergleute im Mittelalterlichhen Serbien und die Sächsische Kirche von Novo Brdo", *Südost Forschungen*, 50, Olderbourg/München, 1991, 34.

Ћирковић, Сима, "Нови рудници у првој половини XV века", *Старо српско рударство*, ed. Сима Ћирковић - Десанка Ковачевић Којић - Ружа Ћук, Београд Вукова Задужбина и Нови Сад Прометеј 2002, 79-93.

Ћук, Ружа, "Долазак Саса и успон Брскова", *Старо српско рударство*, ed. Сима Ћирковић - Десанка Ковачевић Којић - Ружа Ћук, Београд Вукова Задужбина и Нови Сад Прометеј 2002, 21-32.

Tızlak, Fahrettin, "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır", *Belleten*, 59/226 (1995), 643-660.

Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Ünal, Mehmet Ali, "Osmanlı Maden Kanunnâmelerinde Balkan Dillerinden Geçen Terimler ve Tâbirler", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar*, ed. Alaattin Aköz - Doğan Yörük - Slobodan Ilić - Danko Leovac, Konya, 2020, 365-397.

Ek 1. Üsküp Nezareti Mukataalarında Görev Yapan Diğer Kâtipler, Aldıkları Ücretler, Görev Yerleri, Yaşadıkları Şehir ve Mahalleleri/Köyleri[170]

Tarih	Görev Şekli	Görevli Adı	Maaş	Görev Mahalli	Şehir	Mahalle/Köy
1588	Kâtib	Kemal bin Mehmed	7	Novabırda	Novabırda	Daruldarb
1588	Kâtib	Ali bin Mustafa	6	Novabırda	Novabırda	Daruldarb
1588	Kâtib	Zeynullah bin Mustafa	5	Novabırda	Novabırda	Daruldarb
1590	Kâtib	Hüseyin bin Hasan	15	Zağradiye	Priştine	Çeribaşı
1595	Kâtib	Ramazan bin Tur Ali	5	Zırnıh	Üsküp	Kâtip Şahin
1592	Kâtib-i ruus	Bekir bin İskender	8	Zaplana ve İplana	Vulçıtrın	Katon köyü
1590	Kâtib-i has	Hacı Mustafa bin Ali	15	Mehmed Paşa Hasları	Priştine	Mescid-i Alaaddin
1592	Kâtib-i has	Muslihiddin bin Ivaz	-	Jejene	Yenipazar	İsa Bey
1592	Kâtib-i has	Ahmed bin Abdullah	-	Jejene	Yenipazar	Mescid-i Hayreddin
1615	Kâtib-i mukataa	Rüstem bin Abdullah	15	Novabırda	?	?
1589	Kâtib-i müteferrika	Hüseyin Pervane	10	Novabırda Müteferrika	?	?
1592	Kâtib-i müteferrika	Mahmud bin Yunus	-	Jejene	Yenipazar	Mescid-i Ahmed Voyvoda
1596	Kâtib-i müteferrika	Derviş bin Ali	10	Novabırda	-	-
1615	Kâtib-i müteferrika	Derviş bin Receb	10	Novabırda	?	?
1596	Kâtib-i has ve müteferrika	Süleyman bin İbrahim	15	Trebçe	Vulçıtrın	?
1615	Kâtib-i nısf-ı bad-ı heva	Mustafa bin Sefer	10	Novabırda	?	?

[170] BOA, D.MMK.d. 22702, s. 9; BOA, D.MMK.d. 22705, s. 2, 44; BOA, D.MMK.d. 22703, s. 2, 13, 19, 24, 51-52; BOA, AE, I. Ahmed, 606.

THE EMPLOYMENT IN THE MINES OF SKOPJE IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES (KADI, EMİN, NAZIR AND KÂTİPS)

Summary

German Saxon miners played an active role in the exploitation of the rich mineral deposits in Bosnia and Serbia throughout the Middle Ages and in the enrichment of the region. After the conquest of Istanbul, during the reign of Mehmed the Conqueror, these rich mineral deposits were gradually captured and incorporated into the Ottoman borders. As a matter of fact, the Ottoman bureaucracy made great efforts to ensure the continuous operation of these mining areas through the *nazir*s as well as the kâdi and the *emin*. Accordingly, the mines in what is today the majority of Macedonia, western Bulgaria, Kosovo and the southern parts of Serbia were transformed into a *mukataa* under the name of the Nezaret of Skopje to be administered from a single source. The silver and gold from these mines were converted into coins at the mints of Novo Brdo, Skopje and Kratovo, located close to the region. Although previous studies have provided information about the people involved in the exploitation of a mine, these are generally evaluated in the context of law codes. In particular, the information on *katip*s is limited, and there is no detailed information on how many people served in a mine, what the process was for their appointment and dismissal, how much they were paid, whether there were wage differences between mines, and whether the wage balance varied from mine to mine. This study focuses on the work and remuneration of the scribes (maden, chashni, potok, tsarh, rosht, kalhane and sarraf), especially the *kâdi*s who took part in the supervision phase of the mines and the scribes who recorded every stage of the mines, as well as the scribes who took office with the preference of the refugee and the salaries they received in return for their work. In addition, the *nazir*s, who assumed an important role in the control of the *mukataa*s, and the military officers who assisted them in fulfilling this task were evaluated. In particular, the literature provides enlightening information about the *katip*s who worked in the mining areas, the jobs they performed, the issues that were taken into consideration in their appointment and dismissal, and the salaries they received while performing these jobs.

Key words: Mining, Kadı, Emin, Nazir, Kâtip, Ottoman Empire

DOI: 10.48116/issn.2303-8568.2023.73.68
Izvorni naučni rad

UDK: 336.22:94(497.15)"15"
Datum prispijeća: 27. 6. 2024.
Datum prihvatanja: 1. 8. 2024.

NENAD MOAČANIN*
(Zagreb)

DESETINA, PETINA, TREĆINA, POLOVINA: PRELIMINARNE NAPOMENE O ŠIREM SPEKTRU AGRARNIH ODNOSA U OSMANSKOJ BOSNI KLASIČNOG PERIODA

Abstrakt

U dosadašnjoj percepciji agrarnih odnosa u osmanskoj Bosni klasičnog perioda fokus je bio na režimu mirijske zemlje, dakle državnog vlasništva, uz uvažavanje odstupanja u pogledu vakufa i mulka. Osvrtalo se i na specifičnosti poput zakupnih čiftluka u ranom razdoblju, plaćanja odsjekom, postepenog širenja čiftlučenja kao pojave koja negira klasične odnose i tome slično. Pri tome nije bila uočena jednostavna činjenica koja upućuje na jedan vrlo vjerojatan, čak i nužan oblik odnosa u agraru koji je morao supostojati zajedno s klasičnim režimom, a da ga pri tome nije negirao. Radi se o volumenu agrarnog proizvoda, prije svega žitarica. On je, od sela do sela, često bio dovoljan za potrebe stanovništva, ali je nerijetko bio i znatno ispod, ali i znatno iznad socijalnog (ne egzistencijalnog) minimuma. I tu se otvara mogućnost izdvajanja količina većih od desetine, odnosno osmine, na bazi privatne pogodbe, što ne pripada domeni vjerskopravno sankcionirane regulative. Kako bi se te pretpostavke plastičnije ocrtale može ih se, i potrebno je, graditi tek nakon analize prilika na udaljenim područjima (istočna središnja Anadolija, južna Sirija i Palestina) gdje je kao porez izdvajan dio agrarnog proizvoda veći od desetine, i to na vjerskopravnoj osnovi. Prividno dijametralno suprotna startna baza ne smije zamagliti često sličnu praktičnu realnost agrarnog svijeta, "tamo" i "ovdje".

Ključne riječi: Levant, Bosna, šesnaesto stoljeće, naturalne daće

* Prof. dr. Nenad Moačanin, redovni profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, e-mail: nenad.moacanin@zg.t-com.hr, ORCID ID: 0000-0003-4816-0161

DISKRIMINATORNE RATE, PRISTUP

O agrarnim odnosima na prostorima Osmanskog Carstva gdje nije primjenjivan režim mirijske zemlje dosta se pisalo. Radi se o područjima, uglavnom arapskim, gdje je vrijedio princip haračke zemlje (*erz-i haraciye*), i to s ratama naturalne rente koje su bile veće od desetine, odnosno osmine.

Takve rate bi na prvi pogled morale vrlo negativno djelovati na ruralnu ekonomiju već stoga što se rijetko gdje moglo naći toliko rodnih površina da bi, naprimjer, porezna obveza od 40% uroda dopuštala normalno podmirivanje potreba seoske zajednice. Pa ipak se čini da nije bilo tako. Doduše, polazilo se od principa "koliko zemlja može podnijeti", no to se nije odnosilo na plodnost ili produktivnost, nego vjerojatnije na okolnost koliko je obradive zemlje pripadalo selu.[1] Ova pretpostavka približava raspravu prilikama u Bosni, koje su mogle voditi do sličnih pojava, mada ne identičnih. Možemo reći da tako, nasuprot desetini (osmini) u zapadnoj Anadoliji i Rumeliji, na ostatku Levanta nalazimo dominaciju proporcionalnih rata (*qasm*, *kasım*) od 25, 33,33 i 40%. Poseban slučaj pri tome predstavlja "dvostruka desetina" ili sistem *malikane – divani* u istočnoj Anadoliji, što ovdje nije u fokusu rasprave. Čini se da je prosudbe o naravi i relativnoj težini rata većih od ušura vodila sklonost da se desetina smatra optimalnom i na neki način prirodnom i zdravom bazom agrarnih odnosa. I dok je starija literatura nastojala tumačiti više rate tako kao da su bile vezane uz natprosječnu plodnost, u novije je vrijeme dokazano da je to mogao biti slučaj jedino u prilikama, ne odviše brojnim, kada je proizvodnja bila snažno vezana uz navodnjavanje ili blizinu vode. No ni time osnovno pitanje nije razriješeno na zadovoljavajući način. Ne pomažu puno ni dodatne primjedbe kako su Osmanlije uz manje prilagodbe jednostavno preuzeli starije sisteme, a to nas vraća nazad ka dilemi da se opredijelimo između relativne "jednakosti" (zamalo "čestitosti") i "distorzija" gotovo idealnog sustava.

S obzirom na naznačenu problematiku do sada je najviše pažnje bilo posvećeno prostoru južne Sirije i Palestine – Jordana (ejalet Damask). Literatura je vrlo opsežna, no ograničio bih se na onu koja je meni bila

[1] "arz-ı haraciyyedir ki... hasıllarından ʿöşür veyahud sümün veyahud subuʿ veyahud nısfa değin *arzın tahammülüne göre* harac-ı mukaseme vazʿ olunur". Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 8, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, 427-428.

dostupna, jer je svakako dovoljno reprezentativna.[2] Pri tome bih izdvojio dubinsku analizu (na neki način "preznanstvenu") koju je izvršio Metin Coşgel (2004). Glavno je obilježje njegova postupka striktno znanstveni, matematički pristup, bitno različit od "prigodnih impresija" drugih istraživača iz tabora tradicionalne humanistike. No konačno se ni njegovi zaključci bitno ne razlikuju od "impresionističkih" prema kojima rate veće od ušura sadrže destruktivni potencijal.[3]

NEJEDNAKE (DISKRIMINATORNE) RATE, PALESTINA, JUŽNA SIRIJA I TRANSJORDANIJA

Prema detaljnom poreznom popisu iz 1596/7. analizirao sam podatke za sandžake Kuds/Jeruzalem i Nablus gdje je dominirala trećina, zatim Laccun, Aclun i dijelom Safed (četvrtina) te konačno Havran gdje se izmjenjuju četvrtina i dvije petine. U sandžaku Gaza susreću se i četvrtina i trećina. Najvažnije je pitanje da li su porezni obveznici mogli uzdržavati svoja domaćinstva nakon što bi podmirili takve obveze, od 20 do 40% u naturi? Odgovor je potvrdan, ali ne na način da bi onima koji su davali četvrtinu ostalo na raspolaganju više proizvoda negoli onima

---

2 Wolf-Dieter Hutteroth, Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Selbstverlag der Fränkischen Geographischen Gesellschaft in Kommision bei Palm & Enke, Erlangen, 1977, 1-220; Margaret L. Venzke, "The Ottoman tahrir defterleri and agricultural productivity", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul, 1997, 1-61; Margaret L. Venzke, "Aleppo's Mālikāne-Dīvānī System", *Journal of the American Oriental Society*, 106, Ann Arbor, 1986, 451-469; Metin Coşgel, "Taxes, efficiency, and redistribution: Discriminatory taxation of villages in Ottoman Palestine, Southern Syria, and Transjordan in the sixteenth century", *Explorations in Economic History*, Elsevier, 43(2), 2006, 332-356; Huri İslamoğlu-İnan, "State and peasants in the Ottoman Empire: a study of peasant economy in north-central Anatolia during the sixteenth century", u: *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, 101-159.

3 Coşgel je postavio tri cilja istraživanja: 1. pronaći bazu za diskriminativne rate, 2. odrediti poremećaje koji takvo oporezovanje izaziva i 3. ustanoviti učinke istog na raspodjelu dohotka. Zaključuje da, ako se zanemari faktor prisustva vode, produktivnost nije utjecala na raznolike *kasım* rate; više rate izazivaju poremećaje u volumenu proizvodnje, što vodi u prisilu prebacivanja na uzgoj "normalno" oporezovanih stavki što mijenja troškove proizvodnje i vodi u smanjenu učinkovitost, te da zbog takvih rata nastupa sve veća nejednakost dohotka.

pod obvezom od dvije petine, te bi možda zbog toga mogli plasirati neki višak na tržište. Iznenađuje činjenica da je uvijek ostajala ista količina za vlastite potrebe!

Do tog rezultata vodi postupak koji se oslanja na "prosječnu minimalnu košaru" (AMB ili *average minimum basket*) po domaćinstvu, pri čemu se radi o socijalnom, a ne o egzistencijalnom minimumu, te iznosi 364 kg per capita.[4] U potrazi za veličinom jedinica potrošnje (domaćinstvo, x članova) valja računati s različitim iznosima, a oni se pokazuju niti preniski, niti previsoki, upravo pet do sedam, što je još dosta davno procijenjeno za isto područje.[5] Zbog toga možemo jedino reći da su u nekim predjelima više nego drugdje porezni obveznici bili jače angažirani u proizvodnji žitarica, a da se pri tome ne postavlja pitanje "kome je bilo bolje", tako da se može govoriti o fenomenu ukorijenjenom od davnina, koji su Osmanlije respektirali i uklopili u svoj sistem. Nema razloga da se pretpostavi kako su Mameluci kao prethodnici Osmanlija bili nepravedni ili manje racionalni. Također se ne smije zaboraviti o kakvom se pravnom statusu zemlje radi s obzirom na činjenicu da je u istočnim dijelovima Carstva to bila haračka zemlja gdje je stanovništvo barem *načelno* raspolagalo privatnim vlasništvom nad zemljom koju je obrađivalo, za razliku od korisničkog statusa balkanske raje. Pa ipak je i ondje došlo do transformacije u mirijsku zemlju, premda nikada na posve jasan i nedvosmislen način. Razvila su se dva osnovna *hibridna* oblika, poput *malikane – divani* u vilajetu Rum u istočnoj Anadoliji sa suvlasništvom države preko spahijske klase s jedne strane i predosmanske lokalne elite zajedno s posjedima vakufa s druge strane, te južnosirijsko-palestinski porezni sistem s diskriminatornim ratama u

---

4 Socijalni minimum ukazuje na život u siromaštvu, dok egzistencijalni predstavlja preživljavanje na rubu gladi. Milanović polazi od orijentira za Bizant u 11. stoljeću koji su posve primjenjivi i na prostor i vrijeme kojima se ovdje bavimo: vojnik na maršu treba 709 kg hrane godišnje, a redovnik 428 kg. U tih plus-minus 66% se zrcali razlika između AMB i SM (egzistencijalni/*subsistence* minimum). Kada se u kalkulaciju uključe iznosi za hipotetičke članove domaćinstva (odrasli muškarci i svi ostali) dolazi se do AMB od 354 kg. Branko Milanovic, "An estimate of average income and inequality in Byzantium around year 1000", *Review of Income and Wealth*, Series 52, Number 3, Hoboken, September 2006, *passim*; C. Clark, M. Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture*, Palgrave MacMillan, London, 1964, 49, 53, 61.

5 Bernard Lewis, "Studies in the Ottoman Archives I", *Bulletin of School of Oriental and African Studies*, XVI, Cambridge, 1954, 475, bilješka: "ca. 5-7 seems a fair average" (for the late 16th century Palestine).

korist spahija. Uz malo dopuštene simplifikacije, moglo bi se reći da je teret rate od jedne četvrtine ili više u Palestini realno ublažavalo odsustvo *resm-i čifta*/*ispendže*, takse koja je u Anadoliji bila osobito visoka (30+ akči, pa do 57: to je objektivno povećavalo opterećenje podanika u vilajetu Rum od "samo" 20%!), dok je u nemuslimanskim krajevima, osobito na Balkanu, "laki" teret desetine značajno povećavala džizja.

Nešto dodatne statistike u vidu Gini koeficijenta nejednakosti raspodjele dohotka i imovine može samo učvrstiti izložene teze u vezi s faktorom AMB.[6] Naime, pokazat će se slične, odnosno bliske vrijednosti za gotovo sve regije glede taksi na proizvod (žito) i pristojbi ili "globa" (sitnih daća u korist spahijske klase). Nejednakost (unutar pojedinih sandžaka)[7] kao takva bila je manje izražena no što bi se to očekivalo za ono vrijeme (od 0,31 do 0,38, odnosno od 0,36 do 0,39).[8] Od te slike ponešto odudara situacija u sandžaku Laccun, no ondje valja računati s potrebama jednog broja plemena nomadskog porijekla.

Postupak izračuna se odvijao u nekoliko faza. Najprije, u svim bazama podataka sam pristupio temeljnoj pretpostavci izračunavanja Gini koeficijenta/indeksa povezivanjem skupina poreznih jedinica (hane) s odgovarajućim skupinama "globa" (baduhava), primjerice, 50, 100 (prosjek!), 150, 200, 300 i više, pa se onda broj hane dijeli s brojem novčanih jedinica. Znači, prosječni broj domaćinstava u selu se uzme kao baza ili "broj jedan" za pet ili šest grupa (to jest, do prosječno 0,5 te potom do 1, 2, 3, itd., zavisno od veličine analiziranog uzorka. Tako sam slijedio uobičajeni pristup (kako bi to činili ekonomisti kada polaze od društvenih klasa te ih razvrstavaju u grupe po visini dohotka, dakle prosjek, pa upola manje, dvaput više itd.) Međutim, pojavili su se neočekivani rezultati (Gaza, Aclun i veći dio Havrana), jer je prvi izračun nejednakosti bio temeljen na jednostavnom prosjeku poreznih jedinica po naselju. Naime, svi su rezultati za dohodak od poreza na proizvodnju

---

6 Oslanjao sam se na radove Milanovića i Çosgela koji su u radu citirani. U osmanistici Gini nije bio korišten, svakako ne u nekoj značajnijoj mjeri i ne na ovaj način.

7 Zanimljivo je da ovdje ne vrijedi "pravilo" kako granice sandžaka uglavnom ne odražavaju geografski i ekonomski homogene cjeline. Upravo suprotno!

8 Gini koeficijent pokazuje veličinu dijela populacije koji kontrolira sav dohodak: 0 = savršena jednakost, 1 = savršena nejednakost. "Pod pretpostavkom da razlike u dohotku u Bizantu uglavnom potječu od razlika u prosječnim dohotcima među društvenim klasama, smatramo da je Gini koeficijent bio između 40 i 45" (Milanovic 2006, 1). Promatrano pod ovim uglom razlike unutar iste klase postaju istaknute: to nam nameće zadatak identificiranja subklasa unutar raje.

i uložena sredstva (output – input)[9], kao relativno "bogatstvo", gledano pojedinačno i sveukupno, bili negativne vrijednosti (tj. sa znakom minus) i to jedva nešto malo iznad nule. Stoga sam odabrao "krivovjerni" postupak i rezultat više nije bio negativan, ali je i dalje izražavao visok stupanj jednakosti. To u najmanju ruku može na neki način poduprijeti pretpostavku da je najbolje krenuti u izračun polazeći od baduhave, a ne od domaćinstava (naprimjer 300 akči podijeliti na 25 kuća, odnosno fiskalnih jedinica), jer iznos "globa" može pokazati barem kakvu-takvu razliku u raspodjeli imovine (više će platiti ona sela koja imaju više). Nadalje, dodatni su eksperimenti s prvom ili "normalnom" skupinom pokazali da će operacija s prosjecima hane dati istu nevjerojatnu, gotovo "savršenu jednakost", što bi uključivalo čak i neku vrstu ekonomsko-financijske podrške za siromahe modernog tipa zbog negativnog predznaka, a to je potpuno neprihvatljivo. No i tada bi ponegdje ostao minus. Zato sam konačno odlučio koristiti kao bazu prosjek koji se javlja kao rezultat dijeljenja sume novca (stavka unutar globala/hasıl) s odgovarajućim brojevima domaćinstava. Dakle, za sela svakog sandžaka utvrdio bi se prosjek, pa bi se potom grupe sela razvrstavale naviše i naniže od njega. Tada je i ishod za "problematične" sandžake izgledao normalan i prihvatljiv, a razlike u slučaju ostalih sandžaka relativno male.

Nadalje, Pearsonov koeficijent korelacije[10] između poreznih jedinica (*hane*) i "output"/"input" taksi (žito, s druge strane voće i sl.) te baduhave pokazuje visoke ukupne vrijednosti, ali je u pojedinim slučajevima niži od očekivanog: slabija korelacija za Safad (žito), Jeruzalem (masline i voće), te u nekoj mjeri za Nablus i Jeruzalem ("globe"). Nejednakost ukupnog dohotka bila je vrlo niska za Laccun (uključena i plemena), pri čemu se pokazala gotovo savršena korelacija između poreznih jedinica (*hane*) i ukupnog dohotka. Suprotan je slučaj Jeruzalema, ali ondje su nejednakosti i slabija korelacija domaćinstava s drugim stavkama umjerene.

Iz svega ovoga proizlazi da su, kako predosmanski tako i osmanski principi oporezivanja jasno vodili računa o mogućnosti zemlje da uzdržava stanovništvo, te su količine proizvoda iznad AMB po fiskalnoj

---

9 Ovdje se *kasım* rate odnose na žitarice jer se tiču dijela proizvoda s polja. Ostalo su "input" takse, što znači da se nekoliko akči uzima ne od, recimo tako, pola mjere maslina, funte meda ili vreće kozje dlake, nego od svakog stabla masline, svake košnice, žive koze itd.

10 Pokazuje koliko su promjene vrijednosti jedne statističke varijable povezane s promjenama vrijednosti druge statističke varijable.

jedinici uzimane kao porez. Negdje je seljaštvo moglo skromno ali razmjerno sigurno živjeti od polovine proizvoda, uglavnom žitarica, dok je drugdje za to bilo potrebno četiri petine, pa i više. Tako su proporcionalne rate zavisile od raspolaganja vodom, te od mogućnosti za sjetvu svake godine. I to nije bilo sve. Jednako važne okolnosti koje su utjecale na visinu rata bile su brojnost domaćinstva, pitanja sigurnosti, udio uzgoja životinja, kao i veličina obradive zemlje u rukama svake pojedine fiskalne jedinice. Napokon, ne smije se zaboraviti na različite veličine šupljih i drugih mjera kao i na razlike u cijenama.

Različite kombinacije svih ovih faktora mogu izazvati "čudne" dojmove, primjerice da prividno "siromašni" moraju dati više od "bogatih". Ovdje bi to vodilo ka (pogrešnom) zaključku da Laccun bolje prolazi od Havrana, jer je 25% manje od 40%, dakle 3/4 uroda ostaje jednima, a samo 3/5 drugima. Međutim, niz okolnosti mijenja početnu impresiju: porezna obveza jedne fiskalne jedinice u žitu u Laccunu (*kasım* 25%) vrijedila je 233 akče, a u jednom dijelu Havrana (*kasım* 40%) 169, odnosno u drugom dijelu 173 akče (*kasım* 25%). Ako pak podijelimo totale poreza najprije s koeficijentom AMB pa to raspodijelimo na broj fiskalnih jedinica različite veličine, rezultat će biti veći od deset za Laccun a šest do sedam za Havran (6,21 za one koji plaćaju dvije petine, a 6,86 za skupinu pod obvezom jedne četvrtine). Za Safad to je pet, za Nablus 5,69, a za Jeruzalem vjerojatno 4,77.[11] Zašto 10,3 u Laccunu)? Zbog prisutnosti plemena, povezanih krvnom vezom i/ili interesom sa zemljoradnicima, te s vlastitim potrebama za žitom. Umjesto da računamo s domaćinstvima određene veličine, moramo pribjeći umjetnim "jedinicama potrošnje". Isto se događa u Aclunu gdje je, uključujući potrošnju nomada s kooperacijom u poljskim radovima, pseudo-domaćinstvo brojalo 10,96 (stvarna je veličina vjerojatno bila 6,31 za jednu grupu, a 4,64 za drugu). Također sam pretpostavio da je u Laccunu jedna skupina domaćinstava imala 4,13 članova, a druga 6,2. Posebno je zanimljiv slučaj Gaze sa 7,13 (sela s ratom od 25%), odnosno 5,82 (1/3). Ondje gdje je sudjelovanje plemena bilo vjerojatno, pa čak i nužno, bilo je teško dokučiti koji broj što se odnosi na veličinu domaćinstva predstavlja zemljoradnike, a koji stočare. Možda su domaćinstva stočara bila veća, no to se ne može tvrditi sa sigurnošću.

[11] Možemo pretpostaviti da su u ova dva sandžaka parcele pretežno bile manje nego drugdje, po svoj prilici zbog geografskih uvjeta. U takvom su slučaju porezni obveznici s manje od pola čifta kao i samci lako mogli postati "nevidljivi" u defteru.

ANADOLSKI SISTEM *MALIKANE – DIVANI*

Kada govorimo o postanku i naravi naturalnih podavanja od jedne petine u Anadoliji, vidjet ćemo da se njih može samo djelomično usporediti s *kasım* ratama iz prethodnih primjera. Ponajprije, valja primijetiti da u slučajevima rata nižih od 20% razlika nije bila tolika kao u Siriji ili Palestini. Niže su rate oscilirale između desetine i šestine, što nije bilo osobito povoljno za proizvođače. Ima odredaba u različitim anadolskim kanun-namama koje pomažu pojasniti situaciju tako da možemo barem djelomično razumjeti dio zagonetnih stavki što se odnose na područje oko Damaska. U dosta dugačkom uvodu odredbama za vilajet Rum unutar kanun-name za Sivas javlja se nedvosmislena tvrdnja da razlog rati od jedne petine *nije plodnost zemlje* (površina za oranje za koje se smatralo da su *kaviyye*, "jače", paragraf 9).[12] To može izgledati u suprotnosti s načelom o haračkoj zemlji gdje se rate od deset do pedeset posto dovode u vezu s okolnošću "koliko zemlja može podnijeti" (paragraf 3), no kontradikcija je prividna. Tumačiti riječ "*tahammül*", barem ovdje, kao "plodnost" jest pogrešno. Izvorno bi značenje bilo "koliko ljudi zemlja može prehraniti" (AMB ključ!), pa onda neka ostatak ide u korist gospodara, jednoga ili dvojice.

Nasreću, postoji nekoliko primjera za ratu od 20% u drugim sandžacima. Osobito su zanimljive kanun-name za Cemişgezek (1541) i Kars-ı Maraş (1563).[13] Većina je sela davala petinu, osim naselja pored rijeke (Kars-ı Maraş), odnosno uz puteve (Cemişgezek). Također se konstatira da petinu (*hums*) valja ubirati ondje gdje je teren brdovit ili se koristi za ljetnu ispašu (*kuhistan*, *yaylaklar*). Stanovništvo Cemişgezeka se prikazuje kao relativno siromašno s premalim zemljišnim parcelama te ne može plaćati zemljarinu (*resm-i çift*). To naravno ne znači da lošije stanje vodi ka težim poreznim obvezama. Vjerojatno bi rješenje trebalo potražiti u drugim zakonskim odredbama, koje definiraju kvalitetu imanja ne s obzirom na površinu izraženu mjernim jedinicama (*dönüm*) nego glede dostupnosti vode i količine sjemena (šest istanbulskih muddova, ili oko tri tone) te, kao još važnije, da li se sjetva vrši *redovito svake godine*.[14] Prema tome, misao vodilja čini se da je bila "neka daju petinu onda kada mogu"! S takvog motrišta razlika između ušura (sa

[12] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 8, 428.

[13] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 5 (1992.), 528 (Cemişgezek); 7 (1994.), 180 (Kars-ı Maraş).

[14] Isto, 173 (Maraş).

salarijom ili bez nje) i rate od 20% (*beşte bir*) nestaje ili, u najmanju ruku, značajno slabi.

Koliko ovi uvidi mogu biti korisni u proučavanju siro-palestinskih primjera, pa i šire? Usporedimo, naprimjer, sistem *malikane – divani* sa "suvrhovništvom" (po dvojica spahija kao dva korisnika iste nadarbine) u Palestini-Transjordaniji. Coşgel tvrdi da je osim blizine vode (ili navodnjavanja) i takva okolnost mogla doprinositi povećanju rate. No zašto ne bi već postojeća viša rata, recimo od jedne trećine, omogućavala prihod dvojici korisnika? Ne čini se da je osmansko osvajanje središnje i istočne Anadolije izazvalo nagli skok poreznog opterećenja obične raje. Umjesto toga, zamislimo populaciju koja odvaja 20% uroda za svoje turkmenske i kurdske predosmanske gospodare, da bi se s vremenom njihov udio smanjio, pa i prepolovio, u korist predstavnika nove vlasti, pri čemu se ukupno opterećenje ne bi bitno promijenilo. Napokon, ne smijemo zaboraviti činjenicu koju naglašavaju Hütteroth i Abdulfattah, da je na prostorima visokih diskriminatornih rata bila jasno izražena preferencija za brdovite predjele.[15] Oni isto tako ističu značajnu ulogu sigurnosnih aspekata. Konačno, Havran je bio stoljećima bogata žitnica za širu regiju, nasuprot istočnoj Anadoliji. Veliki broj samaca – neženja u Havranu također može pružiti ključ za razumijevanje učestalosti rate od 40%. *Mücerret* može raditi isto toliko koliko i *müzevvec*, ali ne mora prehranjivati obitelj, neoženjeni nije nužno siromah. A stepe gdje se naizmjenično susreću obradiva zemlja i pašnjaci često predstavljaju poticaj za pljačkaške upade, što ugrožava regularnost isporuke podavanja.

Svakako valja nešto reći i o mjernim jedinicama, kako za površinu, tako i za žito (*feddan* i *girara*). Prema kanun-nami za Damask znamo da je veličina posjeda mogla ekstremno varirati.[16] Budući da defter iz 1596/7. daje broj feddana za samo 20% naselja, možemo pretpostaviti da se radilo o slučajevima površina manjih od standardnog *feddan-ı islami* (ili *feddan-ı arabi*), što bi odgovaralo pojmu cijelog selišta u pokrajinama pod režimom mirijske zemlje (*tamam* ili *bütün çift*). *Što se pak tiče jedinice girara, držim da nema smisla ustrajati na doslovnom prijevodu "vreća", jer je ta mjera izražavala količine od oko 660 kg do gotovo tri tone*, pri čemu je dominirao iznos od 660 kg.[17] Dvostruko toliko je bio standard za Gazu, u Jeruzalemu trostruko, dok za Nablus (x 4,28) nije vrijedilo cjelobrojčano povećanje. Zbog toga nećemo pogriješiti ako

[15] W-D. Hutteroth, K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine*, 7.

[16] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 7 (1994.), 22, 23.

[17] To je upravo količina za sjetvu do 6 istanbulskih *mudda*.

kažemo da *girara* predstavlja "tovar kao propisanu količinu porezne obveze u naturi", jer je najčešće predstavljala više od vreće: konjski tovar, tovar za devu ili čak i kolski tovar. Vjerojatno ta okolnost reflektira balansiranje između obrađene površine – veličinu koje porezni obveznik nije sam birao – i potrebâ, kako stanovništva tako i države sa svojim predstavnicima. Tako bismo se čak mogli pozabaviti mogućom korespondencijom između veličine lokalnog tovara i očekivanog iznosa podavanja u naturi, to jest u žitu. A moglo bi se raspravljati i o nekoj vezi s veličinom obradive površine na kojoj radi relativno stabilan broj radnika.

Da zaključimo: nalazimo se pred dvostrukim izazovom. Prvi od njih je općenite i načelne naravi, a tiče se problema kako objasniti da rate veće od desetine (ili osmine) ne vode nužno prema ozbiljnim teškoćama, pa i razaranju ruralnog gospodarstva? Drugi je pak uže fokusiran na rate veće od 20%, to jest petine. Glede općenitog negativnog stava prema visokim ratama, možemo pomoću Milanovićeva faktora AMB ustanoviti da one same po sebi nipošto nisu izazivale glad i pomor. U slučaju *kasım* rata u Siriji i Palestini (v. dolje Venzke, a naročito Coşgel), pokazalo se da je stvarno stanje moralo biti bolje. Za različite rate, distorzije i redistribuciju dohotka bili su odgovorni aranžmani tipa *müzâraa*, *müsâkāt*, *mugârasa*[18] i tome slično, a ne sofisticirane birokratske mahinacije modernoga tipa. No ni sve to nije moglo narušiti temeljne principe sadržane u faktoru AMB. Mehmet Öz je uvjerljivo pokazao kako nakon podmirenja poreza i izdvajanja žita za sjeme anadolski seljaci nisu mogli koristiti i više od 50% uroda.[19] Na Balkanu je glavarina zajedno s izvanrednim nametima i državnim kulukom realno povećavala ukupno opterećenje znatno više od desetine. Tome valja dodati okolnost da je raja općenito loše stajala s gotovinom, pa je i novčana obveza spahiji po svoj prilici bila realizirana u naturi.

U jednoj kanun-nami jasno se konstatira da povećanje radne rente za sobom povlači snižavanje porezne stope.[20] Čak i Coşgel prihvaća da su distorzije bile "skromne", no s druge strane tvrdi da su "najbogatiji",

---

[18] Svi termini odnose se na ugovore o napoličarstvu. Možda je neka vrsta ugovora *muzaraa* bila najpogodniji model, jer se *kasım* rate odnose na žito. No moglo je biti uključeno i natapanje (*musakat*, *mugarasa*).

[19] Mehmet Öz, "Osmanlı klasik döneminde tarım", http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehoz/osmanliklasikdonemindetarim.html (posljednji put pristupljeno: 20. 6. 2024.).

[20] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 3 (1991.), 329. Za žitarice je vrijedila rata od 20%, ali za vinograde samo 10% jer se radilo o težem i napornijem poslu (vilajet Karaman).

njih 20%, prolazili bolje zbog diskriminatornih rata koje su pogoršavale raspodjelu dohotka tako što su ga preraspodjeljivale na račun svih drugih naselja u toj skupini. Zapravo se tu postavlja pitanje je li starija kokoš ili jaje; kada bi podložna populacija, recimo u sandžaku Nablus, bila podvrgnuta rati od jedne trećine, počela bi zapuštati uzgoj žitarica u korist maslinarstva, što bi opet djelovalo da njihov dohodak "potone" ispod nivoa Laccuna. To izgleda neodrživo u svjetlu distribucije "jedinica potrošnje". S druge strane, mogli su dobiti status napoličara još davno prije, možda u abasidsko vrijeme, upravo zbog toga što im se opstanak temeljio na voćarstvu, povrtlarstvu i sličnom, uz sekundarnu ulogu pšenice i ječma (tamošnji brežuljkasti teren nikada nije bio osobito pogodan za uzgoj žitarica).[21] Tako osmanska vlast nije morala mnogo toga mijenjati osim da uspostavi teoretski zakonski okvir za neku vrstu polovičnog državnog vlasništva nad zemljom. Napokon, ne zaboravimo Milanovićevo upozorenje da se u predmodernim sustavima nejednakosti u dohotku javljaju na razini socijalnih klasa, a ne pojedinaca – što se ovdje može primijeniti na sela.

U levantinskim sandžacima često se susreće i tip oporezivanja suprotan *kasım* ratama: odsjek (*maktu'*) i *dimos* ili "desetina" (također *deymus*, prema *decima* iz vremena križara). Zanimljivo je da se obje vrste pojavljuju gotovo kao sinonimi. Margaret Venzke navodi nekoliko primjera koji pokazuju kako su pojedinci nastojali izbjeći štetu koju im donosi odsjek/desetina tako da ih se svrsta pod *kasım* rate.[22] Naravno, paušali obično nisu bili osobito velike količine (vjerojatno oko desetine prosječnog uroda), ali ako se uzme u obzir realno prisutne ozbiljne rizike i ugroze tadašnje svakodnevice, i takve su obveze mogle postati preteške. S druge strane, u slučaju da nastupi katastrofa, rata od jedne trećine značila bi malo ili ništa dok stanovništvo, ako prebrodi takvu situaciju, ne bi moralo ozbiljno smanjivati zalihe namirnica. Na taj način dati "više" ne znači nužno prolaziti "teže" ili "gore".

Na ovaj način kontrast između različitih tipova oporezivanja u agraru u Osmanskome Carstvu, poput uniformnih ili diskriminatornih rata, plaćanja odsjekom i tome sličnog, u najmanju ruku dosta gubi na navodnoj dramatičnosti. To se, naravno, tiče samo teoretskog aspekta problema,

---

[21] Ovo podsjeća na tip ugovora *muzaraa* kada jedna strana daje zemlju i sjeme, a druga radnu snagu, stoku i ostalo – validna *muzaraa*, umjereni stupanj angažmana podložnika.

[22] Venzke je u konačnici suzdržana i "ne bira strane" u sporu oko toga koji je sustav "bolji" ili "gori".

jer su dramatične situacije znale iskrsnuti često i posvuda: čas je jedan tip aranžmana bolje odgovarao dvjema stranama u igri, čas je to bio drugi. Bezbroj je primjera za svakodnevne pritužbe i promjene u regulativi. No tome nisu bile krive porezne stope i način prikupljanja podavanja kao takvi, nego suša, epidemije, pljačkaški upadi, nasilja i prijevare lokalnih moćnika itd. Tada se urušava seoska ekonomija i slijede teške posljedice ("*perakende ve perişan*"). A mi jedino treba da se uzdržimo od načelnog i mehaničkog obilježavanja principa oporezovanja kao "povoljnog" ili "nepovoljnog", kao što su desetina i iznosi viši od toga.

BOSANSKI SANDŽAK

Što će se pokazati ako podatke mufassal tapu tahrira za neko područje Bosanskog ejaleta podvrgnemo sličnom tipu analize? Za sada je to bilo moguće pokušati na manjem broju uzoraka, i to prije svega pomoću AMB faktora. Odmah valja reći da su se pokazale neočekivane pojave, kao da režim ušura i mirijske zemlje izaziva teške distorzije, i veće od tobožnjih palestinskih! Analizu prema ključu AMB proveo sam za dovoljno reprezentativni uzorak od jednog broja sela sarajevske nahije, a do nekih drugih pokazatelja (odnos "globa" kao indikatora gospodarskog kapaciteta s brojem fiskalnih jedinica i s veličinom rente) došao sam ispitivanjem svih sela Bosanskog sandžaka u kojima dominira obična zemljoradnička raja, njih 939.[23] Posebno je bilo zanimljivo ispitati odnose korelacije, determinacije i koeficijenta regresije (Pearson, RSQ i linest),[24] te koeficijenta Gini. Veza broja fiskalnih jedinica s baduhavom najčešće je bila niska (= visok stupanj nejednakosti dohotka kao posljedica značajnog broja nerezidentnih posjednika tapije; kod nemuslimana

[23] *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I – III, prev. Adem Handžić, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000. Popis reflektira stanje s početka devedesetih godina 16. stoljeća, ako ne i ranije. Stvarno popisivanje je vršeno ranih devedesetih godina, te se odužilo zbog smrti dvojice popisivača. Defter je sastavljen u kontekstu popisivanja na nivou cijelog Carstva sa svrhom da se ustanovi mogući dodatni izvor prihoda. U Bosanskom sandžaku taj prirast je utvrđen jedino kod Vlaha. Pál Fodor, *The Business of State*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2018, 236-286.

[24] RSQ kao koeficijent determinacije pokazuje u kojoj mjeri jedan fenomen određuje drugi kao njegov uzrok. Linest ("računanje unazad") se koristi kada za dio predmeta istraživanja podataka ili nema ili su manjkavi, ali za veći dio ih ima i pokazuju neku pravilnost. Tada se za ostatak može dobiti vjerojatni rezultat.

Pearson i RSQ su viši, a nejednakosti manje), ali uz značajne iznimke: korelacija, pa čak i determinacija je ponegdje bila izrazitija (nahija Brod), pa i vrlo visoka, gotovo kao u Palestini (nahija Lašva s 89% upisanih jedinica na selu iz kategorije *bennak*)! Veza s rentom bila je uvijek jača. Općenito se može reći da koeficijent Gini pokazuje znatne razlike u dohotku i imovini, veće negoli u gradovima ili pak na prostoru Podunavlja (gdje je spram Bosne gotovo obrnuta situacija).

- RSQ hane/bh 0,172492 (hasıl/bh 0,41718)
- Pearson hane/bh 0,415322 (hasıl/bh 0,645894)
- Linest 3
- Gini 0,47 hane/bh (hasıl/bh 0,48)

Napomena: ako uzmemo kao jedinicu komparacije proizvodnju žitarica po selu kao indikator dohotka umjesto domaćinstava, pokazat će se da se broj fiskalnih jedinica u popisu ne slaže dobro s brojem stvarnih domaćinstava. To znači da je broj hane mogao biti svjesno prilagođen volumenu rente od sela do sela. A određenu je ulogu mogla igrati i raspodjela po timarima i zeametima.

METODOLOŠKA PITANJA

Prije svega, analizirane su fiskalne jedinice bez naselja gradskog tipa i bez Vlaha, a isključena su i sela obične nemuslimanske raje, to jest mjesta gdje na nju glase tapije jer ih nema mnogo, a ni ona nisu reprezentativna zbog neuobičajeno visokih vrijednosti za RSQ i Pearson (v. objašnjenje niže). U tekstu su odabrani čisto ilustrativni primjeri za višak, manjak i balans. Dobar je i primjer sela Korča gdje se javlja višak od oko 40% preko ušura, dakle radi se o izdvajanju polovine proizvoda žitarica. Po tom primjeru može svatko računati dalje, selo po selo. Nejednakosti u raspodjeli dohotka i imovine reflektiraju se upravo u iznosima baduhave.

Zatim, osnovno istraživačko pitanje glasi: koliko uroda žitarica preostaje za prehranu stanovnika sela nakon izdvajanja desetine? Pošao sam od pretpostavke da se radilo o osmini, ili 12,5%, dakle ušur plus salarija). Uglavnom nisam slijedio McGowanov pristup, prije svega glede odbijanja jedne trećine (sjemensko žito) uz preračunavanje ostalih stavki (povrće i sl.) u ekonomski ekvivalent za pšenicu (E.W.E.), jer se

to jedno s drugim u velikoj mjeri uzajamno poništava.[25] Dakle, valjalo je broj kejla naveden kao porez (ušur plus salarija = osmina) pomnožiti sa sedam, i to pretvoriti u kilograme (83 kg po kejlu).[26] Zatim sam, u početnoj fazi, broj fiskalnih jedinica množio sa šest (a ne s "univerzalnim" faktorom pet), jer ima dovoljno indicija da je prosječno bilo više članova domaćinstva no što bi se računalo prema starom Barkanovom pravilu, a osim toga niža brojka samo bi "dramatizirala" kako viškove tako i manjkove. Koeficijent sedam izgledalo je bolje ne koristiti zbog velikog udjela klase *bennak* za domaćinstva za koje je vjerojatniji malo manji broj duša naspram onih na cijelim ili, barem za to vrijeme i prostor, standardnim baštinama (poslije će se pokazati da je to, uz dužni oprez, ipak preporučljivo uzeti u obzir zbog vjerojatnog prisustva jednog broja neupisanih nemuslimana na selištima). Dobiveni rezultat pomnožen s 364 (AMB, kg per capita) daje približnu količinu žitnog

[25] Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, li – lxxiii. McGowan je previše pedantno preračunavao sve stavke u ekonomski žitni ekvivalent (E.W.E.). To je imalo smisla za područje Podunavlja (vrlo veliki udio svinjogojstva), no u našem se slučaju radi o premalim iznosima da bi to bitno mijenjalo sliku. Ionako je sam odbijao 10% na račun nevremena, rasipanja u prijevozu, ptica, glodavaca i sl.

[26] Što se tiče preračunavanja i drugih relevantnih radnji, upozorio bih na verziju kanun-name iz 1565. koja se nalazi u Österreichische Nationalbibliothek u Beču (Verschiedene Juristische Sammelhandschriften, sa HAD_2017_0858. Ondje se govori o kejlu od 64 oke, kao i u primjerku u Orijentalnom institutu, no razlika je u nastavku teksta, jer se u ÖNB primjerku govori o ujednačavanju kejla za cijelo područje sandžaka na 64 oke, dok OIS i tursko izdanje govore o 60 oka za kadiluke Višegrad, Kobaš i Brod. ÖNB verzija je uvjerljivija. Tekst je naslovljen "Kanunname-i liva-i Bosna". To je prirodnije od čitanja "Sarajevska kanun-nama" (ne može biti kanun-nama za grad, niti je postojao sarajevski sandžak).Vjerojatno je grafija riječi "liva" podsjećala na "Saray". Akgündüz ne zna za taj rukopis i slaže se s verzijom iz OIS-a. A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 6, İstanbul, 1993., 454.Vrijedilo bi objaviti bečki primjerak jer se na mnogo mjesta, ponekad i značajno, razlikuje od verzije kakva se do sada isključivo koristila. Nekada različiti iskazi djeluju uvjerljivije u jednoj, a nekada u drugoj verziji. *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, uredili Branislav Đurđev et al., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957. Uzgred, o popisivaču iz 1565. sada znamo nešto više: Bešaret bin Abdusselam bio je rumelijski zaim, beg, vojvoda, emin i katib nadležan za filuridžije kobaškog vilajeta kao prihod velikog vezira. BOA, Kamil Kepeci 3523/19, bilješka pod datumom 11. 7. 1553. Čini se da je kanun-namu iz 1565. pratio upravo "Bešaretov defter" originala kojeg nema, no lako je moguće da je glavnina građe iz "1604." preuzeta upravo iz tog popisa. Tako se razrješava enigma o "kanun-nami bez deftera" i "defteru bez kanun-name".

ekvivalenta potrebnog za prehranu. Potom se to odbija od raspoložive mase proizvoda. Konačno će se pokazati da neke zajednice raspolažu s dovoljno hrane, kod nekih je upadljiv podbačaj, a kod nekih prebačaj. Govorim o načelu koje vrijedi za sve, bilo gdje u svijetu, ne samo u osmanskim sandžacima. Dalje u tekstu navedeni primjeri to ilustriraju. Sva ostala sela našla bi se u jednoj od tri skupine. Ovdje nema prostora za neku jako dugačku tablicu, a i nema smisla, tim prije što svatko može sve izračunati.

U slučaju podbačaja, vjerujem da se nadoknadu nalazilo u proizvodima stočarstva ili pak u aktivnostima najamnog rada ili, još bolje, u kombinaciji jednog i drugog. Ako je riječ o prebačaju, jedina mogućnost za racionalno objašnjenje toga što se događa s viškom nalazi se u pretpostavci o postojanju pogodbi privatnopravne naravi s poduzetnicima, trgovcima ili poslovno aktivnim pripadnicima elite. Izvora koji bi o tome izravno govorili za prostore BiH u današnjim granicama nema, ali ipak vrijedi spomenuti vrlo dojmljive primjere iz susjedne Slavonije (druga polovina 17. stoljeća), jer popisi Kraljevske ugarske dvorske komore netom poslije rekonkviste ponekad govore upravo o onome što nije bilo interesantno sastavljačima kanun-nama i mufassal tapu tahrira. Tako je vidljivo da su u nizu slučajeva "gospoda", dakle titulari nadarbina, putem *arende* (zakupa) prisvajali značajne viškove proizvoda, i to tako da su spajali desetinu s količinama koje bi je premašivale, nerijetko i do 50%. Pri tome se osobito isticao budimski emin, što ne čudi.[27]

Ma koliko ova hipoteza izgledala spekulativno, drugih opcija nema. Ako nikako ne želimo pomišljati na, nazovimo to tako, "trećinu prije trećine", dakle ako nikako ne prihvaćamo da je i u "klasičnom periodu" u praksi izdvajan dio proizvoda veći od ušura, premda formalno ne kao porez, morali bismo tragati za dokazima o nekakvoj seljačkoj trgovini izuzetnih razmjera. Ne mislim da je zakupljivana zemlja, jer to previše vuče prema čiftlučenju u kasnom razdoblju. Da je bilo tako, vidjelo bi se u defterima. Realnije su mogućnosti prostog otkupa ili podmirivanja gotovinskih obaveza naturalnim putem. Ako se pak javlja ozbiljni manjak, odgovor se mora tražiti u domeni angažmana stanovništva kao najamne radne snage. Ili pak ako "na papiru" preusmjerimo viškove žitarica u sferu razmjene za stočarske proizvode i zanatske artikle, opet se javlja preozbiljni problem pomanjkanja radne snage na licu mjesta,

[27] *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije. Drugi dio: Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku (1640-1702)*, prev. Tade Smičiklas, JAZU, Zagreb 1891, 53-54 (selo Pačetin).

bez intervencije elite. Pa i kad dopustimo da je jedan manji dio problema rješavan upravo tako, najveći dio viškova morao se ostvarivati sukladno prvoj pretpostavci.

Ako usporedimo ove pojave, osobito fenomen "viška" koji proizvođačima nije bio potreban za konzumaciju, a teško da su ga mogli sami iznositi na trg, osim sporadično i u manjim količinama,[28] s bolje istraženim prilikama dvjestotinjak godina kasnije (čiftlučenje, kmetovi, trećina, napoličarstvo), zapazit ćemo kako razlike tako i podudarnosti. Naime, nameće se zaključak da je i u klasičnom periodu moralo doći do prisvajanja viškova od strane askera i građana, ali bez (barem izrazitog) nasilja i uglavnom ne u smjeru širenja gotovo privatnog vlasništva nad znatnim dijelom agrarnih površina. Nije bilo neophodno dovoditi ili privlačiti kao ekonomske migrante novu radnu snagu na masu opustjele zemlje kao nakon Bečkog rata i kasnije. Moglo se na prvom mjestu angažirati veoma brojne bezemljaše (*bennak*, do 50% upisanih poreznih obveznika). Dakle, može se reći da se radilo o procesu koji je bio na neki način komplementaran s onima iz domene "normalnih" i zakonitih agrarnih odnosa, a da nije vodio ka njihovoj degradaciji. Pri tome također valja pretpostaviti da su postojali iz kasnijeg vremena dobro poznati aranžmani poput snabdijevanja obrađivača sjemenom, stokom za rad i sl.

Uzmimo kao primjer viška slučaj sela Lužani kod Butmira: 28 fiskalnih jedinica (*bennak* 25%, baštine 43%), 225 kejla naturalna renta, 130725 kg ostaje raspoloživo stanovnicima, 71344 kg ili 860 kejla AMB iznose potrebe, raspoloživa masa nakon odbitka AMB daje 59381 kg ili 715 kejla viška. Odnos viška prema AMB sugerirao bi pogodbu blisku napolici. Komentar: od 28 fiskalnih jedinica 20 je rajinskih baština koje drže muslimani, 1 nemusliman i 7 akindžijskih. Akindžijski udio u masi poreza od 500 akči ovdje je uputno zanemariti. Sličan slučaj je Mokrinje s 36 jedinica i 266 kejla proizvoda. Nakon odbitka osmine, ostaje višak povrh AMB od oko jedne trećine.

Balans, ravnoteža ili blagi plus (šestina, s osminom daje oko 1/4): Vogošća, 125 fiskalnih jedinica (*bennak* 19%, baštine 81%), 548 kejla naturalna renta, 318388 kg nakon odbitka osmine, 318500 AMB, nema ni viška ni manjka.

Primjer za veći nedostatak hrane: u slučaju izrazitog manjka vrlo je vjerojatno da ne samo *bennak* proizvode malo ili ništa nego i da samo

[28] U većem dijelu Anadolije udio seljaštva u prodaji agrarnog proizvoda na trgu ocijenjen je kao beznačajan. Ne bismo rekli da se u Bosni situacija bitno razlikovala. H. İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy*, 205.

neki od onih koji drže baštine (cijele po idealnom standardu od 10 ha ili barem po prihvatljivom standardu od 3,5 ha) raspolažu dovoljnom količinom žita za vlastitu potrošnju. Nahorevo, 165 fiskalnih jedinica, *bennak* 42% baštine 58%. Slično Hodidjed, ali prisutni su zanati, hadžije, visoki ušur od lana, sijena i košnica, kao i dosta visoka baduhava, poslovno aktivni. Prema koeficijentu AMB proizlazi da i od onih koji drže standardne baštine samo njih dvadeset uzgaja žitarice. Crna Rika: *bennak* + samci čine 59%, raspoloživa količina uroda dovoljna je samo za polovinu ukupne populacije.[29] Kada bi se većina *bennak* primarno bavila stočarstvom ili seoskim obrtima, nikako ne bi bilo dovoljno radne snage za obradu viška zemlje po brojnim selima gdje se on javlja (ovdje nećemo raspravljati o dominantno vlaškim područjima).

Analizirani primjeri su nevelik uzorak, no za sada sugeriraju da velika naselja pokazuju ili ravnotežu (raspoloživa masa nakon odbitka jedne osmine = AMB) ili manjak, često znatan, a mala karakterizira to isto ili nerijetko višak, što podsjeća na *kasım* rate. Ta pojava nema veze s tipologijom domaćinstava: samo ime, na baštini, na baštini srodnika (obično oca), te baštine koje prelaze iz ruke u ruku. Možemo pretpostaviti da se u slučaju izrazitijeg, pa i velikog viška radi o površinama koje premašuju broj baština, čak i kada bi sve bile "idealne cijele" (*tamam* ç*ift*, 10 ha). No ipak su te površine u jednom zadanim granicama sela, te nisu označene kao mezre ili kakvim drugim pojmom koji bi iskazivao neku specifičnost. To jesu njihove baštine, ali ne moraju odgovarati pravnom idealu od deset hektara. Ako se baštinama smatraju i one koje su 3-4 puta manje od toga, možda čak i od više prisutne uobičajene površine od 3,5 ha, onda može biti prihvatljivo i više od 10 ha. Ovo tim prije što upravo među onima sa značajnim viškom treba tražiti izvor odakle će se podmiriti avariz i nuzul. Bilo bi nerealno smatrati da su avariski defteri sastavljani tako da se broj baština u selu mehanički podijeli s tri. Siromašno selo s 15 kuća neća dati pet avarizhane, nego nijednu.

Radna snaga kojom raspolaže manje selo sa znatnim viškom u takvom je slučaju apsolutno nedovoljna, osim u slučaju osobito plodne zemlje ili "*aʿla yer*". Stoga radnu snagu prije svega moramo potražiti među *bennak* u obližnjim selima s manjkom. Jedna od mogućih definicija stavke "globa" određuje baduhavu kao porez na dohodak bezemljaša

[29] Ako jedno domaćinstvo ove skupine računamo kao sedam osoba, manjak bi bio veći od pretpostavljenih 138 tona. A. Handžić, *Opširni popis*, 161. Međutim, razložno je očekivati da će domaćinstva kategorije *bennak* biti nešto manje brojna od onih s dovoljno zemlje.

od rada na tuđoj zemlji.[30] To je doista i na prostorima Bosanskog ejaleta mogao biti slučaj s Vlasima, jer je kod njih ona, kada se bilježi, uz filuriju jedina dodatna stavka, često vrlo visoka. Međutim, primjeri za to susreću se izvan Bosanskog sandžaka (pogranični pojas u Kliškom sandžaku) pa nije uputno uvoditi ih u igru na prostorima oko Sarajeva. U naseljima kojima se ovdje detaljnije bavimo "globe" su uglavnom dosta niske, pa i vrlo niske. To ne pogađa *bennak*, jer su na svojoj zemlji, ne igra ulogu ako su neki iz susjednog sela i ne mora biti princip kao za Vlahe. Tako bi dosta blizu stvarnosti mogla biti slika prema kojoj višak obradive površine obrađuju osobe s malo ili nimalo zemlje, u režiji poduzetnika na bazi privatne pogodbe. Urod žitarica tada bi se iznosio na bliži ili dalji trg unutar države ili pak izvozio preko granice. Poznato je da se prema "gladnoj" mletačkoj Dalmaciji, katkada legalno, a možda i još više ilegalno, izvozilo "spahijsko žito". Još je veću ulogu igrao izvoz prema Dubrovniku (na što se realno nadovezivala čak i prodaja neprijatelju). A za vojne potrebe uvijek su bile krucijalno važne ekstra količine žita. Operativa je u krajnjoj instanci bila u rukama trgovaca, no inicijalnu pogodbu moramo pripisati spahijama, i to ponajviše iz viših slojeva klase askera. To snažno sugeriraju navodi iz stotinjak godina kasnijih popisa džizje, gdje se javljaju mnogobrojni najamni radnici ili osobe sličnog profila (*eciran*, *ırgad*, *oğlan*, *çiftçi*). Radi se o nemuslimanima, no nužno je pretpostaviti da je u razdoblju kojim se ovdje bavimo moralo biti tako zaposleno i mnogo muslimana (*bennak*), pored značajnog broja nemuslimana koji se ne vide u tapu tahriru (i dalje prisutni, ali je njihova zemlja "*der yed-i*" jednog muslimana).[31] Ne čudi da su u

[30] Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve voynuklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, 61. Ovakvo poimanje baduhave, ili barem jedne od njenih mogućih komponenti, nije inkompatibilno sa shvaćanjem da se obično radi o nekoj vrsti obeštećenja za spahiju u situaciji kada nema manjih prijestupa, poljske štete, vjenčanja i sl. Nenad Moačanin, "New chance for cliometrics: examining the inequalities of wealth and income in Ottoman rural economy", u: *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu: 6-8 Ekim 2016, Çanakkale / Bildiriler,* Cilt I, ed. Aşkın Koyuncu, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, 293-303.

[31] Primjer nahije Olovo koji nije jedini: prema posljednjem detaljnom tapu tahriru (oko 1595., ne 1604.) zabilježena je 2861 fiskalna jedinica, od toga gotovo 94% na ime muslimana. Desetak godina prije toga (1585.) defter džizje bilježi ih 988, od toga su jedan dio muslimani (*bennak* ne daju džizju), a i to samo ako drže baštinu nekog drugog, to jest plaćaju baštinski harač. Teško da su se u tako kratkom razmaku gotovo svi nemuslimani iselili ili primili islam. No brojka iz "1604." uključuje bennak, akindžije, čiftluke, mezre itd. Broj sela je isti, a isti je i broj baština,

takvom kontekstu često timari i dalje bili atraktivni, suprotno dojmu o nevelikoj vrijednosti od, recimo, tri tisuće akči.

Treba naglasiti da valjane rezultate možemo očekivati samo ako izbjegavamo ekstremno "znanstveni" pristup (hiperkritičnost) koji ima za posljedicu urušavanje polaznih pretpostavki i zapravo vodi do odbacivanja statistike u cijelosti. Preostaje, dakle, u humanistici nekompromitirani klasični pristup kritike izvora, koji ne bježi od statistike, ali je rabi umjereno. Kritika izvora često nužno uključuje neku mjeru spekulacije. Ovdje spominjani Alexander u cijelosti odbacuje statistiku kao "spekulaciju", a i sam spekulira kad kaže da ako u ranim defterima ima manje stavki podavanja, a u kasnijim više, onda od nekih plodova najprije nije uzimano ništa, a moralo ih je biti iako o tome defteri ne kažu ništa. No u humanistici su ozbiljna sumnja i jače indicije legitimna baza za zdravu pretpostavku, suprotno od načela policijske istrage i pravosudnih načela ("no body, no crime"). Tako se otvara put za napredovanje.

Konačno valja reći i to da najvjerojatnije u slučaju "viška" u klasičnom periodu ta količina uroda teško ili rijetko je mogla dosezati 50% i više te se, već zbog potrebe pokrivanja novčanog dijela rente u naturi, kretala do četvrtine, ponekad do trećine, baš kako se to formaliziralo u epohi "čiftlučenja" u kasnom razdoblju. Također (v. bilj. 28) je nužno doraditi izračun po koeficijentu AMB i to tako da se, s obzirom na prisutnost "nevidljivih", kao broj osoba po domaćinstvu jednostavno uzme sedam, jer nije vjerojatno da iza takvih stoje cijela domaćinstva, osim možda u manjem broju slučajeva. Kada bismo broj osoba po baštini podigli na deset ili čak četrnaest, to bi "lijepo" izbrisalo viškove agrarnog proizvoda, no istovremeno bi neopravdano stvorilo tolike manjkove da bi slika postala posve kompromitirana. Na kraju, sjetimo se da je manipulacija s baštinama "od kojih ni tri ni četiri ne sastave jednu" bila prepuštena odlukama "pravednih kadija" (kanun-nama iz 1565.).

Ovaj socioekonomsko-historijski fenomen daje poticaja pitanju da uz već izrečene napomene pokušamo preciznije raspraviti moguće dodirne točke legalnog, bolje rečeno toleriranog prisvajanja viška sa širenjem "čiftlučenja" u razdoblju stoljeće i više nakon toga. Vidjeli smo da se radi o podosta različitim procesima. Pa ipak, može se reći da je oboma zajednička karakteristika veći stupanj *racionalnog* ekonomskog

plus-minus tisuću. Imena poreznih obveznika većim se dijelom ne podudaraju. To snažno sugerira da su za potrebe prikupljanja džizje obveznici 1585. navođeni separatno, a u mufassalu se nešto kasnije neće pojaviti, što ne znači da ih nema. BOA, MAD_d_15151.

promišljanja. Činjenica da su mnoga sela imala dosta više zemlje no što je bilo potrebno za život, a stanovnici toliku površinu nisu mogli sami obraditi, mogla je olakšati "tiho" i ne osobito dramatično širenje poluprivatnog vlasništva, odnosno de facto kontrole nad mirijskom zemljom od strane elite, za razliku od u tradicionalnoj percepciji dosta ozloglašenog čiftlučenja kada seljak zapravo ostaje bez prava uživanja zemlje. Kada se stvari promotre iz tog ugla, može se dovesti u pitanje i pretpostavljeni redoslijed "raspadanja" timarskog sustava: najprije Anadolija i Trakija/Makedonija, pa tek kasnije Srbija i Bosna.[32] Možda tek predstoji pothvat istraživanja katastarskih deftera za središnju ili "prvu zonu", to jest koliko su ondje bili prisutni "viškovi" i "manjkovi" s obzirom na koeficijent AMB. Bitna je razlika u stvaranju čiftluka u središnjoj regiji Carstva i onih na periferiji. U prvom slučaju često je riječ o pravim latifundijama, orijentiranim na izvoz na veliko i na opskrbu prijestolnice. U Bosni to nije bio slučaj, ali je u vrijeme pojačanih kriza i transformacija spahijama trebalo daleko više izvora prihoda. Može se pretpostaviti da se s naslijeđenim odnosima s već uhodanim tipom iznosa rente u praksi veće od desetine/osmine isprepleo novi oblik eksploatacije, bliži privatnom vlasništvu, sada u uvjetima depopulacije i rekolonizacije. Sve je to vodilo akceleraciji i radikalizaciji procesa. Za prostor čitavog Carstva to je vrijeme određene feudalizacije, ili bolje trenda rasterećivanja središnjih institucija na korist lokalnih elita kao "doba ajana". Na neki je način država sama bila inicijator takvih procesa. U suštini su ekonomski motivirane migracije novog pravoslavnog vlaškog stanovništva na lokacije pod kontrolom elite u Bosanskom ejaletu istog tipa kao i masivno doseljavanje Grka s Peloponeza u zaleđe Izmira kao radne snage na čiftlucima moćne obitelji Karaosmanoğulları.[33]

O tematici "čiftlučenja" u 18. i 19. stoljeću mnogo se pisalo. Na neki način zaključak bi mogao biti da se radilo o vrlo kompleksnom procesu borbe za zemlju *sui generis*, dakle prilikama i odnosima u rasponu od legalnog do nelegalnog, koje se ne mogu tumačiti ideološkim ili ma kakvim drugim shemama i generalizacijama što se oslanjaju na socijalnu i ekonomsku povijest Zapada, ali i na razne balkanske narative.[34] Hassa

[32] Up. A. Sućeska, "O nastanku čifluka u našim zemljama".

[33] Yuzo Nagata, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire (Türk tarihi araştırmaları)*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995, 7-139.

[34] Fahd Kasumović, "Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo,

zemlja, odgađanje pobiranja spahijskog haka, izdavanje tapija na baštine bez definiranih granica, odžakluk, te brojni pravno neupitni primjeri uspostave čiftluka i sl. jesu elementi procesa o kojem ovdje govorimo, ali su sekundarni za temu ovog istraživanja. Uvida iz ugla kliometrije donedavno nije moglo ni biti. Kada se u starijoj literaturi govori o spomenutim manevrima spahija da povećaju prihod, i to još u "klasičnoj" epohi, može se dobiti dojam da se primarno radilo o srednjim i sitnim pripadnicima te klase, dok je u slučaju dopuštenog prisvajanja trećine ili preko toga realnije pretpostaviti da se radilo o više, pa i visoko pozicioniranim pripadnicima askera u sprezi s veletrgovcima. U nedostatku direktne informacije, određenu težinu dobiva *argumentum e silentio*: među imenima muslimanskih poreznih obveznika po selima na ovdje proučavanom prostoru (okolina Sarajeva), s posebnim obzirom na prisutnost znatnih viškova, malo koga bi se moglo povezati sa spahijskim staležom. Često spominjana nezakonita praksa koju očito nije bilo moguće iskorijeniti, to jest da spahije propuštaju ubrati svoj hak u vrijeme žetve, moglo bi se shvatiti kao – bukvalno – odustajanje od ušura u situaciji kada titular nadarbine ima priliku ostvariti na već opisani način daleko veću dobit, a u tom slučaju on će itekako biti prisutan da u vrijeme žetve ubere višak. Osim što lako može propasti desetina, propao bi i dio za potrebe sela (AMB) jer se rajin dio skuplja nakon spahijskog. Tako postaje vrlo izgledan određeni pritisak na raju u cilju pojačavanja kontrole nad njom i preorijentacije na profitabilniji odnos putem privatne pogodbe i najamnog rada, što nije protivno zakonu. Protivljenje takvoj praksi treba shvatiti kao kritiku na račun dijela spahija, ali ne svih. Ukoliko je negdje tek mali dio domaćinstava imao dovoljno zemlje vladao je izraziti manjak, pa je i desetina morala biti neatraktivna, odnosno beznačajna. Tada ne bi bilo potrebno da spahija pribjegava smicalicama, raja je bila predodređena za najamništvo. Ovakav manevar vodio je prema višim ratama. Tako se otvarala mogućnost da se u startu onemogući da raja makar i u skromnom opsegu iznosi višak na obližnji trg.

Pojačani proces širenja odnosa aga – kmet je s jedne strane mogao u ekonomskom smislu biti uspješan i čak na neki način "progresivan" koliko to vrijedi za razne druge oblike takozvane prvobitne akumulacije kapitala, no osnovni je dojam pogoršavanje položaja seljaka. Moguće je i jedno i drugo. Prema spomenutom radu Avde Sućeske, u Bosanskom

2014, 93-150. Ovo je vrlo obuhvatan kritički pregled relevantne historiografske produkcije u drugoj polovini 20. stoljeća. Citirani primjeri pojava koje vode u tom smjeru uglavnom su ograničeni na veće ili manje zloupotrebe.

ejaletu tako se razlikuju dvije osnovne regije, središnja i jugozapadna s dominacijom čiftluka i gotovo privatnim vlasništvom elite nad zemljom pri čemu je aga zainteresiran da unaprijedi gospodarstvo, dok napoličari i zakupci daju četvrtinu, trećinu ili polovinu, ali zato dobivaju stoku za rad, sjeme i gospodarske zgrade.

Strani promatrači navode bolje stanje i zemlje i ljudi te makroregije (kako gospodara tako i podčinjenih), za razliku od sjeverozapada i istoka gdje se održavao stari režim desetine uz slab ili nikakav interes raje da pokaže inicijativu za "demontažu" starih odnosa. Ovome možemo dodati primjedbu da je možda glavni razlog za ovome suprotstavljenu negativnu sliku bila okolnost da je ubrzana transformacija agrarnih odnosa sada zahvatila širi krug od već uhodane prakse u naseljima s "viškom" iz prethodne epohe. Nije teško zamisliti da su se sada na udaru našla i sela s "balansom", pa i s "manjkom", što je moglo voditi prema proletarizaciji tog dijela seljaštva. Ako se sada osvrnemo na drugi kraj Carstva sa *kasım* ratama, nećemo tvrditi da je ondje koncem 16. stoljeća djelovao identični kompleks inicijativa i poticaja. Teoretski je i tamo država bila vlasnik, baš kao i na Balkanu. Ali visoke rate bi u kombinaciji s nebrigom brzo dovele do propadanja, odnosno nesposobnosti sistema da se održava stoljećima. Stoga je neizbježno pretpostaviti neku vrstu "konstruktivne potpore" od strane korisnika prihoda (u najmanju ruku u pogledu sjemena, kao u ugovorima tipa *muzaraa*), posebice ako imamo na umu činjenicu da se konkretni sporazum između zemljoradnika i pripadnika korisničke klase vrlo često ostvarivao putem agenta koji je imao daleko više razloga da misli ekonomski negoli spahija koji je u bilo kojem trenutku mogao biti prekomandiran.

I, na kraju, da se osvrnemo na jedan specifični slučaj na granici Bosanskog ejaleta, koji možemo ocijeniti kao specifični dodatak ili nadopunu općeg trenda. Između 1701. i, vjerojatno, 1714., sporazum između Osmanlija i Venecije o korištenju zemljišta u pograničnom pojasu s osmanske strane određivao je da preostali osmanski podanici daju jednu petinu u korist države, spahija i prethodnih vlasnika, dok bivša raja, koja je prešla u mletačko podaništvo, ako želi koristiti zemlju na osmanskoj strani mora davati dvije petine. [35] U takvom je aranžmanu mogla igrati ulogu kompenzacija za izgubljenu džizju ili filuriju, no važniji je mogao biti relativno marginalni karakter zemljoradnje među vlaško-stočarskom populacijom, što može podsjetiti na palestinske i anadolske primjere i tamošnje diskriminatorne rate. Tko ima manje, neka dade više! Nije riječ o

[35] BOA, Istanbul, MAD 10301/D 05091071.

nekoj "perverziji" nego o razumnom pristupu da su sporedne djelatnosti koje su manje bitne za egzistenciju proporcionalno jače oporezovane od onih čija je važnost esencijalna. U tome smislu nije ni u središnjim dijelovima zemlje trećina ili napolica nužno i "zakonomjerno" ruinirala kmeta u selu s manjkom žita. Konačno se u svemu tome mogao reflektirati i proces "čiftlučenja" u svojoj ranijoj fazi.

ZAKLJUČAK

O temi "čiftlučenja" ili o razvoju i dinamici odnosa neposrednih proizvođača i društvenih elita u Bosanskom ejaletu mnogo se pisalo, bolje ili slabije, ali iz ugla bilo pravne bilo socijalne povijesti. Ekonomsko-historijska analiza, odnosno kliometrijski pristup je izostajao. U samoj međunarodnoj osmanistici kliometrija je neopravdano došla na loš glas i nakon vrlo obećavajućih početaka izašla iz mode.[36] Smatram da se korištenjem jednostavne statistike na način primjeren humanistici, bez forsirane hiperznanstvenosti, može još puno toga pojasniti. Na tragu takvog pristupa, ovdje bih želio upozoriti na veliku vjerojatnost da je ekonomska (ne pravna!) suština "čiftlučenja" (što je nezgrapan pojam, ali boljeg za sada nemamo), a radi se naprosto o izdvajanju dijela agrarnog proizvoda većeg od desetine/osmine, bila vrlo prisutna još i u takozvanom klasičnom periodu osmanske vlasti. Pri tome je bilo nužno kritički se osvrnuti na strukture i procese u krajevima Carstva gdje režim mirijske zemlje nije bio tako jasno artikuliran kao u jezgri osmanske države (zapadna Anadolija i Balkan). Razlike između zone "čistog" ili "idealnog" režima mirijske zemlje i one gdje je stanje bilo složenije, na formalno-pravnoj su razini velike, no u životnoj su stvarnosti morale biti manje. Sa širenjem "čiftlučenja" one će se i dalje smanjivati s time što će u "jezgri" (core area), za razliku od Bosne, trend biti obilježen

[36] John Alexander, "Counting the grains: conceptual and methodological issues in reading the Ottoman mufassal tahrir defters", u: *Mélanges Prof. Machiel Kiel*, ur. Abdeljelil Temimi, FTERSI, Zaghouan, 1999, 55-70. Njegova se kritika svodi na nemogućnost izračunavanja volumena agrarne proizvodnje zbog činjenice da broj stanovništva raste sporije od broja stavki koje čine rentu i volumena proizvoda. No upravo to otvara mogućnost prisustva "viškova" i njihova korištenja na način o kojem je ovdje riječ. Također se ne smije zanemariti činjenica o povećavanju broja pripadnika spahijskog staleža, što znači da se širi i produbljuje zahvat u raspoložive resurse.

stvaranjem velikih čiftluka kao latifundija orijentiranih na monokulture primarno za izvoz i međunarodnu trgovinu. Analiza odabranih uzoraka s područja Bosanskog sandžaka u drugoj polovini 16. stoljeća ukazuje na nekoliko bitnih pojava. Tako se pokazuje da je volumen agrarnog proizvoda, napose u domeni žitarica, u velikoj mjeri zavisio od proporcionalnog udjela kategorije *bennak* i *mücerret*. Često začuđuje kako su naselja s velikim udjelom ovih skupina uspijevala opstati, odnosno što su ona s malom ili nikakvom populacijom, koja se ne može smatrati "slabom" u proizvođačkom smislu, mogla početi s velikim iznosima viška koji su znatno premašivali njihove egzistencijalne potrebe. Teško je vjerovati da je rješenje bilo u iznošenju na trg, ili čak izvozu. Tri su moguća objašnjenja: prisustvo nevidljivih zimija (prisutni, ali bez tapije, tada se smanjuje višak), rate više od desetine (osmine), ili pak oboje. Zabilježenih zimija unutar skupine bezemljaša nema. Drugdje ih je moglo biti, posebno ondje gdje je očiti višak žita bio znatan, recimo 33% ili 40%, što bi smanjilo te postotke. S druge strane, ako je višak iznosio 20-25% možemo pomišljati na obvezu povrh ušura, sličnu *kasım* ratama, koja nije bila ilegalna zbog konteksta privatnopravne pogodbe. Nema razloga vjerovati da je takav višak pokrivao potrebe bezemljaša do stupnja da ga naprosto ne bude. Bezemljaši su vjerojatno bili rasterećeni od naturalnih podavanja, na što upućuje "neobična" činjenica da su plaćali puni iznos pristojbe od čifta, kao neku vrstu obeštećenja spahiji. Pored nekog skromnog poljskog proizvoda, mogli su ostvarivati zaradu kao plaćena radna snaga. Prema svemu tome, prisvajanje iznosa većih od desetine u ranim razdobljima dobrim se dijelom nije realiziralo putem borbe za zemlju, izmjenama titulara tapija i slično, gdje je u fokusu dosadašnjih diskusija bilo pitanje stupnja (ne)legalnosti.

Post scriptum: Moguće je da je razvoj prilika u 17. stoljeću doveo do gubljenja "viškova" i zapravo donio "uvertiru" u stvarno čiftlučenje, putem pretvaranja izvanrednih nameta ili tekjalifa u redovne i njihove monetizacije zajedno sa skokovitim povisivanjem iznosa tog tereta.

IZVORI

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 3, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1991; 5 (1992), 6 (1993), 7 (1994), 8 (1994)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, MAD 10301/D 05091071.

BOA, Kamil Kepeci 3523/19

BOA, MAD_d_15151 (Olovo)

Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije, prev. Smičiklas, Tade, JAZU, Zagreb, 1891.

Hütteroth, Wolf-Dieter, Abdulfattah, Kamal, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Selbstverlag der Fränkischen Geographischen Gesellschaft in Kommision bei Palm & Enke, Erlangen, 1977.

Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak, ur. Đurđev, Branislav et al., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957.

Österreichische Nationalbibliothek Wien, Verschiedene Juristische Sammelhandschriften, HAD_2017_0858.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, I – III, prev. Handžić, Adem, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.

LITERATURA

Alexander, John, "Counting the grains: conceptual and methodological issues in reading the Ottoman mufassal tahrir defters", u: *Mélanges Prof. Machiel Kiel*, FTERSI, Zaghouan, 1999.

Clark, Colin, Haswell, Margaret, *The Economics of Subsistence Agriculture*, Palgrave MacMillan, London, 1964.

Coşgel, Metin, "Taxes, efficiency, and redistribution: Discriminatory taxation of villages in Ottoman Palestine, Southern Syria, and Transjordan in the sixteenth century", *Explorations in Economic History*, Elsevier, 43(2), 2006, 332-356.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve voynuklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Fodor, Pál, *The Business of State*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2018.

Hütteroth, Wolf-Dieter, Abdulfattah, Kamal, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Selbstverlag der Fränkischen Geographischen Gesellschaft in Kommision bei Palm & Enke, Erlangen, 1977.

Kasumović, Fahd, "Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja

osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 35, Sarajevo, 2014, 93-150.

Lewis, Bernard, "Studies in the Ottoman Archives – I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XVI, Cambridge, 1954, 469-501.

McGowan, Bruce, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

Milanovic, Branko, "An estimate of average income and inequality in Byzantium around year 1000", *Review of Income and Wealth*, Series 52, Number 3, Hoboken, September 2006, 449-470.

Moačanin, Nenad, "New chance for cliometrics: examining the inequalities of wealth and income in Ottoman rural economy", u: *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu: 6-8 Ekim 2016, Çanakkale / Bildiriler,* Cilt I, ed. Aşkın Koyuncu, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, 293-303.

Nagata, Yuzo, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire (Türk tarihi araştırmaları)*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995.

Öz, Mehmet, "Osmanlı klasik döneminde tarım", http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehoz/osmanliklasikdonemindetarim.html (posljednji put pristupljeno: 20. 6. 2024.).

Sućeska, Avdo, "O nastanku čifluka u našim zemljama", *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI, Sarajevo, 1965, 37–57.

The Ottoman Empire and the World Economy, ed. Huri Islamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Venzke, Margaret L., "Aleppo's Mālikāne-Dīvānī System", *Journal of the American Oriental Society*, 106, Ann Arbor, 1986, 451-469.

Venzke, Margaret L., "The Ottoman tahrir defterleri and agricultural productivity", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul, 1997, 1-61.

TITHE, ONE-FIFTH, ONE-THIRD, ONE-HALF: PRELIMINARY NOTES ON THE WIDER SCOPE OF AGRARIAN RELATIONS IN OTTOMAN BOSNIA IN THE CLASSIC PERIOD

Summary

Thus far, in dealing with the issue of agrarian relations in 16th-century Ottoman Bosnia the focus has been on the *miri* land regime, that is, on the state ownership, with a concession made for a different type like the *vakıf* or *mülk* land. Some attention was occasionally paid to phenomena such as land lease in the early phase, lump-sum paying, and gradual spread of çiftliks as an occurrence that was running against the classic regime and the like. Thereby a simple fact was overlooked, i.e., the "silent", but necessary presence of a kind of relationship that must have coexisted with the *miri* regime without contradicting it. This was the very important fact rooted in the question of the volume of agrarian output, mainly the grain. From village to village the grain to people ratio was uneven: sometimes there was enough per capita, but often it was much above or much below the needs of the community as expressed by the social minimum. Here opens the possibility of taking the "surplus" in the shape of a rate higher than the tithe (or one eight) on the basis of private agreement, outside the scope of the Sacred Law. In order to present this matter in broader outline a comparison was necessary with other parts of the Empire (East Central Anatolia, Southern Syria and Palestine) where rates up to one half of the produce were in vigor according to local regulations with religious approval. The apparently diametrically opposite to each other, the two approaches had still much in common "here" and "there".

Key words: Levant, Bosnia, sixteenth century, tax dues in kind

DOI: 10.48116/issn.2303-8568.2023.73.95
Izvorni naučni rad

UDK: 347.962:94(497.15)"16"
Datum prispijeća: 1. 8. 2024.
Datum prihvatanja: 16. 9. 2024.

MUAMER HODŽIĆ*
(Sarajevo)

VRHOVNE BOSANSKE KADIJE (MULLE) U DRUGOJ POLOVINI 17. STOLJEĆA

Abstrakt

Najviši predstavnik sudske vlasti i jedna od najvažnijih poluga u upravno-administrativnom aparatu Osmanskog Carstva u jednom ejaletu bio je mulla. Njemu su bile dodijeljene široke ovlasti i mogućnost kontrole drugih predstavnika osmanske vlasti. S obzirom na ulogu i važnost tih visokorangiranih osmanskih zvaničnika, rad ima za cilj da predstavi pojedince koje su bili imenovani u Bosanski ejalet, kao i dinamiku smjena na ovim pozicijama u drugoj polovini 17. stoljeća. U slučajevima gdje je to bilo moguće dat je uvid u njihovo obrazovanje, iskustvo, te poneka zanimljivost iz života. Kako bi se to postiglo, analizirani su sadržaji različitih pojedinačnih i zbirnih dokumenata. Prezentirani podaci doprinose boljem razumijevanju osmanske sudske prakse i konkretnog djelovanja kadija u Bosni u 17. stoljeću.

Ključne riječi: kadija, mulla, sudstvo, Bosanski ejalet, 17. stoljeće.

Mulla je bio je najviši sudski predstavnik Porte i jedan od najvažnijih službenika u upravno-administrativnom aparatu Osmanske države u jednom ejaletu.[1] Imao je veoma širok djelokrug rada i mogućnost kontrole drugih predstavnika osmanske vlasti. Izravno je komunicirao s Portom i bio je zadužen za obznanjivanje i provođenje različitih naredbi. Isto tako, on je centralnim vlastima u Istanbulu upućivao i službene predstavke pojedinaca

* Dr. Muamer Hodžić, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: muamer.hodzic@ois.unsa.ba, ORCID ID: 0000-0001-5989-0544

1 U radu će se pored termina bosanski mulla koristiti i termin bosanski kadija pošto se u većini izvora ova pozicija tako i naziva (*Bosna kadısı*).

ili čitave zajednice u slučajevima nezadovoljstva radom ili postupcima drugih osmanskih dužnosnika u nekoj od pokrajina Osmanske države.

Postavljenja na kadijske položaje bila su uvjetovana određenim kvalifikacijama i visokom naobrazbom kandidata, naročito zbog ovlasti i utjecaja koji su imali u upravno-administrativnim poslovima. Treba naglasiti da su kadije u zvanju mulle bile različito rangirane (*mevlevijet*) zavisno od mjesta imenovanja.

Mulle koje su bivale određene na službu u Sarajevo pripadale su četvrtom nivou kadija, tzv. *Devriye mevleviyeti.* Pored Sarajeva, ovaj rang uključivao je službe u gradovima: Adana, Antep, Bagdad, Beograd, Bejrut, Čankiri, Dijarbakir, Erzurum, Filibe (Plovdiv), Konja, Kutahja, Maraš, Ruščuk, Sivas, Sofija, Tripoli (Libija-Trablusgarp) i Van.[2] Njihov mandat u većini slučajeva trajao je duže od godinu dana. Međutim, zbog sve većeg broja kandidata koji su čekali imenovanje mandat mulle je u 18. stoljeću skraćen na godinu dana.[3]

Sjedište vrhovnog bosanskog kadije bilo je u Sarajevu, zbog čega je često u službenoj korespondenciji oslovljavan i kao sarajevski kadija, odnosno sarajevski mulla (*Saray kâdîsı*, *Saray munlası*). Pored općih nadležnosti koje su se odnosile na provođenje i čuvanje šerijata i zakona (*kanuna*), vrhovni bosanski kadija je kao visoki pripadnik vojnog staleža (*asker*) imao udio odgovornosti i u provođenju regrutacije mladića (*devširme*), opće mobilizacije *(nefîr-i âm*), organiziranja vojnog pohoda i nabavke logistike, razrezivanja vanrednih poreza, kontrole poslovanja i rada Gazi Husrev-begovog vakufa pa sve do ostavinskih rasprava.

S obzirom na ulogu i važnost ovih visokorangiranih osmanskih zvaničnika, ovaj rad ima za cilj da utvrdi imena kadija (mulla) i dinamiku promjena na najvišim sudskim pozicijama u Bosni u drugoj polovini 17. stoljeća. U slučajevima gdje je to bilo moguće dat je uvid u njihovo obrazovanje, iskustvo i vještine, te poneka zanimljivost iz života. Navedeni su i konkretni slučajevi iz sudske prakse u kojima se spominje ime nekog od bosanskih mulla.

O ulozi i značaju mulle u okviru osmanskog sudskog sistema u Bosni pisano je u relativno skorije vrijeme, a time se posebno bavila

---

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, 99-103; Fahri Unan, "Mevleviyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara, 2004, 467-468.

3 Behçet Loklar, "Sarajevski mula Šejhzade es-sejjid Muhamed Seid-Efendija i njegova uloga u Bosanskom ejaletu (1795-1814)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Orijentalni institut, Sarajevo, 2022, 163-193.

Azra Gadžo-Kasumović. Na osnovu analize sadržaja mnoštva različitih osmanskih izvora autorica rada nastojala je detaljnije rasvijetliti ulogu i nadležnosti mulle. Upravo je to pitanje smatrala jednim od najvažnijih preduvjeta za potpunije razumijevanje funkcioniranja sudskog sistema u Bosanskom ejaletu. U prvi plan istakla je činjenicu da je riječ o visoko pozicioniranim državnim službenicima čije su sudske i upravne ovlasti važile ne samo na području Sarajevskog kadiluka nego čitavog Bosanskog ejaleta navodeći brojne primjere iz prvorazrednih izvora. Osim toga, autorica je na kraju rada sačinila listu mulla koji su obnašali dužnost u Bosni. Nabrojana imena se uglavnom odnose na 18. i 19. stoljeće. Kad je riječ o 17. stoljeću spomenuto je tek nekoliko imena mulla koji su krajem tog stoljeća bili u Sarajevu.[4] Na osnovu analize sadržaja različitih dokumenata iz druge polovine 17. stoljeća u prilici smo navesti mnogo veći broj imena osmanskih dužnosnika koji su obnašali dužnost mulle u Bosni i pružiti uvid u neke pojedinosti iz njihova životopisa i rada.

HRONOLOŠKI PREGLED I PODACI O BOSANSKIM MULLAMA U IZVORIMA OD 1651. DO 1700. GODINE

Prema utvrđenim podacima dužnost bosanskog mulle obavljali su sljedeći pojedinci:

Hasan-efendija Arap Imām-zāde, imenovan je u mjesecu džumadel-uhra **1060**/ juni 1650. godine i ostao do 24. redžeba 1061/12. juli 1651.[5] U njegovo vrijeme došlo je do incidenta oko prikupljanja novca za angažman dodatnih sejmena u odbrani Krajine. Prema toj verziji događaja mulla je branio prava Sarajlija da za potrebe vojske pošalju traženi broj ljudi, a ne novac kako je to tražio tadašnji bosanski beglerbeg Defterdar-zade Mehmed-paša. Zbog Hasan-efendijina angažmana bosanski beglerbeg je bezuspješno pokušao isposlovati njegovu prijevremenu smjenu.[6]

---

4 Azra Gadžo-Kasumović, "Mulla u Bosanskom ejaletu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XVII–XXVIII, Sarajevo, 2008, 5-68.

5 Hasan-efendija je prvi put postao bosanski mulla u mjesecu redžebu 1056/august 1646. godine i na toj dužnosti je ostao godinu dana. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ: Şeyhi'nin Şaka'ik Zeyli*, c. 2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2018, 215-216. (dalje Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*), 1532.

6 Salih Sidki Hadžihuseinović - Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 1, preveli s turskog jezika Abdulah Polimac i dr., El-Kalem, Sarajevo, 1999, 343; Avdo Sućeska,

Lutfullah-efendija Hamdī-zāde biva postavljen na mjesto bosanskog mulle u mjesecu redžebu **1061**/juni-juli 1651. godine. Prije dolaska u Sarajevo obavljao je kadijsku dužnost u Ankari. Nakon godinu dana rada u Sarajevu Lutfullah-efendija je smijenjen. Na novu dužnost na ostrvu Kreti (Hanya) poslan je tek u mjesecu muharremu 1068/oktobar 1657.[7]

Bosnevi Sulejman-efendija je dobio namještenje u Sarajevu u mjesecu šabanu **1062**/juli 1652. godine. Sulejman-efendija je bio rodom iz Sarajeva gdje je stekao osnovno obrazovanje, nakon čega je svoje školovanje nastavio u prijestolnici. Predavao je na više istanbulskih medresa, a nakon toga započinje kadijsku karijeru. Prije dolaska u Sarajevo obavljao je dužnost kadije u više gradova, poput Tripolija (Liban), Beograda i Bagdada.[8] Prilikom imenovanja u Bosnu njegova primanja su uvećana u rang kadije Medine.[9] Sačuvan je jedan hudžet iz perioda kad je Sulejman-efendija bio vrhovni bosanski kadija. Sadržaj dokumenta odnosi se na spor oko ostavštine nekog Ibrahima iz Vlakovaca. Sudsku parnicu je pokrenula njegova kćerka Latifa protiv izvjesne Safije koju je optužila da je nezakonito prodala četiri junca, vlasništvo njenog oca. Na pečatu ovog kadije ugraviran je sljedeći tekst: *Ṭālib al-raḥma al-Raḥmān ʻabduhū Sulaymān* (Tražitelj milosti Milosnog Njegov rob Sulejman).[10] Postoji njegovo pismo preporuke za nekadašnjeg bosanskog defterdara Musli-pašu, koje je poslao iz Sarajeva u Istanbul.[11] U vrijeme Sulejman-efendije dužnost sarajevskog naiba obavljao je izvjesni Abdurrahman-efendija. On je ovjerio jedan sultanski ferman kojim se potvrđuju prava i slobode katoličkim redovnicima proistekle iz ahdname.[12]

Sejjid Mustafa-efendija postavljen je na mjesto bosanskog mulle u ramazanu **1063**/august 1653. godine. Prije dolaska u Sarajevo bio je na dužnosti u Konji. Nakon Sarajeva Mustafa-efendija je dobio namještenje u Sofiji.[13]

"Seljačke bune u XVII i XVIII stoljeću", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVII/1966–1967, Sarajevo, 1969, 172-173. (163-207)

7 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* 874.

8 Ibid., 893.

9 O praksi unapređivanja osmanske uleme kroz praksu promjene ranga (paye) više vidi u: Fahri Unan, "Osmanlı İlmiye Tarîkinde "Paye"li Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", *Belleten*, 62/233, Ankara, 1998, 41-64.

10 Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), A-23 - TO.

11 Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA.e), 862/73.

12 Makarska, Arhiv franjevačkog samostana, Turski dokumenti, Zaostrog (Z) 287.

13 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* 765.

Bagdādī Ahmed-efendija imenovan je u mjesecu zul-kade **1064**/ septembar 1654. Prije dolaska u Bosnu obavljao je profesorsku dužnost na više medresa u Istanbulu i Bursi. Kasnije je bio kadija u Erzerumu i Sofiji.[14] Prilikom postavljenja na dužnost bosanskog mulle bio je u rangu kadije Kuds-i Šerifa (Jerusalem), a nakon završetka mandata u Sarajevu unaprijeđen je u rang kadije Medine i premješten u Kajseri.[15]

Abdulfettah-efendija Džellād-zāde određen je za službu u Sarajevu 20. ševvala **1065**/22. august 1655. Prethodno je bio kadija u Birgi, u blizini Izmira.[16]

Bosnevi Ahmed-efendija dobio je postavljenje na položaj bosanskog mulle u mjesecu šabanu **1066**/juni 1656. godine.[17] Neposredno prije dolaska u Bosnu obavljao je dužnost muderisa u medresi princeze Mihrimah u Edirnama. Bio je poznat kao učitelj utjecajnog dvorjanina Ahmed-age Deli Biradera.[18] Treba napomenuti da je Ahmed-efendija rođeni Sarajlija, a svoje obrazovanje usavršio je u Istanbulu.[19] Prije dolaska Ahmed-efendije u Sarajevo ovlašteni zamjenik bosanskog kadije bio je izvjesni kadija Husejn-efendija. On je u martu 1656. godine kao *ovlašteni zamjenik vrhovnog bosanskog kadije u štićenom Sarajevu* ovjerio jedan ilam.[20]

Kočbaš Mahmud-efendija postavljen je za bosanskog mullu 6. ševvala **1067**/17. juli 1657. godine. Prije dolaska u Sarajevo obavljao je dužnost u kadiluku Sakız.[21]

Sejjid Šejh-zāde Mustafa-efendija imenovan je u mjesecu džumadel-ula **1068**/februar 1658. godine. Prethodno je bio muderis na Sahn-i semanu.[22] Nakon Bosne data mu je kadijska dužnost na ostrvu Sakız u mjesecu rebiul-evvelu 1072/ oktobar-novembar 1661.[23]

---

14 Ibid., 820.

15 Gülşah Kızılay, *Kamil Kepeci 270 numaralı Ruûs Defteri*, magistarska teza, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik, 2019, 156.

16 Abdulkadir Uçkun, *A.RSK 1529 Numarali Ru'ûs defteri (s. 1-160), transkripsiyon-değerlendirme*, magistarska teza, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik, 2019, 154.

17 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK), Ruûs Defteri n. 217, fol. 75.

18 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1135.

19 Premda je bilo protivno pravilima da se kadija ili njegov naib imenuju na službu u rodnom mjestu, u praksi se to često dešavalo. Ovo pravilo, kao i pravilo vremenskog ograničenja imali su za cilj umanjivanje mogućnosti formiranja interesnih krugova i zloupotrebe ovlasti.

20 GHB, *Tarih-i Enveri* (TE), R-7304, 145.

21 Gülşah Kızılay, *Kamil Kepeci 270 numaralı Ruûs Defteri*, 115.

22 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1532.

23 Anıl Kır, *Kamil Kepeci 217 Numaralı Ruus Defteri (Metin-Değerlendirme, s. 101-202*), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik 2019, 304.

Tatar Abdullah-efendija poslan je u Bosnu u rebiul-evvelu **1069**/ novembar 1658. Prije dolaska u Sarajevo bio je muderis u Kodža Mustafa-pašinoj medresi u Istanbulu.[24]

Bali-zāde Abdullah-efendija određen je za službu bosanskog mulle 8. šabana **1070**/19. april 1660. godine. Prethodno je bio muderis u Edirnama u medresi Üç Şerefeli.[25] U njegovo vrijeme dužnost sarajevskog naiba obavljao je Mahmud-efendija sin h. Ibrahima, vojnog kassama. Mahmud-efendija je u svojstvu naiba 14. redžeba 1071. godine (14. mart 1661) izdao hudžet o pozajmici koju je dala izvjesna Fatima nekom Rizvanu iz Čekrekčijine mahale u Sarajevu. Rizvan se obvezao plaćati godišnje 1000 akči na ime kirije (*idžara*) i dao u zalog 3 bojadžijska dućana i jednu pekaru u Čekrekčijinoj mahali.[26]

Mehmed-efendija Pašmakči-zāde postavljen je za bosanskog mullu 14. šabana **1071**/13. april 1661. Prije dolaska u Sarajevo bio je kadija Sakıza (grčki otok Hios).[27]

Bosnevi Sulejman-efendija dobio je namještenje u Bosni u mjesecu ševvalu **1072**/maj-juni 1662. godine. Ovo je njegovo drugo službovanje u Sarajevu nakon čitave decenije. U periodu između ove dvije službe bio je kadija u Bagdadu i kadiluku Filibe (današnji Plovdiv u Bugarskoj).[28]

Mustafa-efendija Serhatlija poslan je u Bosnu u mjesecu ramazanu **1073**/april 1663. godine. Ovaj kadija je također rodom iz Sarajeva. Svoje naukovanje je usavršio kod zemljaka, čuvenog Hasan-efendije Bejazića. Ulemansku karijeru započeo je kao muderis u Jusuf-pašinoj medresi u Istanbulu. Prije dolaska u Bosnu bio je beogradski kadija, a imao je primanja u rangu kadije Jerusalema. Iz Sarajeva je premješten u kadiluk Filibe. Bio je veoma cijenjen zbog svog znanja i odmjerenog držanja. Uživao je naklonost Ahmed-paše i Mustafa-paše, dvojice velikih vezira iz porodice Ćuprilić. Umro je 1675. godine u Istanbulu, a ukopan je u haremu džamije Mulla Gurani u istanbulskoj četvrti Fatih.[29]

---

[24] Uşşâkîzâde İbrahim Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2018, 659 (dalje Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*).

[25] Hakan Savun, *Kamil Kepeci 217 Numaralı Ruûs Defteri (Metin-Değerlendirme, s. 1-100)*, magistarska teza, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik 2019, 150.

[26] Fejzulah Hadžibajrić, "O arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, VII-VIII, Sarajevo, 1982, 258.

[27] A. Kır, *Kamil Kepeci 217 Numaralı Ruus Defteri (Metin-Değerlendirme, s. 101-202*), 167.

[28] Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik,* 893.

[29] Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo 1986, 403; Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1096.

Hafiz Abdurrahman-efendija imenovan je u muharremu **1074**/ august 1664. godine. Nakon što je premješten u Bosnu primanja su mu uvećana u rang kadije Medine. Kako je jedna od nadležnosti mulle bila nadzor nad provođenjem mobilizacije ljudi i opreme tako je Hafiz Abdurrahman-efendija početkom mjeseca ševvala 1074/maj 1664. dobio naredbu Porte o mobilizaciji i slanju 200 sekbana i vojne opreme iz Sarajevskog kadiluka u tvrđavu Livno radi odbrane granice. [30] Pored toga, postojala je praksa da se mobilizirana vojska dovede pred bosanskog mullu. Ovaj čin je imao i poseban psihološki efekat na vojnike, s obzirom na to da je mulla bio ne samo vrhovni sudski predstavnik već je istovremeno predstavljao i duhovni autoritet.[31]

U svojstvu sarajevskog mulle Abdurrahman-efendija se spominje u jednoj odluci Porte kojom se odobrava izvjesnom Behlulović hadži Kasimu da svojim novcem proširi i obnovi jednu od sarajevskih džamija. Odluka je donesena na osnovu predstavke Abdurrahman-efendije, a datirana je u zadnjoj dekadi mjeseca zul-kade 1075/juni 1665. godine.[32] Nakon Bosne Abdurrahman-efendija je premješten u Dijarbakir.[33] Prije nego je došao novoimenovani nasljednik Abdurrahman-efendije, njega je na položaju vrhovnog bosanskog kadije mijenjao izvjesni Davud-efendija.[34] Premda se u biografskom leksikonu (*tezkiri*) Šejhija navodi kako je Abdurrahman-efendija ostao u Bosni sve do 1078. godine, to je teško prihvatljivo jer bi prema tom navodu ispalo da je obavljao kadijsku dužnost skoro pet godina, što bi bio presedan. Naime, zbog velikog broja kandidata tokom 17. stoljeća bilo je pravilo da mandat kadije uz dodatna produženja traje najviše dvije godine. Osim toga, postoji jedna predstavka koju je u svojstvu vrhovnog bosanskog kadije, odnosno kadije u štićenom Sarajevu, sredinom mjeseca zul-kade 1077. h. (9-19. maj 1667) potpisao i ovjerio Muhamed-efendija Parsa.[35] To znači da je već prije tog datuma ovaj kadija zamijenio Abdurrahman-efendiju.

---

30 Dresden, Staats und Universitätsbibliothek, Turkish Defftern, Mscr. Dresd. Eb. 387, fol. 128^{v}.

31 A. Gadžo-Kasumović, "Mulla u Bosanskom ejaletu", 18.

32 Dresden, Staats und Universitätsbibliothek, Turkish Defftern, Mscr. Dresd. Eb. 358, fol. 161^{r}.

33 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1793.

34 Haso Popara, "Džamije i vakufi u džematu Mokro pod Romanijom", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXVII, Sarajevo, 2016, 17.

35 BOA, İbnülemin Evkaf (İE.EV), No. 7/779.

Parsa Muhamed-efendija[36] raspoređen je na dužnost kadije u Sarajevu najkasnije početkom mjeseca zul-kade **1077**/maj 1667.[37] Muhamed-efendija je prije kadijske službe vršio dužnost šejha mevlevijske tekije na Galipolju. U nauku i svijet tesavvufa uveo ga je njegov amidža, veoma učeni i ugledni mevlevijski šejh Gelibolulu Ağa-zade Muhamed Dede, koji je ovu tekiju i utemeljio. Nakon što je zabranjena ceremonija semâ'a, Muhamed-efendija je napustio tekiju i na nagovor tadašnjeg šejhul-islama Minkari-zade Jahja-efendije započeo profesorsku karijeru u istanbulskim medresama. Ubrzo nakon toga uključen je i u kadijsku službu. Inače, nisu česti slučajevi da se neko iz šejhovskih krugova odlučivao za kadijsku službu. Treba spomenuti kako je Mehmed-efendija za vrijeme službe u Sarajevu započeo prevod mesnevije *Gül ü Nevruz* perzijskog pjesnika Mula Dželala, o čemu je ostavio svojeručnu bilješku u jednom od rukopisa.[38]

U ovo vrijeme desio se jedan interesantan događaj iz kojeg se najbolje može uvidjeti položaj vrhovnog bosanskog kadije i njegov utjecaj na odluke aktuelnog beglerbega. Naime, 6. aprila 1667. godine snažan zemljotres oštetio je značajan broj kuća u Dubrovniku, a vijest o toj katastrofi brzo je stigla u Sarajevo. Glasine o razmjerama stradanja grada bile su toliko predimenzionirane da je tadašnji bosanski beglerbeg Alipaša stekao dojam kako Dubrovačka Republika više ne postoji, odnosno da nema kapacitet da se sama brani. Pošto je Dubrovnik bio osmanski vazal, paša je smatrao svojom dužnošću da zauzme grad prije Mlečana koji su o tome također bili obaviješteni. Prije nego se odlučio na taj poduhvat, on se obratio vrhovnom bosanskom kadiji (mulli) i zatražio njegovu saglasnost.[39] Mulla je odbio da to učini obrazlažući svoj stav time da je u Dubrovniku preostalo još najmanje 300 ljudi koji su u stanju

---

[36] U literaturi se njegovo ime spominje različito: Sabir Parsa Mehmed-efendi, Ağazade Sabir Parsa Muhammed-efendi, Dede Sabir Parsa i Parsa Sabir Muhammed Dede.

[37] U Šejhijevom leksikonu stoji kako je Parsa Mehmed-efendija raspoređen na dužnost kadije u Sarajevu u mjesecu zul-kade 1079/april-maj 1669. Poređenjem datuma u leksikonu i datuma na dokumentu koji je Mehmed-efendija ovjerio u svojstvu vrhovnog bosanskog kadije vidi se razlika od tačno dvije godine. Uporedi BOA, İE.EV, br. 7/779. i Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1175.

[38] Kazım Yoldaş, "XVII. Yüzyıl Mevlevî Şairlerinden Sâbir Pârsâ : (Hayatı ve Eserleri)", *İlmi Araştırmalar*, 16, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2003, 125-134.

[39] Ne može se sa sigurnošću reći da li je u to vrijeme vrhovni bosanski kadija bio Parsa Mehmed-efendija ili njegov prethodnik Hafiz Abdurrahman-efendija.

braniti svoj grad. On je uzeo u obzir činjenicu da je Dubrovnik zadržao sposobnost samoodbrane pa tako i pravo da ostane u vazalnom odnosu prema Porti. Nakon ove argumentacije Ali-paša je odustao od prvobitne namjere.[40]

Muhtārī Sejjid Mustafa-efendija imenovan je u mjesecu zul-kade **1078**/april 1668. Na osnovu njegove predstavke početkom mjeseca safera 1080. h. (juli 1669) na mjesto mualima u Mehmed-begovoj džamiji na Bistriku izdat je berat nekom Mahmud Halifi.[41] Po svemu sudeći Mustafa-efendija je imao pjesničke sklonosti jer su u jednoj medžmui zabilježena dva stiha na turskom jeziku koje je izrekao *Muhtar-efendija, kadija i muftija u gradu Sarajevu*.[42] O njegovim poetskim vještinama svjedoči i tarih koji je Mulla Muhtārī-efendija spjevao u čast sarajevskog šejha Hasana Kaimi-babe.[43] Nakon službe u Bosni Muhtārī Sejjid Mustafa-efendija premješten je u Bursu.[44]

Gölbazar Husejn-efendija postavljen je na mjesto bosanskog mulle u mjesecu zul-kade **1080**/april 1670. Prethodno je bio na dužnosti kadije Sakıza. Nakon službe u Sarajevu vratio se u Istanbul, gdje je ubrzo umro. Ukopan je na mezaristanu u Uskudaru.[45]

Ataullah-efendija dobio je namještenje u mjesecu muharremu **1083**/ maj 1672. godine. Prije dolaska u Sarajevo predavao je na više istanbulskih medresa. Nakon Sarajeva poslan je za glavnog kadiju u Sofiji.[46]

Ramazan-efendiji Džafer-zāde dužnost bosanskog mulle dodijeljena je u mjesecu rebiul-evvelu **1084**/juni 1673. Nakon službe u Sarajevu premješten je u Beograd.[47] Prije nego je Ramazan-efendija preuzeo dužnost, na mjestu opunomoćenog zamjenika bosanskog mulle bio je Husejn-efendija koji je ovjerio jedan hudžet 20. rebiul-evvela 1084/30.

---

40 Hazim Šabanović, "Bosanski divan", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII-XIX/1968-69, Orijentalni institut, Sarajevo, 1973, 19-20.

41 Leipzig, Universitätsbibliothek [DE-UBL] B. or. 137-2, fol. 59^{r}.

42 Salih Trako, "Ibrahim Munib Akhisari i njegov 'Pravni zbornik'", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 28-29/1978-79, Sarajevo 1980, 238.

43 GHB, TE, R-7304, 177-178; Muvekkit, *Povijest Bosne*, 368. Nije poznat povod skladanja ovih stihova u čast Kaimi-babe. Međutim, treba naglasiti da je to svakako bilo prije nego je Kaimi-baba došao u sukob s ondašnjom sarajevskom ulemom zbog čega je bio prinuđen napustiti rodni grad i iseliti se u Zvornik, gdje je umro 1680. godine.

44 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1051-1052.

45 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, 647.

46 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1283.

47 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, 989.

oktobar 1673. godine. Dokument se odnosio na popravku džamije sultana Sulejmana u tvrđavi Jajce.[48] Moguće je da je ovaj Husejn-efendija kasnije vršio funkciju sarajevskog naiba.

Kurd Abdulgani-efendija raspoređen je na dužnost vrhovnog bosanskog kadije u mjesecu zul-hidždže **1085**/februar 1675. godine. Porijeklom je bio Kurd iz Ayntaba (Gaziantep), kako to sugerira ktetik uz ime. Prije dolaska u Bosnu bio je kadija na Kipru. Nakon Sarajeva premješten je u Sofiju.[49]

Sivasi-zāde Mehmed Emin-efendija imenovan je u mjesecu zulkade **1086**/januar 1676. U Sarajevo je došao iz Sofije.[50] U jednoj odluci o postavljenju mutevelije vakufa Sahtijandži Halila u Sarajevu spominje se kao *sarajevski kadija Mevlana Mehmed Emin*.[51] On je unuk poznatog i veoma uglednog halvetijskog šejha Abdulmedžida Sivasija (u. 1639) koji je aktivno učestvovao u odbrani tesavvufa u javnim raspravama s kadizadelijama.[52]

U mjesecu ramazanu **1087**/novembar 1676. na mjestu vrhovnog bosanskog kadije bio je **Mehmed Abdulkerim-efendija**. Prije kadijske službe bio je muderis u medresi Sinan-paše u Istanbulu. Nakon Sarajeva premješten je za kadiju u Beograd. Treba spomenuti kako je Mehmed-efendija, inače rođeni Istanbulija, bio veoma uspješan pjesnik, o čemu svjedoči divan pjesama koji je ostao iza njega. Njegov pjesnički pseudonim (*mahlas*) bio je Džezmi (Cezmi).[53]

Abdulhalim-efendija postavljen je u mjesecu rebiul-evvelu **1089**/maj 1678. godine.[54] Na osnovu njegove predstavke napisane početkom mjeseca džumadel-uhra 1090. h. (juli 1679), na mjesto predavača (*ders-i am*) u sarajevskoj džamiji Divan Katib Hajdar ponovo je angažiran izvjesni Salih Halifa kojem je ta dužnost bila uzurpirana.[55] U vrijeme mandata Abdulhalim-efendije dužnost sarajevskog naiba obavljao je izvjesni Musa-efendija čije se ime spominje u naredbi od 3. safera 1089. h. (27. mart 1678). Dokument se odnosi na imenovanje novog mutevelije

---

48 BOA, İE.EV, No. 3/360.

49 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1155.

50 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 3, 2429.

51 Leipzig, Universitätsbibliothek [DE-UBL] B. or. 138, fol. 18^{v}.

52 Cengiz Gündoğdu, "SİVÂSÎ, Abdülmecid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 37, İstanbul, 2009, 286-287.

53 Kazasker Salim Efendi, *Tezkire-i Salim*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1315, 200-202.

54 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, c. 2, 1164-1165.

55 Leipzig, Universitätsbibliothek [DE-UBL] B. or. 138, fol. 27^{v}.

jednog zemljišnog vakufa u Sarajevu.[56] Na njegovom pečatu (muhuru) koji se nalazi na jednoj muraseli napisan je sljedeći tekst: *Pokajah se, Ti Jedini, Abdulhalim moli.*[57]

Spomenuta murasela koju je Abdulhalim-efendija poslao kreševskom naibu bila je u vezi s prihodima koje je uživao šejh Salih, sin čuvenog sarajevskog šejha Ibrahima Bistrigije.[58]

Salbaš Ahmed-efendija dobio je kadijsku službu u Sarajevu u mjesecu džumadel-ula **1090**/juni 1679. U svojstvu vrhovnog bosanskog kadije ovjerio je jedan arz u kojem se izvjesni Mehmed sin Muslii-efendije predlaže na mjesto mujezina u Kebkebir džamiji u Sarajevu.[59] Na osnovu predstavke Ahmed-efendije od 26. rebiul-ahira 1091/26. maj 1680. na dužnosti mutevelije vakufa tabaka Hadži Mehmeda potvrđen je Mustafa Halifa.[60]

Ni'metullah-efendija Sadrudin-zāde raspoređen je na dužnost bosanskog mulle u ševvalu **1091**/novembar 1680.[61] Ostala je sačuvana jedna odluka o imenovanju mutevelije vakufa hadži Davuda koja je donesena na osnovu predstavke *sarajevskog kadije Ni'metullah-efendije*.[62] Također, postoji i prijepis vakufname hadži Ahmed-efendije, stanovnika Kalin hadži Alijine mahale, koju je početkom mjeseca safera 1092/februar 1681. godine ovjerio *Ni'metullah-efendija, poznat kao Sadrudinzade, kadija u štićenom Sarajevu*.[63] U mjesecu ševvalu 1092. godine Ni'metullah-efendija je umirovljen, a njegov zamjenik (*al-muwallā ḫilāfatan*) bio je Davud-efendija, koji je u tom svojstvu poslao službeni prijedlog da se popuni upražnjeno mjesto pisara na divanu bosanskog beglerbega, odnosno njegovog kajmekama u Banjoj Luci.[64]

Omer-efendija bio je među ulemom poznat po tome što je jedno vrijeme vršio imamsku dužnost kod veoma utjecajnog admirala flote Kaplan Mustafa-paše. Na službu u Sarajevu postavljen je u ševvalu **1092**/oktobar 1681. godine. Prilikom pobune seljaka iz sela u okolini

---

56 Leipzig, Universitätsbibliothek [DE-UBL] B. or. 138, fol. 5r.

57 GHB, TE, R-7304, 224; Muvekkit, *Povijest Bosne*, 384.

58 Ovdje je zapravo riječ o prihodima za izdržavanje Bistrigijina hanikaha u Sarajevu, a riječ je o desetini i drugim prihodima od sela Bjelimića, Jave, Vrbnjaka i Domarine u Bosanskom sandžaku.

59 BOA, İE.EV, No. 18/2196.

60 Leipzig, Universitätsbibliothek, [DE-UBL] B. or. 138, fol. 32v.

61 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1250.

62 Leipzig, Universitätsbibliothek, [DE-UBL] B. or. 138, fol. 54v.

63 GHB, Sidžil 47, str. 24.

64 BOA, İbnülemin Tasnifi Tevcihat (İE.TCT), br. 1/105.

Sarajeva, koji su upali u sudnicu i opljačkali je, Omer-efendija je ubijen. U tim dešavanjima ubijen je i sarajevski naib Ahmed-efendija, te još osmorica sudskih službenika.[65]

Imam-zāde Mehmed-efendija imenovan je u mjesecu redžebu **1093**/juli 1682. godine. Prije postavljenja u Sarajevo bio je kadija na ostrvu Sakız. U ovo vrijeme na mjesto sarajevskog naiba postavljen je Sejjid Ebu Bekr, što saznajemo iz prijepisa murasele od 4. redžeba 1093/9. jula 1682. godine.[66] Nakon službe u Sarajevu Mehmed-efendija je poslan u Sofiju. [67]

Nakon nešto manje od dvije godine (džumadel-uhra **1095**/juni 1684.) na dužnost vrhovnog bosanskog kadije postavljen je **Ankarāvī Jakub-efendija**. U vrijeme njegovog službovanja situacija u Bosni bila je jako teška zbog Velikog bečkog rata kada su Mlečani zauzeli dionice puteva na kojima se odvijao promet ljudi i roba što je, između ostalog, uzrokovalo ekonomske probleme. Posebnu poteškoću predstavljala je podjela plaća vojnicima u Bosanskom ejaletu jer je prikupljanje državnih prihoda bilo otežano. Nedostajao je značajan dio prihoda koje su činile carine i druge državne pristojbe koje se zbog rata nisu mogle naplaćivati na skelama Zadar, Šibenik, Makarska i Dubrovnik. Zbog toga je Jakub-efendija uputio službenu predstavku (arz) u kojoj je obavijestio Portu da u blagajni bosanskog defterdara nedostaje značajna suma novca za podmirivanje plaće vojnicima. Nakon toga Porta je poslala instrukciju o preusmjeravanju dijela državnih sredstava za isplatu vojnika.[68] Također, postoji ilam Jakub-efendije Porti od sredine safera 1096. h. (16–26. januar 1685) u kojem javlja da su izvjesne osobe iz Novog napale dubrovačku skelu i opljačkale preko 200 tovara razne trgovačke robe.[69] Nakon Sarajeva Jakub-efendija je premješten u Beograd.[70]

Šejh-zāde Ibrahim-efendija dobio je postavljenje u redžebu **1097**/ juni 1686. godine. Prije dolaska na dužnost bosanskog mulle bio je

---

65 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, *Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, 132-133; Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1238.

66 GHB, TE, R-7304, 239.

67 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 2, 1844.

68 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d), 2931, fol. 281/2.

69 Mostar, Arhiv Muzeja Hercegovine (AMH), Orijentalna zbirka Dubrovnik (OZ-DK), 12/563.

70 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ,* c. 3, 1970.

muderis u više medresa u rodnom mjestu Edirnama. Nakon što mu je istekao mandat u Sarajevu, Ibrahim-efendija je premješten u Sofiju.[71]

Alašehirli Abdullah-efendija raspoređen je na poziciju bosanskog mulle u mjesecu šabanu **1098**/juni 1687. U to vrijeme na mjestu sarajevskog naiba bio je izvjesni Hasan-efendija koji je u sredinom šabana 1098. h. poslao službeni dopis Porti u vezi s prikupljanjem vanrednog poreza.[72] Nakon Sarajeva Abdullah-efendija je premješten u Serez.[73]

Bali-zāde Mehmed-efendija imenovan je na mjesto vrhovnog bosanskog kadije u mjesecu ramazanu **1099**/juli 1688. godine.[74] U jednoj hronici se spominje i kao Edirneli Bali-zāde Mehmed-efendija, jer je bio porijeklom iz Edirne.[75] Prije dolaska u Sarajevo bio je muderis u nekoliko medresa u rodnom gradu. Nakon Bosne, od mjeseca šabana 1102/maj 1691. godine nalazimo ga na položaju kadije u Kutahiji.

Kodža Beg-zāde Sejjid Fethullah-efendija postao je bosanski mulla u mjesecu saferu **1100**/decembar 1688. godine. Šejhi u svom leksikonu navodi dvije različite verzije njegovog životopisa. Prvo je spomenuo kako je Sejjid Fethullah-efendija umro u Sarajevu, pa je zbog vanrednih okolnosti njegovo mjesto dodijeljeno Esiri Mustafa-efendiji. Na drugom mjestu navodi kako je Sejjid Fethullah-efendija smijenjen s položaja u Bosni te da je nakon nekoliko godina dobio namještenje u Dijarbakiru. [76]

Esiri Mustafa-efendija postavljen je na mjesto bosanskog mulle u mjesecu džumadel-uhra **1101**/mart 1690. godine. Prije toga Mustafa-efendija je bio kadija u Banjoj Luci. Njegovo unapređenje u zvanje bosanskog mulle uslijedilo je na prijedlog tadašnjeg beogradskog muhafiza Džafer-paše. Naime, zbog sigurnosnih problema uzrokovanih vojnim sukobima na širem području oko Bosanskog ejaleta, niko nije prihvatao dužnost u Sarajevu. Zbog toga je Mustafa-efendija, koji je faktički bio u Bosni, promoviran u zvanje bosanskog mulle. Nakon Bosne Esiri Mustafa-efendija je u mjesecu džumadel-ula **1102. h. (**februar

---

71 Ibid., 1951.

72 Mesut Demir, *1686-1687 (h. 1097-1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, magistarska teza, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019, 524.

73 Ercan Alan, "Kadiasker Ruznamçe Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kaza Teşkilati ve Kadilar", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Istanbul, 2013, 76.

74 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, c. 3, 2446-2447.

75 Raşit Gündoğdu, *Uşşakîzâde Tarihi (Tahlil ve Metin) (1106-1124/1694-1712)*, doktorska teza, İstanbul Üniversitesi, Istanbul, 2000, 380-381.

76 Uporedi: Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, c. 3, 2135. i 2519.

1691) premješten u kadiluk Sakız, a na njegovo mjesto došao je drugi Bosanac.[77]

Bosnevi (Užičevi) Isa-efendija imenovan je u mjesecu džumadel-ula **1102**/februar 1691. godine. Prije nego je preuzeo dužnost u Sarajevu mijenjao ga je izvjesni Ahmed-efendija. On je kao opunomoćeni zamjenik kadije 14. džumadel-uhra 1102. h. (15. marta 1691) ovjerio svjedočenje nekolicine ljudi koji su došli na sarajevski sud da potvrde iskaz tadašnjeg imama Ali-pašine džamije Sulejman-efendije. On je tražio da mu se vrati imovina koja mu je bila silom oduzeta od strane ljudi nekadašnjeg bosanskog valije Husejn-paše.[78]

Isa-efendija je bio rođeni Sarajlija koji je nakon naobrazbe u rodnom gradu svoje školovanje nastavio u Istanbulu. Bio je drugi sin čuvenog šejha Muslihudina Užičanina. Nakon smrti starijeg brata šejha Hasana (1668) nastavio je njegove aktivnosti u halvetijskoj tekiji u Užicu. O angažmanu u očevoj tekiji svjedoči i zapis na kraju jednog rukopisa u kojem prepisivač kaže da ga je prepisao u kasabi Užice, u tekiji šejha šejhova Isaa 1097/1686. godine.[79]

Profesorsku karijeru započeo je 1676. godine, nakon čega je predavao na više uglednih medresa.[80] U svojstvu vrhovnog bosanskog kadije ovjerio je džizje defter datiran 29. zul-hidždžeta 1102 (23. septembar 1691).[81]

Jedan od njegovih posljednjih službenih dopisa Porti bila je predstavka koju je sačinio u ime stanovnika Sarajeva. Dokument je datiran sredinom mjeseca rebiul-ahira 1104. h. godine (februar 1693).[82] Isa-efendija je preselio na drugi svijet tačno godinu dana nakon što je smijenjen s dužnosti, u mjesecu redžebu 1105. godine (mart-april 1694).[83] Njegov

---

77 Ibid., 2135.

78 GHB, TE, R-7304, 77-78.

79 Osman Lavić, "Ulemanska i šejhovska porodica Muslihudina Užičanina iz XVII vijeka", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu,* XXV-XXVI, Sarajevo, 2007, 111-128.

80 S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, 377.

81 BOA, MAD. d. 1437, fol. 57.

82 Halil İnalcık, "Saray Bosna Şer'iyye Sicillerine göre Viyana Bozgunundan sonraki harp yıllarında Bosna", *Tarih Vesikaları*, II/IX, 1942, 184.

83 U djelu *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu* autor na osnovu jednog izvora donosi zaključak kako je Isa-efendija, odnosno halvetijski šejh Isa, poslije stradanja Sarajeva od Austrijanaca doselio u Bursu. Prema toj tvrdnji Isa-efendija je u Bursi držao predavanja u gradskim džamijama sve do 1712. godine, kada je navodno umro. Premda se ova tvrdnja ne može potpuno isključiti, ona je teško održiva jer se u većini biografskih

sin Abdullah Isa-zade (Isević) također je pripadao ulemanskom staležu i jedno vrijeme je bio kadija u Medini, gdje je i umro.[84] Kćerka Isa-efendije bila je udata za Jahja Sadedin-efendiju, unuka čuvenog šejhul-islama Ebu Suud-efendije.[85]

U literaturi se spominje kako je Isa-efendija ukopan u haremu Mufti Sulejmanove džamije na Babića Bašči u Sarajevu. Ako se uporedi godina smrti ovog Isa-efendije (mart 1694) i natpisa na nišanu Isa-efendije (1732/1733) koji se nalazi u haremu muftije Sulejmana, onda se nedvosmisleno može zaključiti kako se radi o dvije različite osobe.[86] Dakle, čini se mogućim da je Isa-efendija umro u Sarajevu, ali mezar koji se spominje u literaturi ne može biti njegov, pošto razlika u dataciji smrti iznosi skoro 40 godina.

Ostala je sačuvana jedna risala o tesavvufu koju je na arapskom jeziku napisao šejh Isa Užičanin. Na početku risale crvenim mastilom je ispisano: "Risala Isa-efendije, sina šejha Muslihudin-efendije, neka im se Allah smiluje obojici." Risala je svojevrsni poticaj i educiranje derviša o potrebi obrazovanja u vjeri i striktnog primjenjivanja šerijata.[87]

Nakon Isa-efendije, na položaj bosanskog mulle u redžebu **1104**/ mart 1693. postavljen je **Luhumi Ali-efendija**, koji je prethodno bio kadija u Konji.[88] Na novu dužnost Ali-efendija je krenuo tek u mjesecu

---

leksikona spominje 1694. godina kao godina preseljenja Isa-efendije. Uporedi: Džemal Ćehajić, *Derviški redovi...*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1986, 107. i Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, c. 3, 1966.

84 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, 304.

85 Tuba Işınsu Durmuş, "Divanlarda Kendilerine Sunulan Övgü Şiirleri Üzerinden Osmanlı Sanatına Katkı Sunan Aileler Üzerine Tespitler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 26, İstanbul, 2021, 159.

86 Uporedi Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, c. 3, 1966. i Haso Popara, "Nekoliko novih dokumenata o vakufima velikih sarajevskih dobrotvora hadži Hasana i hadži Mehmeda Meddibesarevića iz 17. stoljeća, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* XXXIII, Sarajevo 2012, 111-112.

87 O. Lavić, "Ulemanska i šejhovska porodica Muslihudina Užičanina iz XVII vijeka", 124.

88 Ima tvrdnji kako je 1104/1693. godine na mjestu sarajevskog kadije bio izvjesni Kermani-zade Mehmed-efendija, a njegov naib Abdulvehhab-efendija sin Abdulbakija. Izvor pod nazivom *Saray Bosna kadileri*, koji je korišten tom prilikom, nestao je iz Historijskog arhiva Sarajevo, tako da je nemoguće utvrditi o kakvoj je vrsti izvora riječ. S druge strane, nijedan od izvora koje smo koristili ne spominje ovog Kermani Mehmed-efendiju. Naravno, to ne isključuje mogućnost da je ovaj Mehmed-efendija bio ovlašteni zamjenik vrhovnog bosanskog kadije Luhumi Ali-efendije. Više vidi: Haso Popara, "Nekoliko novih podataka o

ramazanu, što saznajemo iz sadržaja jedne naredbe Porte upućene svim kadijama u kadilucima koji se nalaze na putu od Istanbula do Sarajeva. U naredbi se od njih traži da omoguće siguran put novoimenovanom vrhovnom bosanskom kadiji Ali-efendiji.[89] Njegovo ime (pročitano kao Lahumi Ali-efendija) spominje se i u prijepisu kanunname koji je sačinio njegov sekretar u sarajevskoj sudnici.[90] U ovjeri jednog dokumenta o slanju sarajevskih majstora da popravljaju netom oslobođenu beogradsku tvrđavu potpisao se kao ʻAlī ibn Muḥammad al-qāḍī fī madīna Sarāy Bosna.[91] Također, u junu 1693. godine poslao je predstavku Porti u ime stanovništva Visokog, koji su zbog izuzetno teške materijalne situacije tražili da ih se oslobodi plaćanja vanrednih poreza i opremanja vojnika.[92]

Ime Luhumi Ali-efendije stoji i na hudžetu iz mjeseca rebiul-evvela 1106/septembar 1694. godine koji je sačinjen prilikom saslušanja Sarajlije Ahmeda sina Abdije. Tom prilikom Ahmed je tražio odštetu (krvarinu) za brata hadži Mustafu kojeg je na osnovu presude fojničkog naiba Hasan-efendije pogubio tadašnji bosanski beglerbeg Mehmed-paša.[93]

Tokom hidžretske 1104. i 1105. godine u više prijepisa sudskih dokumenata kao njegov naib spominje se izvjesni **Kütahī Mehmed-efendija**.[94] U svojstvu naiba Mehmed-efendija je donio interesantnu presudu koja se tiče oslobađanja plaćanja džizje u korist jednog sarajevskog Cigana. Naime, tadašnji ciganski džizjedar za teritorij Sarajevskog kadiluka Omeraga 1693/1694 (1105. h.) tužio je sarajevskom kadiji Ciganina Selima sina Osmanova iz Sarajeva, koji izbjegava da mu plati džizju. Optuženi je u svojoj odbrani izjavio da je on musliman i potomak muslimana, te da stanuje u muslimanskoj mahali i sa ostalim stanovnicima mahale zajedno plaća poreze. Osim toga, naveo je da zajednički obavlja pet dnevnih molitvi te da svoju djecu šalje u mekteb. Na osnovu toga i činjenice da se bavi svojim poslom, a da mu se žena kloni stranih lica, dobio je fetvu

---

službenicima Isa-begova vakufa u Sarajevu krajem 17. i početkom 18. stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* XXXVI, Sarajevo, 2015, 65.

89 BOA, A.DVNS.MHM. d.104, 233/1087.

90 Branislav Đurđev, "Sarajevski kodeks kanun-nama"*, Prilozi za orijentalnu filologiju*, VI-VII/1956-57, Sarajevo, 1958, 149.

91 BOA, İbnülemin Maliye (İE. ML), No. 39/3768. Dokument je datiran 5. safera 1105. h. (7. oktobar 1693).

92 H. İnalcık, "Saray Bosna Şer'iyye Sicillerine göre Viyana Bozgunundan sonraki harp yıllarında Bosna", 184-185.

93 GHB, TE, R-7304, 168.

94 GHB, TE, R-7304, 119-121, 124-125, 126-127, 130, 132.

i carsku zapovijest po kojoj je oslobođen od plaćanja džizje. Kadija je uvažio njegove argumente i donio odluku da on ne mora plaćati džizju.[95]

Premda Šejhi u svojoj tezkiri navodi kako je Ali-efendija ostao do mjeseca džumadel-ula 1106. h. (januar 1695), čini se da je ostao malo duže. Naime, postoji kolektivna predstavka stanovništva Bosne, koju je on u svojstvu vrhovnog bosanskog kadije ovjerio krajem mjeseca džumadel-uhra 1106. h. (februar 1695).[96] Nakon Sarajeva, Ali-efendija je premješten na Kipar u kadiluk Levkoša (Nikozija). [97]

Esiri Mustafa-efendija (drugi put) bio je u Sarajevu već sredinom mjeseca redžeba **1106/**mart 1695. Tada je na osnovu zahtjeva bosanskog valije Mehmed-paše poslao predstavku Porti za mobilizaciju i opremanje dodatnih 120 konjanika. U jednoj naredbi od 18. zul-hidždžeta 1108. godine spominje se arz koji je poslao kadija Bosne, učeni Mustafa. Vjerovatno se radi o Esiri Mustafa-efendiji, a dokument se odnosi na rješavanje žalbe zaima sela Gorani iz nahije Prozor. Ovaj spahija je tražio od Porte da se na osnovu podataka iz deftera utvrdi administrativna pripadnost sela Gorani nahiji Neretva.[98] Dužnost sarajevskog naiba u to vrijeme obavljao je Drnišli Abdullah-efendija.[99]

Ismail-efendija Kujumdži-zāde dobio je položaj bosanskog mulle u mjesecu zul-kade **1107**/juni 1696. Prije dolaska u Sarajevo bio je kadija u Kutahiji.[100] Prije nego je Ismail-efendija preuzeo dužnost, na mjestu ovlaštenog zamjenika bio je izvjesni Musli-efendija. On je ovjerio jedan sudski dokument koji se odnosi na mobilizaciju leventa koje je trebalo poslati u Kliški sandžak, odnosno tvrđavu Livno.[101]

Bali-zāde Mehmed-efendija (**drugi put**) postavljen je za bosanskog mullu u mjesecu šabanu **1108**/februar-mart 1697. godine. Prilikom imenovanja u Bosnu Mehmed-efendija je unaprijeđen u rang kadija iz Manise.[102]

---

95 Muhamed Mujić, "Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV/1952-53, Sarajevo, 1953, 149.

96 Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1943, 91.

97 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, c. 3, 2148.

98 GHB, Turski dokumenti Polimac 20, 267-268.

99 Alija Bejtić, "Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov zbornik bosanskih memorijala 1672-1719.", *Radovi* I, knj. LX, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977, 215.

100 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, c. 3, 2094.

101 GHB, TE, R-7304, 221-222.

102 Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, c. 3, 2447.

Gergeri Ahmed-efendija određen je na službu u Sarajevo u mjesecu džumadel-uhra **1109**/decembar 1697. godine.[103] U vrijeme dok je bio u Bosni započeli su pregovori o razgraničenju Osmanskog Carstva, Austrije i Mletačke Republike. U osmanskoj delegaciji kao opunomoćeni zamjenik Ahmed-efendije učestvovao je Abdulah-efendija Drnišlija. On je imao aktivnu ulogu u radu komisije za razgraničenje, o čemu je sačinio detaljniji izvještaj.[104] Nakon Bosne, Ahmed-efendija je imenovan za kadiju Maraša. Kao dobar poznavalac arapskog jezika bavio se temama iz oblasti tefsira (komentara Kur'ana).[105]

Hanefi Ibrahim-efendija, poznat kao muftija Vize, postavljen je za vrhovnog bosanskog kadiju u mjesecu rebiul-evvelu **1111**/ septembar 1699. godine. U vrijeme njegovog mandata još su bili aktuelni pregovori oko razgraničenja s Austrijom i Venecijom pa je i on, kao i njegov prethodnik, ovlastio Abdullah-efendiju Drnišliju da ga zastupa i učestvuje u radu komisije. Nakon što je Abdullah-efendija završio poslove u radu komisije, Ibrahim-efendija je podnio zahtjev Porti da se Drnišliji dodijeli mjesto muderisa na Malkoč-efendijinoj medresi u Sarajevu.[106] U jednom hudžetu koji je izdat 1111. h. u vezi s ostavinom kapidžibaše Visoke porte spominje se Sejjid Ismail sin Ibrahimov kao ovlašteni zamjenik vrhovnog bosanskog kadije u Sarajevu.[107] Ibrahim-efendija je umro Sarajevu 14. ramazana 1111/4. marta 1700. godine. Ukopan je u haremu Careve džamije. Do kraja navedene hidžretske godine na položaju vrhovnog bosanskog kadije bio je **Sejjid Mehmed-efendija**.[108]

U muharremu **1112**/juni 1700. na mjesto vrhovnog bosanskog kadije dolazi **Sabit Alauddin Užičanin**.[109] U medžmui poznatog banjalučkog kaligrafa Mehmed-efendije ostala je bilješka u kojoj je navedeno da je Sabit-efendija stigao u Sarajevo sredinom mjeseca safera (početak augusta), što znači da je od momenta imenovanja u Istanbulu pa do preuzimanja dužnosti u Sarajevu proteklo oko mjesec dana.[110]

---

[103] Ibid., 2207.

[104] A. Bejtić, "Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov zbornik bosanskih memorijala 1672-1719.", 217.

[105] R. Gündoğdu, *Uşşakîzâde Tarihi,* 381.

[106] A. Bejtić, "Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov zbornik bosanskih memorijala 1672-1719.", 218.

[107] A. Gadžo-Kasumović, "Mulla u Bosanskom ejaletu", 34-35.

[108] Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, c. 3, 2140.

[109] Ibid., 2545.

[110] Alija Bejtić, "Pjesnik Sabit Alauddin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mula", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, II-III, Sarajevo, 1974, 8 (u radu je

Bilješka iz 1112/1700. godine o dolasku Sabit-efendije u Sarajevo

Prije dolaska u Sarajevo bio je muftija u Tekfurdagu (Tekirdağ). Na mjestu bosanskog kadije ostao je do muharrema **1114**/juni 1702. godine, nakon čega je premješten na dužnost kadije u Konji.[111]

ZAKLJUČAK

Prema navedenim podacima ustanovljeno je više od 40 promjena na poziciji vrhovnog bosanskog kadije u drugoj polovini 17. stoljeća. Treba napomenuti kako period između dva imenovanja ne znači da je dotični kadija sve vrijeme bio na dužnosti. Obično se dešavalo da odlazeći kadija postavi ovlaštenog zamjenika (*al-muwallā ḫilāfatan*) koji ga je mijenjao dok ne dođe novoimenovani kadija. Nisu poznate formalnosti na osnovu kojih je vrhovni bosanski kadija određivao svog zamjenika. Međutim, prema onom što je vidljivo iz izvora, čini se da je na mjesto ovlaštenog zamjenika bivao imenovan aktuelni sarajevski naib.

Osobe koje su obnašale dužnost vrhovnog bosanskog kadije na to mjesto bile su uglavnom imenovane jedanput, premda je bilo više njih koji su tu dužnost vršili više puta. To su bili osmanski velikodostojnici koji su se obrazovali na najprestižnijim obrazovnim ustanovama i stjecali iskustva na različitim pozicijama širom Osmanskog Carstva. Sve ovo

donesen faksimil o dolasku Sabit-efendije u Sarajevo).

[111] Ibid.,5.

upućuje na zaključak da su vrhovne bosanske kadije (mulle) bile iskusne i da su predstavljale važan oslonac za Portu kad je u pitanju njihova sposobnost i stručnost u rukovođenju sudskim poslovima.

Premda je u sudstvu postojalo pravilo da se kadija ne može imenovati u rodno mjesto, iz navedenih primjera se vidi suprotno, jer je više Sarajlija imenovano na poziciju mulle u rodnom gradu. Na osnovu postojećih dokumenata utvrđena su najmanje dva slučaja smjene kadije zbog pritužbi na njihov rad. S druge strane, neki od njih su unaprijeđeni u visoki rang kadije Medine i Jerusalema.

Među bosanskim mullama bilo je onih koji su se dodatno posvećivali izučavanju jezika, prava, književnosti i tesavvufa. Nekolicina njih bili su vrlo poznati i ugledni pjesnici, o čemu svjedoče i njihovi divani pjesama. Najpoznatiji među mullama koji su spomenuti u ovom radu bio je Sabit-efendija Užičanin, o čijem pjesničkim dostignućima postoji više članaka i studija. [112]

Pored svih dužnosti i svakodnevnih obaveza u sarajevskoj sudnici, nesumnjiva je činjenica da su ovi osmanski velikodostojnici, uzimajući u obzir njihovu obrazovanost, te bogata iskustva života u drugim gradovima prostranog Osmanskog Carstva, imali izvjesnog utjecaja i na kulturni aspekt života u gradu, naročito ako se uzme u obzir da su neki od vrhovnih bosanskih kadija priređivali neformalne susrete i druženja sa lokalnom ulemom i drugim gradskim uglednicima.[113]

Zbog različitih utjecaja i borbe između neformalnih grupa na osmanskom dvoru, u literaturi koja se odnosi na historiju Osmanskog Carstva datog perioda često se govori u kontekstu zloupotreba vlasti koje su otežavale funkcioniranje države i upravnog aparata. Međutim, iz priloženog se može vidjeti da je Porta vodila računa o radu najviše sudske vlasti u pokrajinama. To se najbolje vidi iz činjenice da su redovno provođene promjene na odgovornim mjestima i da su na te dužnosti imenovane obrazovane i iskusne kadije. Osim toga, u pojedinim slučajevima naređivana je i smjena kadija zbog žalbi na njihov rad, odnosno zloupotrebu položaja.

---

[112] Više: Adnan Kadrić, *Uvod u stilistiku divanske književnosti: lingvističko-stilska analiza poezije Sabita Alaudina Bošnjaka*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2015.

[113] Muamer Hodžić, "O fenomenu kahve i mjestima gdje se pila u Bosni u 16. i 17. stoljeću", *Zbornik radova sa naučnog skupa "Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15-19. stoljeća (IV)"*, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2022, 165-184.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Sarajevo:
Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB):
Sidžil 47.
A-23-TO.
Turski dokumenti Polimac 20, 267-268.
Tarih-i Enveri (TE), R-7304.

Istanbul:
Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):
Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d.), No. 80. i No. 104.
İbnül Emin Maliye (İE. ML), No. 39/3768.
İbnülemin Evkaf (İE.EV), No. 3/360, No. 7/779, No. 18/2196.
İbnülemin Tasnifi Tevcihat (İE.TCT), No. 1/105.
Kamil Kepeci (KK), Ruûs Defteri (RD), No. 217.
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.), No. 2931. i No. 1437.
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TSMA.e), No. 862/73

Dresden:
Staats und Universitätsbibliothek:
Turkish Defftern, Mscr. Dresd. Eb. 358. i Eb. 387.

Leipzig:
Universitätsbibliothek:
[DE-UBL] B. or. 137-2.
[DE-UBL] B. or. 138.

Makarska:
Arhiv franjevačkog samostana:
Turski dokumenti, Zaostrog (Z) 287.

Mostar:

Arhiv Muzeja Hercegovine (AMH):

Regesta Acta Turcarum, Orijentalna zbirka Dubrovnik (OZ-DK): 12/563.

Objavljeni izvori

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, *Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Demir, Mesut *1686-1687 (h. 1097-1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, magistarska teza, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019.

Gündoğdu, Raşit, *Uşşakîzâde Tarihi (Tahlil ve Metin) (1106-1124/1694-1712)*, doktorska teza, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2000.

Kazasker Salim Efendi, *Tezkire-i Salim*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1315.

Kır, Anıl, *Kamil Kepeci 217 Numaralı Ruus Defteri (Metin-Değerlendirme, s. 101-202)*, magistarska teza, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik, 2019.

Kızılay, Gülşah, *Kamil Kepeci 270 numaralı Ruûs Defteri*, magistarska teza, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik, 2019.

Savun, Hakan, *Kamil Kepeci 217 Numaralı Ruûs Defteri (Metin-Değerlendirme, s. 1-100)*, magistarska teza, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik, 2019.

Şeyhî, Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ: Şeyhi'nin Şaka'ik Zeyli*, c. 2, c. 3, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2018.

Uçkun, Abdulkadir, *A.RSK 1529 Numarali Ru'ûs defteri (s. 1-160)*, *transkripsiyon-değerlendirme*, magistarska teza, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik, 2019.

Uşşâkîzâde, İbrahim Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay. İstanbul, 2018.

LITERATURA

Alan, Ercan, "Kadiasker Ruznamçe Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kaza Teşkilati ve Kadilar", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2013, 53-97.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992.

Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.

Bejtić, Alija, "Pjesnik Sabit Alauddin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mula", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, II-III, Sarajevo, 1974, 3-20.

Bejtić, Alija, "Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov zbornik bosanskih memorijala 1672-1719.", *Radovi* I, knj. LX, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977, 201-241.

Ćehajić, Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1986.

Đurđev, Branislav, "Sarajevski kodeks kanun-nama"*, Prilozi za orijentalnu filologiju*, VI-VII/1956-57, Sarajevo, 1958, 147-158.

Gadžo-Kasumović, Azra, "Mulla u Bosanskom ejaletu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXVII-XXVIII, Sarajevo, 2008, 5-68.

Gündoğdu, Cengiz, "SIVÂSÎ Abdülmecid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 37, İstanbul, 2009, 286-287.

Hadžibajrić, Fejzulah, "O arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, VII-VIII, Sarajevo, 1982, 255-263.

Hadžihuseinović, Salih Sidki – Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 1, preveli s turskog jezika Abdulah Polimac i dr., El-Kalem, Sarajevo, 1999.

Hodžić, Muamer, "O fenomenu kahve i mjestima gdje se pila u Bosni u 16. i 17. stoljeću", *Zbornik radova sa naučnog skupa "Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15-19. stoljeća (IV)"*, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2022, 165-184.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1943, 89-96.

İnalcık, Halil, "Saray Bosna Şer'iyye Sicillerine göre Viyana Bozgunundan sonraki harp yıllarında Bosna", *Tarih Vesikaları*, II/IX, 1942, 178-187.

Işınsu Durmuş, Tuba, "Divanlarda Kendilerine Sunulan Övgü Şiirleri Üzerinden Osmanlı Sanatına Katkı Sunan Aileler Üzerine Tespitler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 26, İstanbul, 2021, 143-220.

Kadrić, Adnan, *Uvod u stilistiku divanske književnosti: lingvističko-stilska analiza poezije Sabita Alaudina Bošnjaka*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2015.

Lavić, Osman "Ulemanska i šejhovska porodica Muslihudina Užičanina iz XVII vijeka", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* XXV-XXVI, Sarajevo, 2007, 111-128.

Loklar, Behçet, "Sarajevski mula Šejhzade es-sejjid Muhamed Seid-efendija i njegova uloga u Bosanskom ejaletu (1795-1814)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Sarajevo, 2022, 163-193.

Mujić, Muhamed, "Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV/1952-53, Sarajevo, 1953, 137-194.

Popara, Haso, "Džamije i vakufi u džematu Mokro pod Romanijom", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXVII, Sarajevo, 2016, 5-24.

Popara, Haso, "Nekoliko novih dokumenata o vakufima velikih sarajevskih dobrotvora hadži Hasana i hadži Mehmeda Meddibesarevića iz 17. stoljeća, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* XXXIII, Sarajevo, 2012, 107-132.

Popara, Haso, "Nekoliko novih podataka o službenicima Isa-begova vakufa u Sarajevu krajem 17. i početkom 18. stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* XXXVI, Sarajevo, 2015, 63-80.

Sućeska, Avdo, "Seljačke bune u XVII i XVIII stoljeću", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVII/1966-1967, Sarajevo, 1969,163-207.

Šabanović, Hazim, "Bosanski divan", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo, 1973, 9-45.

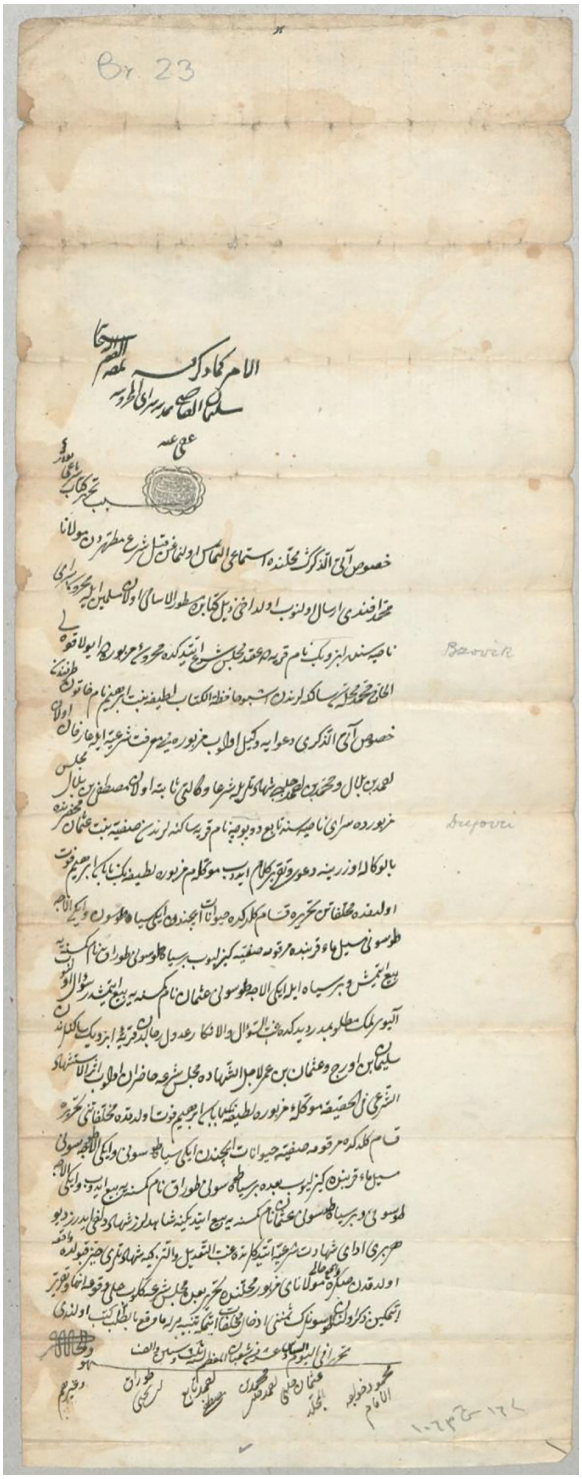
Trako, Salih, "Ibrahim Munib Akhisari i njegov 'Pravni zbornik'", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 28-29/1978-79, Sarajevo, 1980, 215-245.

Unan, Fahri, "Mevleviyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara, 2004, 467-468.

Unan, Fahri, "Osmanlı İlmiye Tarîkinde "Paye"li Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", *Belleten*, 62/233, Ankara, 1998, 41-64.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

Yoldaş, Kazım, "XVII. Yüzyıl Mevlevî Şairlerinden Sâbir Pârsâ : (Hayatı ve Eserleri)", *İlmi Araştırmalar*, 16, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2003.

Hudžet vrhovnog bosanskog kadije Sulejman-efendije koji se odnosi na spor oko ostavštine nekog Ibrahima iz Vlakovaca. Na pečatu ovog kadije ugraviran je sljedeći tekst: *Ṭālib al-raḥma al-Raḥmān ʻabduhū Sulaymān* (Tražitelj milosti Milosnog Njegov rob Sulejman) Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke (GHB, A-23 – TO)

THE SUPREME KADIS (MOLLAS) OF BOSNIA IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

Summary

The highest representative of the judicial authority and one of the most important levers in the administrative apparatus of the Ottoman Empire in one province (eyalet) was the molla. He was granted extensive powers and the ability to control other officials of the Ottoman authority. Considering the role and importance of those high-ranking Ottoman officials, the paper aims to present the individuals who were appointed to the Eyalet of Bosna as well as the dynamics of changes in these positions in the second half of the 17th century. In cases where it was possible, insight was given into their education and experience, as well as some interesting facts from their lives. In order to achieve this, the contents of various individual and collective documents were analyzed. The presented data contribute to a better understanding of Ottoman judicial practice and the specific activities of judges in Bosnia in the 17th century.

Key words: kadi, molla, judge, judiciary, Eyalet of Bosnia, 17th century.

DOI: 10.48116/issn.2303-8568.2023.73.121
Izvorni naučni rad

UDK: 929 Hekimoglu, Ali-paša
94(497.15)"16/17"
Datum prispijeća: 19. 12. 2023.
Datum prihvatanja: 17. 5. 2024.

RUŽA RADOŠ ĆURIĆ*
(Zagreb)

PORTRET OSMANSKOG DRŽAVNIKA HEKIMOGLU ALI-PAŠE (1689.-1758.): ŽIVOT, KARIJERA I LIČNOST

Abstrakt

U članku je rekonstruiran slabo poznati život i upravno-vojno napredovanje osmanskog državnika Hekimoglu Ali-paše koji je u tri navrata obavljao dužnost velikog vezira, a poznat je i po pobjedi kod Banje Luke 1737. godine tijekom namještenja u Bosanskom ejaletu. Ali-pašin uspon na osmanskoj hijerarhijskoj ljestvici nije se uklapao u trendove karakteristične za postklasično razdoblje Carstva kojem je pripadao. Njegove vojne reforme, intelektualna i graditeljska nastojanja tijekom dužnosti velikog vezira predstavljali su nagovještaj promjena koje će se u punom zamahu ostvariti tek stoljeće kasnije. Usporedno sa silaznom putanjom njegove karijere te jačanja opozicije u donedavno naklonjenu okruženju, može se uočiti promjena pašina karaktera koja se jasno očituje u odnosima s Dubrovačkom Republikom.

Ključne riječi: Hekimoglu Ali-paša, razvoj karijere, mecenatstvo, kulturno-vojni noviteti, kulturni sinkretizam, procjena ličnosti, Osmansko Carstvo

UVOD

Osmanski državnik Hekimoglu Ali-paša pridržao je funkciju velikog vezira u čak tri navrata (1732. – 1735., 1742. – 1743., 1755.), a ostao je poznat i po pobjedi kod Banje Luke 1737. godine tijekom prvog

* Dr. Ruža Radoš Ćurić, viši asistent, Hrvatski institut za povijest,
e-mail: radosruza@yahoo.com, ORCID ID: 0009-0006-9800-2638

namještenja u Bosanskom ejaletu. Znanstvene prinose o Ali-pašinom životu i karijeri moguće je pronaći u djelima bosanskohercegovačke i turske provenijencije koje dopunjavaju oskudni, ali dragocjeni podaci osmanskih kroničara, poput Dilaverzade Omera, Kučukčelebizade Asim Ismaila, Arpaeminzade Mustafa Samija, Subhi Mehmed-efendije, Musaffa Mustafe, Ismail Zijaudin-bega i Ajvansaraj Hafiz Husejina.

Detalji iz Ali-pašinog života ostali su u sjeni njegove karijere čiji se razvoj može pratiti kroz brzinu i mehanizme napredovanja, trajanje mandata i vrijeme čekanja između namještenja.[1] Ali-pašino napredovanje u upravno-vojnoj hijerarhiji Osmanskog Carstva moguće je postaviti u širi kontekst usporedbom s novim upravno-političkim trendovima razvidnim od 17. stoljeća, poput imenovanja pokrajinskih upravitelja iz dvorske svite, jačanja vezirskih kućanstava, kao i kratkotrajnim pokrajinskim namještenjima, dužim čekanjem između namještenja, upravnim regionalizmom i tako dalje.[2]

S obzirom na to da je 18. stoljeće razdoblje prosvjetiteljskog zamaha na Zapadu, postavlja se pitanje u kojoj se mjeri novo kulturno ozračje odrazilo na Ali-pašina nastojanja u području prevoditeljstva, arhitekture, medicine i tehnoloških novina. S tim u vezi, razmotrit će se kojoj je strani Ali-paša bio naklonjen u procjepu između novih zapadnih strujanja i stare islamske tradicije.

Ali-pašine zasluge u preobrazbi Carstva doprinose boljem poznavanju njegove višeobrazne ličnosti, a u tom će kontekstu od neprocjenjivog značaja biti i njegov odnos s Dubrovačkom Republikom.[3] Arhivska prepiska dubrovačkih dužnosnika s velikim vezirom i bosanskim namjesnikom Ali-pašom pruža novi uvid u njegovu ličnost i djelovanje,

---

1 Za primjere *career background, career sample* vidi: Norman Itzkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, 16, Leiden, 1962, 73-94; Joel Shinder, "Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy 1648-1750: A New Perspective", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16, Leiden, 1973, 217-237; Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Columbia University Press, New York, 1983.

2 Stanford Shaw, *Between Old and New*: *The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, 1971, 170; Rifaat Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Pasa Households 1683-1703: A. Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, 94/4, Michigan, 1974, 440-443; M. Kunt, *Sultan's Servants*, 66, 69-70, 72-73, 74-76; Halil Inalcik, *Osmansko Carstvo : klasično doba 1300-1600,* Srednja Europa, Zagreb, 2002, 102.

3 Vidi: Ruža Radoš, *Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-paša Hekimoglu (1736-1748) i Dubrovačka Republika*, doktorska disertacija, Sveučilište u Dubrovniku, 2017, 153-308.

kao i postepenu promjenu Ali-pašina karaktera[4] koja se može sagledati kroz prizmu njegova političkog sazrijevanja u razdoblju od prvog do posljednjeg namještenja u Bosanskom ejaletu (1736. – 1748.).

ALI-PAŠIN ŽIVOT I KARIJERA

Obitelj

Prema jednim izvorima otac Ali-paše Nuh-efendija (1627. – 1707.) rođen je u gradu Retimnu na sjeveru Krete.[5] Drugi izvori, pak, javljaju da je Nuh-efendija Venecijanac koji se tijekom studija medicine u Padovi zaljubio u gospođu Safije zbog koje je prihvatio islam i preselio u Istanbul.[6] Ne može se sa sigurnošću utvrditi je li bio židovske ili katoličke vjere prije nego što je prešao na islam.[7]

Nuh-efendija je obavljao dužnost sultanova liječnika.[8] Unatoč bogatom liječničkom iskustvu, 1707. godine podlegao je upali prstiju koje je

---

4 Za primjere *psychohistorical study* vidi: Rifaat Abou-El-Haj, "The Narcissism of Mustafa II (1695-1703): A Psychohistorical Study", *Studia Islamica*, 40, Leiden, 1974, 115-131; Elena Doldor, "From Politically Naive to Politically Mature: Examining Leaders Political Maturation Journey", *British Journal of Management*, 28/4, New Jersey, 2017, 100-131.

5 Dimitrie Cantemir, *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence, vol. 1*, Chez Barois Savoye, Paris, 1743, 446; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, 163; Münir Aktepe, "Hekimoğlu Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (dalje: *DİA*) *17*, Ankara, 1988, 166; Abdülkadir Özcan, *Şakāyık-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri 4*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, 293; Ünver Süheyl, "Akrabadin sahibi Giridli Nuh Efendi hakkında birkaç kelime", *Dirim*, 14, İstanbul, 2013, 321-324.

6 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, 327; Joseph von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi 7, Medya Ofset, İstanbul, 1990, 393, 448; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2: XVIII. Yüzyıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi V*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 2011, 56.

7 Usp.: Abraham Galanté, *Médecins juifs au service de la Turquie,* Imprimerie Babok, İstanbul, 1938, 13; Marc David Bae, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe,* Oxford University Press, Oxford, 2011, 134.

8 Vidi i: A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde,* 164-165; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri: Osmanlılar'ın kuruluşundan zamanımıza kadar gelen ve meslekle-rinde eser yazan Türk mutasavvıf, âlim, şair-edib, tarihçi tabib, riyaziyeci ve*

zadobio u pomorskoj nesreći. Iza sebe je ostavio ženu Safije (? – 1735.), kćer Hadži Hanife (?) i sinove Sulejman-efendiju (? – 1736/7.), Ali-pašu (1689. – 1758.), Ebu Bekir-efendiju (? – 1731/2.), Evliju Jusuf-efendiju (? – 1732/3.), Osman-bega (? – 1738/9.), Fejzullah-bega (? – 1748.), Omer-efendiju (? – 1699/1700.) i Jahja-bega (? – 1742/3).[9] Nuh-efendijini sinovi ostvarili su uspješne karijere kirurga, hodža, učitelja, derviša, mula i kapidžibaše. Međutim, samo je jedan među njima zauzeo prestižan položaj velikog vezira. Bio je to Ali-paša.

Hekimoglu Ali-aga (kasnije paša) rođen je u haremskim odajama carskog dvora 4. lipnja 1689. godine. Netom prije nego što je haremski glasnik uz zvuke trube objavio sretne vijesti, u kuću Nuh-efendije stigli su derviški šejhovi i pretkazali rođenje sina. Bio je to dan Hidžre i blagoslovljene Noći oprosta i sudbine. Smatra se da su ovi važni blagdani nagovijestili da će novorođenče stasati u "velikog čovjeka koji će utjecati na važne događaje". Zbog toga mu je nadjenuto ime *'Alî* (Uzvišeni), a prema očevom zanimanju dobio je nadimak *Hekim-zâde* (Hekimoğlu), *što znači liječnikov sin.*[10]

Postoji još jedna priča o Ali-pašinom rođenju. Prema fragmentalnim prijepisima rukopisnih zbirki, Ali-paša je bio sin princa Mustafe (1664. – 1703.) i robinje iz harema. Kako prinčevi nisu smjeli imati djecu prije dolaska na prijestolje, naređeno je da se dijete uguši nakon rođenja. Robinji je ipak ukazana milost te je poklonjena sultanovom liječniku Nuh-efendiji koji je novorođenče, odnosno Ali-agu, prihvatio kao svoje dijete. Istinitost ove priče neki kroničari potvrđuju dobrohotnošću sultana Mahmuda I. (1730. – 1754.) prema svojem polubratu Hekimoglu

---

coğrafyacılarının kısaca hayatlariyle eserlerine dair kâfi malûmatı muhtevidir, Vol. 3, Meral Yayınevi, İstanbul, 1974, 226-227; Orlin Sabev, "Medical Books in Private and Public Ottoman Libraries", u: *Proceedings of the 38th International Congress on the History of Medicine (1-6 September 2002)*, ur. Nil Sarı et al., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, 623-624; Ü. Süheyl, "Akrabadin sahibi", 424-425.

9 Ömer Dilaverzade, *İbtida-i zikr-i dibaçe-i Hadikat ül-vüzera*, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul, 1855, 123; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî, vol. 1-6*, Turkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, 1260; Orhan Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında: Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın (1100-1171/1689-1758) Hayatı, İcraatı ve Hayratı*, magistarski rad, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, 153-169.

10 Taj je nadimak do tada koristila obitelj liječnika Jahje Arabzade. İbnulemin Mahmud Kemal, "Metâli'ül-Aliyye fi Gurreti'l-Gâliye", *Tarih-i Osmani Encumeni Mecmuası,* 16, İstanbul, 1926, 197-198; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 8,* 297; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 1668.

Ali-agi. Također, Ali-pašinu džamiju krase arhitektonska obilježja koja su običajno rezervirana za članove sultanske obitelji, poput carske lože i ulazne rampe.[11]

I Ali-paša je poput svojeg oca Nuh-efendije imao brojnu obitelj. Od trinaestero djece, njih jedanaestero je rođeno u braku s gospođom Muhsine (? – 1769.). To su Kasim-beg (? – 1723/4.), Mustafa-beg (? – 1732/3.), Hasan-beg (? – 1733/4.), Mehmed-beg (? – 1741.), Emine (? – 1745.), Sulejman-beg (? – 1759/60.), Abide (?), Mehmed Galib-beg (? – 1765/8.), Ismail Zijaeddin-beg (? – 1765.), Hasan-beg (? – 1770/1.) i Uluve (? – oko 1800.).[12] Premda godine rođenja Ali-pašine djece nisu poznate, ipak se može pretpostaviti da mnogi od njih nisu doživjeli duboku starost poput Ali-paše.[13]

Uz gospođu Muhsine, koja je jedina pokopana u Ali-pašinom turbetu, Ali-paša je imao još dvije žene. Bile su to gospođa Šakire (um. 1775/6.) i gospođa Hamide, te dvoje djece, sina Ibrahima (um.1742/3.) i kćer Hamide. Postoje zapisi da je Ali-paša imao još jednu ženu, i to članicu sultanske dinastije. U cilju jačanja sultanske obitelji i vezirskog kućanstva, sultan Ahmed III. (1703. – 1730.) dao je 1743. godine oženiti velikog vezira Ali-pašu za svoju sestru Hatidže Sultan koja je tada imala osamdeset godina, a nedugo nakon vjenčanja je preminula.[14]

Oskudni i malobrojni izvori ne otkrivaju mnogo o Ali-pašinoj djeci. Poznato je da su Ali-pašine kćeri Abide, Hamide, Emine i Uluve pokopane u obiteljskoj grobnici Nuh-efendije, kao i Ali-pašina dva najmlađa sina. Uz Ali-pašu pokopani su sinovi Mehmed Galib-beg i

---

[11] O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında*, 2-3; Erdoğan Tokmakçıoğlu, *Osmanlı Tarihinde Katledilen Şehzadeler*, Geçit Kitabevi, İstanbul, 2004, 41; Tülay Artan, "Arts and Architecture", u: *The Cambridge History of Turkey 3, The Latter Ottoman Empire, 1603-1839* (dalje: *CHT 3*), ur. S. Faroqhi, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2006, 474-475.

[12] Prema Kadićevoj *Hronici*, Ali-paša je imao još dva sina. Više u: Hamdija Kreševljaković, *Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII 1737.: uz dvjestagodišnjicu*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1936, 92; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Knjiga 1,* Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, 30; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 170-192; Vedad Biščević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba 1463-1878*, Connectum, Sarajevo, 2006, 241.

[13] Usp.: J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 8,* 299; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 242; Karl Kaser, *The Balkans and the Near East*: *Introduction to a Shared History*, LIT Verlag Münster, Berlin, 2011, 190.

[14] M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 243; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 100-101, 171; Tülay Artan, "18. yüzyıl baslarında yönetici elitin saltanatın meşrutiyet arayışına katılımı", *Toplum ve Bilim*, 83, İstanbul, 2000, 297.

Ismail Zijaeddin-beg. Mehmed Galib-beg je bio dvorski kapidžibaša kada je 1738. godine poslan u Bosanski ejalet da ocu Ali-paši prenese čestitke zbog pobjede kod Banje Luke.[15] Za razliku od brata, Ismail Zijaeddin-beg je pripadao učenoj klasi (*ilmiye)*. Pod pseudonimom *Ziyā'ī* pisao je religiozne pjesme, a napisao je i opširnu biografiju svojeg oca Hekimoglu Ali-paše, *Metâli'ül-Aliyye fi Gurreti'l-Gâliye*.[16]

Od silahdara do velikog vezira

Hekimoglu Ali-aga se rano istaknuo među vršnjacima koji su obuku prolazili na carskom dvoru. Njegov oslonac na dvoru bila je sultanija Emetullah Rabia Gulnuš (1641. –1715.), majka sultana Mustafe II. (1695. – 1703.) i Ahmeda III. (1703. – 1730.), koja je rođena u gradu Retimnu na Kreti, baš kao i Ali-pašin otac Nuh-efendija. Nakon dovršenog obrazovanja, Hekimoglu Ali-agi je dodijeljena služba silahdara, a zatim carskog kapidžibaše.[17] Prvi važan zadatak povjeren mu je 1715. godine: trebao je smaknuti bivšeg haremskog agu Uzun Sulejmana, a njegovu glavu, imovinu i robinje dovesti u Istanbul.[18] Ali-aga je uspješno izvršio naredbu te je stekao naklonost sultana, ali i neprijateljstvo velikog vezira Damad Šehid Ali-paše (1713. – 1716.) koji ga je zbog ljubomore uklonio s dvora i postavio za vojvodu u ejaletu Sivas.[19]

---

[15] Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Copia Lettere Diverse* (*CLDT*), ser. 27.1, sv. 2, f. 121v, 124r-125r; DAD, *Acta Turcarum* (*AT*), ser. 75, f. 29; B IV 1/39. Vidi i: J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 8,* 181.

[16] Više u: İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 197; A. Handžić, "Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša"*, Prilozi za orijentalnu filologiju* V/1954-55, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1955, 137, 178; F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 327; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 178-180; Hüseyin Akkaya, *Târîhçe-i Nevres*; *İnceleme ve Tenkitli Metin*, Kitabevi, İstanbul, 2004, 20.

[17] Usp. Ahmed Vâsıf, *Mehâsin ül-âsâr ve hakâik ül-ahbâr 1*, Matbaa-ı Bulak, Kahire, 1830, 39; İsmail Asım Küçükçelebizade, *Târih-i İsmail Âsım Efendi Eş-Şehir Bi-Küçük Çelebizâde,* Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1282 [1865], 25; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ül A'lâm 4*, Mihran, İstanbul, 1894, 3187; İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 198; Melek Çoruhlu, *Musaffa Mehemmed Efendi Kıt'a-min-Târih-i Sultan Mahmûd-ı Evvel (Tahlil ve Metin)*, magistarski rad, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, 67.

[18] Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, 51; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında*, 154-156.

[19] Usp.: Ö. Dilaverzade, İbtida-i zikr-i *dibaçe-i Hadikat ül-vüzera*, 124; İ. Küçükçelebizade, *Târih-i İsmail*, 26.

Dolaskom novog vezira Damad İbrahim-paše (1718. – 1730.) Ali-aga je ponovno stekao naklonost Porte.[20] Najprije je imenovan vojvodom Turkmena s titulom paše s dva tuga, a zatim je 1722. godine imenovan za namjesnika ejaleta Adane. Iz tog vremena potječe njegov ovalni pečat kojim se služio tijekom pokrajinskih namještenja.[21]

Sljedeće je godine Porta ušla u rat s Perzijom (1723. – 1727.). Ali-paša se pridružio seraskeru Kopruluzade Abdullah-paši u osvajanju perzijskih gradova Tebriza, Hamadana i Erevana. U samo tri dana probio je obranu grada Tebriza te je zbog toga nagrađen titulom vezira s tri tuga, imenovan je namjesnikom anadolijskog ejaleta i seraskerom istočnog bojišta. Na mirovnim pregovorima 1727. godine u Hamadanu pregovarao je s ruskim generalom Vasilijem Vladimirovičem oko osmansko-ruske podjele perzijskih teritorija. Pašina mirovna nastojanja zasjenilo je nasilje njegove pratnje u osvojenom Tebrizu. Zato je svrgnut s položaja seraskera i sljedeće godine premješten na položaj namjesnika drugorazredne pokrajine Zor u današnjoj Siriji. Krajem iste godine imenovan je za namjesnika ejaleta Sivasa, a već 1729. godine spominje se kao namjesnik ejaleta Dijarbakira.[22]

U proljeće sljedeće godine izbio je novi rat s Perzijom (1730. – 1735.). Pod vodstvom šaha Tahmaspa II. (1729. – 1732.) Perzijanci su nastojali vratiti izgubljena područja, što su i ostvarili.[23] Zbog Ali-pašinih

---

20 J. Hammer*, Büyük Osmanlı Tarihi 7,* 286; Nazır Şentürk, *Babıâli ve sadrazamları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, 130; Halit Biltekin, "Vak'a-nüvis Mehmed Râşid Efendi, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/11,* İstanbul, 2010, 166.

21 İ. Küçükçelebizade, *Târih-i İsmail*, 26; İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 198; Derviš Korkut, "Nešto o turskim dokumentima Arhiva dubrovačkog", *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, 40, Sarajevo, 1928, 152; A. Handžić, "Bosanski namjesnik Hekim oglu Ali-paša", 143, 176; Günay Kut, Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul, 2021, 91-92.

22 Više u: İ. Küçükçelebizade, *Târih-i İsmail*, 197, 277-283, 301, 403; Laurence Lockhart, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, Luzac & Co., London, 1938, 11-13, 16; Stanford Shaw, "Iranian Relations with the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", u: *Cambridge History of Iran 7: From Nader Shah to the Islamic Republic* (dalje: *CHI 7*)*,* ur: Peter Avery, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, 298-301; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında*, 11-20; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5: Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılı Sonlarına Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, 179-180, 189-195.

23 Više u: James Fraser, *The History of Nadir Shah formerly called Thamas Kuli Khan, the Present Emperor of Persia*, by W. Strahan, London, 1742, 89-92, 102-104; L.

uspjeha u prethodnom osmansko-perzijskom ratu, Porta ga je imenovala seraskerom grada Erevana i namjesnikom ejaleta Erzurum.[24] U borbi za grad Erevan šah je jedva spasio živu glavu, ostavivši iza sebe bogati plijen. Nakon Erevana, Ali-paša je osvojio Urmiju, Tebriz i ostale gradove. Uz čestitke sultana Mahmuda I., s Porte mu je stigao počasni ogrtač sa zlatnim nitima i krznom te mač optočen draguljima.[25]

Zauzimanje Tebriza palo je u drugi plan potpisivanjem nepovoljnog mira u Istanbulu 1732. godine prema kojem su osvojeni gradovi prepušteni Perziji.[26] Zbog toga je veliki vezir Topal Osman-paša (1731. – 1732.) svrgnut i protjeran, a na njegovo je mjesto postavljen Hekimoglu Ali-paša. Sultanov ferman o imenovanju za velikog vezira Ali-paša je primio u ožujku 1732. godine u okolici grada Erevana. S golemom povorkom požurio je na ustoličenje u Istanbul. Tijekom zasjedanja svečanog divana Ali-paša je u uobičajenoj ceremoniji poljubio rub sultanova ogrtača, obukao počasni ogrtač i primio carski pečat. Dok je oblačio drugi ogrtač od krzna samurovine (hermelin), mujezin je pozvao na molitvu u čast novom veziru. Nakon klanjanja, Ali-paša je u pratnji paževa i janjičara krenuo prema Vratima sreće i ušao u sobu za primanje gdje je visokim dužnosnicima predao darove i ogrnuo krznom vojnike. Sultanija majka gospođa Saliha poslala je Ali-paši konja i samurovinu, a darovao ga je i sultan Mahmud I. Pjesnici Vehbi i Nahifi te dvorski kroničari Čelebizade Asim i Arpaeminzade Sami ispjevali su pjesme u čast novog velikog vezira.[27]

Lockhart, *Nadir Shah,* 48-51; Faik Reşit Unat, *Abdi Tarihi*: *1730 Patrona İhtilâli hakkında bir eser*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1943, 6-8, 11-27, 67-69.

24 F.R. Unat, *Abdi Târihi*, 60; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5*, 218-221; Aynur Karadayı, *Osmanlı Tarih Yazıcılığının*: *Gölgede Kalmış Bir Eseri Târih-i Sâmî (metnin transkripsiyonu)*, magistarski rad, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydin, 2008, 178.

25 Više u: Arpaeminzade Sami, Mustafa Hüseyin Efendi Şâkir i Subhî Mehmet Efendi, *Târîh-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî,* Raşid Mehmed Efendi Matbaası, İstanbul, 1198 [1784], 125-133, 135; İ. Küçükçelebizade, *Târih'i İsmail*, 276-286; Nicholas Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches 4*, Friedrich Andreas Perthes Aktiengesellschaft, Gotha, 1911, 416; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 30-39.

26 Više u: Robert Olson, *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743. A study of rebellion in the capital and war in the provinces of the Ottoman Empire*, University of Indiana Press, Bloomington, 1975, 90-92; Peter Avery, "Nadir Shah and the Afsharid Legacy", *CHI 7,* Cambridge University Press, Cambridge, 1991, 30; Abdurrahman Ateş, *Avşarli Nadir Şah ve döneminde Osmanli-Iran Mücadeleleri*, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001, 53-56.

27 A. M. Sami, *Târîh-i Sâmî*, 148-150, 160-163; Ö. Dilaverzade, İbtida-i zikr-i *dibaçe-i Hadikat ül-vüzera* 41. Više u: O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,*

Sa smjenom na safavidskom prijestolju uslijedio je novi osmansko-perzijski rat. Iako su Perzijanci na čelu s Nadir-šahom bili u prednosti, ipak su zbog lokalnih nemira prihvatili poziv na mirovne pregovore. Tijekom dugotrajnih pregovora nastavili su se sukobi, među kojima je najpoznatija bila bitka kod Bogaverta 1735. godine u kojoj je poginuo i serasker Abdullah-paša Kopruluzade.[28] Dva tjedna nakon bitke kod Bogaverta, Hekimoglu Ali-paša smijenjen je s položaja velikog vezira kako bi se umirilo narodno nezadovoljstvo. Kružile su glasine da je kažnjen za „svoje tromo držanje i mlaki otpor svojega sina Ibrahim-paše". Prema dubrovačkom konzulu u Istanbulu Luki Chiricu (1731. – 1749.), smijenjen je na inicijativu šefa haremskih eunuha Hadži Bešir-age (1716. – 1746.) koji nije podržavao Ali-pašine vojne planove.[29] Na sjednici carskog divana silahdaraga je zatražio carski pečat od Ali-paše koji je u pratnji bostandžibaša prognan na otok Lezbos. Kazna za ratni poraz nije dugo trajala jer je već krajem 1735. godine sultan Mahmud I. Ali-paši ustupio namjesništvo Krete.[30]

U ožujku sljedeće godine dobio je novo namještenje, i to prvi put na zapadnim granicama Carstva. Napustio je Kretu i preko Soluna krenuo prema Bosni. Premda je do 1736. godine uzastopno angažiran na istoku Carstva, Ali-paša je poznavao pojedince iz Bosanskog ejaleta, poput Rustem-paše Bošnjaka koji se borio uz bok Ali-paši u prvoj perzijskoj kampanji ili Ismaila Bošnjaka koji je bio jedan od njegovih aga tijekom prvog vezirskog mandata. Ipak, neizvjesnost novog namještenja u Bosni

39-42; Mesut Aydıner, *Vak`anüvis Subhî Mehmed Efendi, Subhî Târihi, Sâmî ve Şâkir Târihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, 150-163; A. Karadayı, *Osmanlı Tarih Yazıcılığının*, 228-229, 233-234; Alexander Wielemaker, *The Taksim Water Network 1730-33. Political consolidation, dynastic legitimization, and social networks*, magistarski rad, Leiden University, Leiden, 2015, 93-94, 334-341.

28 Više u: J. Fraser, *The History,* 106-112; N. Jorga, *Geschichte 4*, 417-419; L. Lockhart, *Nadir Shah,* 59-75; R. Olson, *The Siege of Mosul,* 93-98; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 7,* 406-410; P. Avery, "Nadir Shah", 31-33; S. Shaw, "Iranian Relations", 303-304; A. Ateş, *Avşarli Nadir*, 59-89; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5*, 223-225.

29 DAD, *Acta et Diplomata (DA*), ser. 76, f. 3163/53, 54, 56-58, 63; R. Olson, *The Siege of Mosul,* 98; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 7*, 418*;* S. Shaw, "Iranian Relations", 306; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 51; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5*, 227; J. Hathaway, *Beshir Agha,* 73-74.

30 Usp.: A. M. Sami, *Târîh-i Sâmî*, 253-255, 818; A. Handžić, "Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša", 142; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2*, 329.

navela ga je da za ćehaju imenuje Mehmed-agu (kasnije pašu) Bošnjaka, poznatijeg pod imenom Kukavica.[31]

Zahvaljujući dokumentu iz travnja 1738. godine, kojim su u Sarajevu ovjerene Ali-pašine zadužbine u Istanbulu, moguće je rekonstruirati imena njegovih najbližih suradnika u Bosni.[32] Među članovima Ali-pašine svite nalazili su se sufijski pjesnici i prevoditelji Šerif Halil Jusuf (1711. – 1752.) i Abdullah Salahaddin Uššaki Bošnjak (1705. – 1782.) koji je sudjelovao u bitki kod Banje Luke 1737. godine. Na dužnostima po Carstvu pašu je pratio i njegov osobni aga Ibrahim Rida'i koji je u pjesmi posvećenoj paši hvalio osobine naroda u Bosni.[33] Dubrovački dokumenti otkrivaju još pokoju osobu iz Ali-pašinog najbližeg kruga.[34]

Osim u Bosni, Ali-paša je imao snažan oslonac i u Istanbulu. U to vrijeme veliki veziri bili su Sejjid Mehmed-paša (1736. – 1737.) i Ivaz Mehmed-paša (1739. – 1740.) koji su tijekom 1732. i 1735. godine bili kajmakami velikog vezira Ali-paše.[35] Međutim, Istanbul je bio daleko.

---

31 AT, 498; 429; BIV 21/12; BIV 22/40; BIV 22/47; BIV 22/48; Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Matica hrvatska, Zagreb, 1931, 46; A. Bejtić, "Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752-1756. i 1757-1760)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VI-VII, Sarajevo, 1958, 78; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 78, 1053, 1403; Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, El-Kalem, Sarajevo, 2003, 407.

32 O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 107. Vidi i: Omer Mušić, "Hadži Mustafa Bošnjak - Muhlisi", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII-XIX, Sarajevo, 1973, 89, 105-108, 113; Günay Kut, "Ahmed Hasîb Efendi", *DİA 17*, Ankara, 1989, 87-88; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 1172; E. Pelidija, *Banjalučki boj*, 78.

33 M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî,* 1586; Ömer Çifçi, *Hâtimetü'l-Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanliği kütüphaneler ve yayımlar genel müdürlüğü, Ankara, 2009, 266-267; Mustafa Jahić, "Medžmua Bajrama i Mehmeda Kalabe iz Sarajeva", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXIX-XXX, Sarajevo, 2009, 220-221; Berin Bajrić, "Teme i motivi Tahmisa Abdullaha Salahuddina Uššakija Bošnjaka na al-Busirijevu poemu Qaṣīda al-Burda", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXII, Sarajevo, 2011, 249-271.

34 *AT*, 29; 518; B IV 1/39; *CLDT*, sv. 2, f. 121v, 123r-124v, 125r; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 7,* 506; Omer Novljanin i Ahmed Hadžinesimović, *Odbrana Bosne:1736-1739 (dvije bosanske kronike)*, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 1994, 27; Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka: s analitičkim inventarom bujuruldija (1643-1807) serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*, Državni arhiv u Dubrovniku, Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, Istorijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, Dubrovnik, 2008, 45, 66.

35 F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 315-316; E. M. Aktepe, "Hekimoğlu Ali Paşa", 168; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 843, 1070, 1340.

Paša je znao da je za uspješno vladanje Bosnom potrebno steći povjerenje i naklonost lokalnog stanovništva i gradskih uglednika (ajana). To je bio težak zadatak jer je u Bosnu nosio Portin ferman o obaveznoj mobilizaciji za nastavak rata s Rusijom (1735. – 1739.). Kako bi umirio nezadovoljstvo, paša je od Porte tražio vojno izuzeće za starije čauše i one koji su bili premladi za oružje, naglašavao je da vojno slabljenje Bosne može imati loše posljedice za Carstvo. Porta se na to oglušila i zapovjedništvo nad mobilizacijom predala Ebu Bekir-paši, mutesarifu Zvornika i Klisa, pod čijim je vodstvom u studenom 1736. godine Bosnu napustilo 7.000 do 10.000 vojnika.[36]

Mjesec dana kasnije Ebu Bekir-paša je obavijestio Portu o dezerterstvu bosanske konjice zbog neisplaćenih nadnica, oskudice i hladnoće. Ali-paša je odbjegle vojnike trebao poslati na carski dvor,[37] no njegove kaznene mjere omele su vijesti o sumnjivim pokretima austrijske vojske na sjevernim granicama Bosanskog ejaleta. Odmah je poslao vojnike na granična područja, ali ih je prema naredbi Porte morao povući.[38] Na nove vijesti o ratnim pripremama Austrije Ali-paša je 13. srpnja sazvao zasjedanje bosanskog divana na koji je pozvao "ajane, graničare, kadije, šejhove, muftije i ostale učene ljude Bosanskog ejaleta". Dogovoren je otpor austrijskoj vojsci bez obzira na službeni stav Porte.[39]

---

36 *CLDT*, sv. 2, f. 68r-68v; Aleksije Olesnicki, "Bosanska vojska pod zapovjedništvom Bećir-paše Čengića u rusko-turskom ratu god. 1737.", *Rad JAZU*, knj. 269, Zagreb, 1940, 116; O. Novljanin i A. Hadžinesimović, *Odbrana Bosne*, 105, 108-109; E. Pelidija, *Banjalučki boj*, 209-211, 213-216; Mehmet Fatih Gökçek, "1736-1739 Osmanlı-Rusya-Avusturya Savaşında Ruslara Esir Düşen Bir Osmanlı Askeri ve Eseri: Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed Bin Hasan ve Tevârîh-i Âl-i Osmân", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 45, Ankara, 2019, 58-63.

37 DAD, *Lettere di Ponente (Let. Pon.*), ser. 27.6, sv. 54, f. 252r; Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1981, 208; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 51-52; Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Brill, Leiden, 1997, 26-27.

38 O defenzivnoj politici Porte, vidi i: *DA*, 3163/55, 56, 57, 58, 59; Karl Roider, *Reluctant Ally: Austria's Policy in the Austro-Turkish War 1737-1739*, Louisiana State University Press, Louisiana, 1972, 58-59, 62; Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1739)*, East European Monographs, Colorado, 1995, 212.

39 A. M. Sami, *Târîh-i Sâmî,* 362, 379-381; Cevat Erbakan, *1736-1739 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşları*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1938, 30, 33-34; O. Novljanin i A. Hadžinesimović, *Odbrana Bosne*, 20-23; E. Pelidija, *Banjalučki boj*, 267-271; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5,* 260-261, 268, 274; Ruža Radoš Ćurić, "Odnos Dubrovačke Republike i bosanskog namjesnika Ali-paše: dubrovačka obavještajna služba i službena prepiska tijekom austro-osmanskog rata 1737.-1739.", *Anali*

Već je sljedećeg dana austrijski car Karlo VI. (1711. – 1740.) ispred katedrale sv. Stjepana službeno proglasio rat Osmanskom Carstvu.[40] Iz tri smjera je uslijedio napad na Bosanski ejalet. U dogovoru s ajanima Ali-paša je odlučio da obrana Banje Luke ima strateški prioritet. Paša je krenuo prema Banjoj Luci s oko 15.000 boraca, održao nadahnjujući borbeni govor i naredio napad na podjednako brojnu vojsku generala Hildburghausena.[41] Napad Mehmed-bega Fidahića doveo je do rasula habsburških jedinica, nakon čega je došlo do njihova općeg povlačenja.[42]

Bitka pod Banjom Lukom proslavljena je u svim dijelovima Bosanskog ejaleta, a sultan Mahmud I. je čestitao Ali-paši zbog "spašavanja Bosne od napada dušmana" i poslao mu krzneni ogrtač, sablju, 300 vreća novca i srebrnih perjanica za vojnike.[43] Dubrovčani su pisali da je „Ali-paša proglašen osloboditeljem Carstva" jer je o „banjalučkoj bitki ovisila sudbina cijelog rata", onemogućeno je širenje Beča ne samo na Bosnu već i na Albaniju i Grčku.[44] Odjek banjalučke pobjede širio se

Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 61, Dubrovnik, 2023, 140-141, 148-149.

40 Usp.: A. M. Sami, *Târîh-i Sâmî,* 378; Friedrich Wilhelm Karl Schmettau, *Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737*, *1738. et 1739,* Au Depens de la Compagnie des Libraires, Paris, 1786, 102; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Band 5*, bei Friedrich Andres Perthes, Gotha, 1857, 719; O. Novljanin i A. Hadžinesimović, *Odbrana Bosne*, 24-25.

41 Usp. veličinu obje vojske: *DA*, 3260/47; Ivan Frano Jukić, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Tiskarnica dra. Lj. Gaja, 1851, 140; F. W. K von Schmettau, *Mémoires secrets*, 107; Moritz von Angeli, "Der Krieg mit der Pforte von 1736 bis 1739", *Mittheilungen des k.k. Kriegs-Archivs*, k.k. Generalstabes, Wien, 1881, 297; Vesna Miović, "Dnevnik dubrovačkog dragomana Miha Zarinija", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 33, Dubrovnik, 1995, 109; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5,* 275; Hakan Karagöz, *1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'in Geri Alınması*, doktorska disertacija, 2008. godine, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 45.

42 Usp.: Tadija Smičiklas, *Poviest Hrvatska 2 (1526.-1848.)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1879, 310; G. Stanojević, "Mletačke i dubrovačke", 215; Josip Ante Soldo, *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Književni krug, Split, 1993, 111; R. Radoš Ćurić, "Odnos Dubrovačke Republike", 152-153.

43 *Let. Pon*., sv. 55, f. 53v-54r, 86v, 93v; *DA*, 3163/70; F.W.K von Schmettau, *Mémoires secrets*, 108-110; F. M. *Angeli,* "Der Krieg", 302; O. Novljanin i A. Hadžinesimović, *Odbrana Bosne*, 51-52, 116-117; Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Boj pod Banjalukom godine 1737: narodna pjesma*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Banja Luka, 2005, 32; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5, 275-277*; M. F. Gökçek, "1736-1739 Osmanlı*"*, 66-68.

44 *Let. Pon*., sv. 55, f. 62r, 220r.

izvan granica Bosanskog ejaleta gdje je jačao otpor osmanskih boraca na drugim bojištima, a utjecao je i na rastakanje kršćanskih ustanika koji su napuštali osvojena mjesta i vraćali se kućama.[45]

Uslijedila je i bitka kod Beograda u kojoj je snažna vojska iz Bosne s "velikom snagom i patriotskim zanosom" te uz pomoć Allaha poslala "neprijatelje vjere u pakao".[46] O slavnoj pobjedi kod Beograda paša je obavijestio Dubrovčane koji ističu brojnost, hrabrost i dobru organiziranost osmanske vojske za razliku od ostalih izvora koji poraz bečkog dvora u austro-osmanskom ratu (1736. – 1740.) pripisuju neslozi austrijskih generala.[47]

Zalaz karijere i smrt

Pola godine nakon potpisivanja slavnog Beogradskog mira s Austrijom 1739. godine, Ali-paša je imenovan namjesnikom Egipta. Tijekom desetomjesečne uprave ugušio je lokalne nemire mamelučkih begova te mu je produžen mandat u Egiptu. Kratko je vrijeme bio na čelu ejaleta Adane, a u listopadu 1741. godine premješten je za namjesnika Anadolije. Istovremeno su stizale vijesti o ratnim pripremama Nadir-šaha. Činilo se da je na pomolu bio još jedan rat s Perzijom (1743. – 1746.).[48]

---

45 Mita Kostić, "Ustanak Srba i Arbanasa u Staroj Srbiji 1737-1739. i seoba u Ugarsku", *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 7-8, Skoplje, 1929, 214-224; K. Roider, *The Reluctant*, 121-122; Vladimir Ćorović, *Istorija Srba 1*, BIGZ, Beograd 1989, 496; O. Novljanin i A. Hadžinesimović, *Odbrana Bosne*, 116; I. Parvev, *Habsburgs and Ottomans*, 220-221; H. Karagöz, *1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi,* 46.

46 A. M. Sami, *Târîh-i Sâmî,* 563-564; Hatice Söylemez, *Mukaddimetü's-Sefer (1736-1739 seferi hakkında bir eser), metin değerlendirme*, magistarski rad, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2007, 25. O Ali-pašinoj ulozi tijekom beogradske bitke: *DA*, 3164/20; 3164/21; M. Angeli, "Der Krieg", 459; Ahmet Kızılgök, *Musaffa Mustafa Efendi'nin I. Mahmud Devri Vekayinâmesi*, magistarski rad, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1964*,* 32, 38-39; M. Çoruhlu, *Musaffa Mehemmed,* 66-67; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5, 288;* M. F. Gökçek, "1736-1739 Osmanlı", 73-74.

47 Usp. *DA*, 958/30, 31; 3073/56, 57, 58, 59, 60; 3133/35, 36; *Let. Pon*., sv. 55, f. 35v, 40r-40v, 42r, 43r-43v, 52v, 73r, 168r, 128r, 197r, 201r; sv. 56, f. 50r, 61v, 91v, 131v-132r; F. W. K Schmettau, *Mémoires secrets*, 145; K. Roider, *The Reluctant*, 101-102, 110-111, 135-136.

48 L. Lockhart, *Nadir Shah,* 223- 227; R. Olson, *The Siege of Mosul,* 117-139; P. Avery, "Nadir Shah", 44-46; S. Shaw, "Iranian Relations", 308; O. Çolak, *Arşiv*

Potreba za mudrim i sposobnim državnikom dovela je do novog Ali-pašinog uspona. U travnju 1742. po drugi je put obukao počasni ogrtač, prošao kroz Vrata sreće i primio carski pečat.[49] Dubrovački konzul Chirico je pisao da su svi ministri Porte prihvatili izbor Ali-paše kojeg svi cijene i poštuju. Zbog opasnosti od novih zahtjeva Nadir-šaha, Ali-paša je najpogodnija i zapravo jedina osoba u Carstvu koja je dorasla službi velikog vezira. Oduševljenje je vladalo i među stanovništvom koje se sjećalo pašine darežljivosti tijekom prethodnog mandata.[50] Ovoga je puta pašin mandat trajao 17 mjeseci i 19 dana, ali s istim tijekom događaja kao i prvoga puta. Zbog neuspjeha u ratu s Nadir-šahom[51] i zalaganja kizlarage hadži Bešir-age (1716. – 1746.) Ali-paša je bio svrgnut i prognan na otok Lezbos. U progonstvu je proveo dva i pol mjeseca te se već krajem studenog 1743. godine opet našao na čelu Krete.

Godinu dana kasnije primio je ferman o preuzimanju namjesništva u Bosanskom ejaletu. Bez obzira na Portino naređenje da pričeka solunskog sandžakbega koji će preuzeti namjesništvo Krete, Ali-paša se odmah ukrcao u jedan od brodova i krenuo prema Bosanskom ejaletu. Zbog jake oluje zaustavio se na otoku Lezbosu koji je dobro poznavao iz progonstva 1735. i 1743. godine. Tamo se zadržao predugo, jer mu je u veljači 1745. godine stiglo Portino upozorenje da požuri prema Bosanskom ejaletu jer treba poslati vojnu pomoć iz Bosne za rat s Perzijom (1743. – 1746.). Porta je krajem ožujka 1745. godine poslala novo upozorenje jer vojska iz Bosne do tada nije bila prebačena iz Galipolja u Anadoliju.[52]

Upravo je u ožujku Ali-paša stigao u Bosanski ejalet.[53] Kašnjenje vojne pošiljke pravdao je udaljenošću ejaleta i nezadovoljstvom vojnika

belgelerinin ışığı altında, 54-58; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5*, 300-302; A. Ateş, *Avşarli Nadir*, 94-96.

49 A. Kızılgök, *Musaffa Mustafa,* 89; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 8,* 40; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 1076, 1586; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 59-60; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi V*, 58.

50 *DA*, 3164/32, 33, 34; *Cons. Rog*., sv. 160, f. 133v-134r; *CLDT*, sv. 2, f. 188/II.

51 *DA*, 3164/33, 34, 38, 41, 42, 43, 44; L. Lockhart, *Nadir Shah,* 228-232, 234-235; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5*, 303-304; A. Ateş, *Avşarli Nadir,* 97-99.

52 Iz Rumelije se očekivalo 12.000 vojnika, od kojih je 2.000 trebalo doći iz Bosne. *DA*, 3164/47; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 60-62.

53 Usp.: *DA*, 3164/47; *CLDT*, sv. 2, f. 244r-245r; *Let. Lev*., sv. 76, f. 68r-68v; A. Bejtić, "Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica", 79; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 242, 1547; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, El-Kalem, Sarajevo, 1999, 512; Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana,* Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003, 136, 168; Markus Koller, *Bosnien an der*

zbog niskih plaća. To je potvrdio i dubrovački konzul Chirico koji je javio da je vojska iz Bosne ponovno protestirala da neće otići u rat protiv Perzije i ostaviti svoju domovinu zbog opasnosti od Austrije. Ipak, i prije Ali-pašinog dolaska u Bosnu dio vojnika poslan je na perzijski front jer je u bitki kod Hamadana poginuo ostrožački kapetan Mahmud-beg. Nova regrutacija za perzijsku bojišnicu trebala je popuniti vojne redove seraskera Jegen Mehmed-paše čija je vojska brojala 100.000 spahija i 40.000 janjičara, među kojima su najbrojniji bili janjičari iz Bosne i Albanije.[54]

Ali-pašino drugo namjesništvo u Bosanskom ejaletu obilježili su lokalni ustanci bogatijih slojeva stanovništva, kapetana i ajana, na koje je paša prebacio glavninu poreza. Na njihov otpor paša je silom prikupio poreze, mnoštvo ajana je uhvatio na prevaru i bacio ih u tamnicu, a istaknute među njima dao je smaknuti. Zato je i slovio za „globitelja begova i kapetana".[55] Porez koji je potaknuo pobunu naroda franjevački kroničari nazivaju "tasil" (taksit), što je kolokvijalni naziv za mirnodopsku pomoć koja se ubirala u zimskoj i ljetnoj rati (obrok, taksit). Ljetna rata prikupljana je u ožujku 1745. godine, već u svibnju je ubirana rata uvećanog ratnog doprinosa, a zimska rata mirnodopskog poreza raspisana je u kolovozu 1745.[56] Ali-paša i Porta zanemarili su prve znakove socijalnih previranja u Bosanskom ejaletu, koji će eskalirati u desetogodišnju pobunu širokih razmjera (1747. – 1757.). Štoviše,

---

Schwelle zur Neuzeit: Eine Kulturgeschichte der Gewalt, 1747-1798, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004, 240; Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740.-1752.),* Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2005, 94.

54 *DA*, 3164/47, 49; Hamdija Kreševljaković, "Kulen Vakuf", *Narodna uzdanica, kalendar za 1936*, Sarajevo, 1935, 132; Enes Pelidija, "O bošnjačkoj eliti XVIII. stoljeća", *Znakovi vremena*, 26-27, Sarajevo, 2005, 60; Yusuf Hamzaoğlu, *Osmanlı dönemi Sırbistan Türklüğü,* Logosa Yayınları, Istanbul, 2006, 182.

55 Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka 3*, Tiskom Dioničke tiskare, Zagreb, 1887, 78, 81-82; Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Opština grada Sarajeva, Sarajevo, 1937, 138; Avdo Sućeska, "Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", *Godišnjak Društva istoričara*, 17, Sarajevo, 1969, 181-182; N. Lašvanin, *Ljetopis*, 222-223; Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)*, Matica Bošnjaka, Zürich, 1994; B. Benić, *Ljetopis*, 168-169.

56 Muhamed Hadžijahić, "Bune i ustanak u Bosni sredinom 18. stoljeća", *Historijski zbornik,* 33-34, Zagreb, 1980-81, 104-105; B. Benić, *Ljetopis*, 161; H. Čar-Drnda, *Sidžil tešanjskog kadiluka,* 76-77, 92-96, 104-105; Fahd Kasumović, "O terminu taksit: nesklad izvora i literature", *Prilozi*, 38, Sarajevo, 2009, 73-74, 77-78.

Ali-paša je na odlasku stanovništvo opteretio novim davanjima za putnu otpremninu do Soluna.[57]

Iako je Chirico pisao da se zbog novog rata s Perzijom nagađa da će Ali-paša preuzeti dužnost velikog vezira jer od njega nema „sposobnijeg, hrabrijeg i obožavanijeg" državnika, Ali-paši je ipak predano seraskerstvo u perzijskoj kampanji i namjesništvo nad Alepom.[58] Nakon zaključenja mira s Nadir-šahom, kojim su potvrđene stare osmansko-perzijske granice iz 1639. godine,[59] paša se zadržao u Erzurumu gdje je ugušio lokalne pobune. Upravo je zbog iskustva u gušenju nemira Porta po treći put dodijelila Ali-paši namjesništvo u Bosanskom ejaletu u kojem je bio „ugrožen državni poredak". Nezadovoljan tom odlukom, Ali-paša je tražio produljenje anadolijskog mandata, što je odbio veliki vezir Tirjaki Mehmed-paša (1746. – 1747.), a i sam sultan Mahmud je tražio da što prije krene prema Bosni.[60]

U Bosnu je stigao tek sredinom travnja 1747. godine.[61] U Sarajevu mu je priređen svečani doček; pjesnik derviš Mehmed Mejlija ispjevao mu je kasidu dobrodošlice, begovi i age dočekali su ga na konjima u pratnji svečano opremljenih vojnika, a fratri su mu došli ukazali uobičajenu čast. Paša po dolasku nije zahtijevao novi džulus (porez za vršenje vjerskih obreda), ali je to učinio u kolovozu 1747. godine. Tajno, i suprotno običaju nije ga podijelio s pratnjom.[62]

Zajedno s Ali-pašom u Bosnu je stigao Portin ferman da treba pripaziti na opasnost od razbojnika, a posebno u graničnim područjima jer je 1747. godine obnovljen Beogradski mir. Međutim, samo mjesec dana kasnije stigla je vijest da su bosanski razbojnici (eškija) napali pogranično

---

57 O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 61-62.

58 *DA*, 3164/73, 74; J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva 3*, 186; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 61-62.

59 N. Jorga*, Geschichte 4*, 453-454; L. Lockhart, *Nadir Shah*, 235-237, 246-256; J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva 3*, 185-187; P. Avery, "Nadir Shah", 47-50; S. Shaw, "Iranian Relations", 309-310; A. Ateş, *Avşarli Nadir*, 104-115; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5*, 304-310.

60 İ .M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 198-200; R.M. Hickok, *Ottoman Military Administration,* 118; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 64-65; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2*, 332.

61 *AT*, BVI 22/51; *Cons. Rog*., sv. 163, f. 121r; *CLDT*, sv. 3, f. 41r.

62 Mehmed Mujezinović, "Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije", *Naše starine*, 4, Sarajevo, 1957, 136; N. Lašvanin, *Ljetopis*, 225-226; B. Benić, *Ljetopis*, 172.

austrijsko stanovništvo.[63] Eškija je s pokrajinskim janjičarima (baše i njihove starješine bašeskije) bila jedan od glavnih aktera desetogodišnje pobune koja je započela tijekom Ali-pašinog trećeg namještenja. Oni su huškali stanovništvo i upisivali sve odrasle muškarce u janjičare da izbjegnu plaćanje novih, uvećanih namjesničkih poreza. Okupljali su se u kavanama, a nakon sastanaka, ohrabreni zajedničkim buntom, upadali su u kuće ajana i vojnih zapovjednika i njihove dužnosti podijelili svojim pristašama. Zbog narodnih žalbi Ali-paša je u svibnju 1747. godine poduzeo odlučne mjere protiv razbojnika u Sarajevu; neke je smaknuo, a neke prognao. Međutim, neredi su se proširili te je u veljači 1748. godine u Bosnu stigao carski čauš Omer koji je s Ali-pašom trebao "vratiti red u pobunjenu pokrajinu". Istovremeno su na Portu stigle žalbe zbog pretjeranog i nezakonitog oporezivanja te je Ali-paša smijenjen u ožujku 1748. godine. Paša je otišao iz Bosne bez ikakvih počasti i ispraćaja, a put mu je prepriječio visočki baša Oroz Smail-baša. Podrugljivo se pričalo da "veliki gazi Ali-paša koji smide udariti na svu cesarovu vojsku pod Banjom Lukom, na Oroza ne smide!"[64]

Zbog neuspjeha u gušenju pobune u Bosni dodijeljen mu je drugorazredni sandžak Tirhala, a nedugo zatim predana mu je služba u ejaletu Oziji. Tamo se obračunao s razbojnicima, a isto je učinio i u Trabzonu, gdje je bio premješten nakon Ozije.[65] Nedugo zatim Ali-paša je ponovno postavljen za velikog vezira, ali samo na 53 dana. Naime, sultan Osman

---

63 Uğur Kurtaran, *Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526-1791). Osmanlı Diplomasi tarihinden Bir Kesit*, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş, 2009, 238-245, 320-356.

64 *CLDT*, sv. 3, f. 69v; *Let. Lev*., sv. 77a, f. 50r; M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca 3*, 85-86; S. Bašagić, *Znameniti Hrvati,* 45; Fehim Spaho, "Pobune u tuzlanskom srezu polovicom osamnaestog vijeka", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLV/2, Sarajevo, 1933, 71; Šaban Hodžić, "Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga I, Sarajevo, 1957, 50, 56-65; Branislav Đurđev et al. (ur.), *Historija naroda Jugoslavije 2*, 1327-1328; Muhamed Hadžijahić, "Sarajevska muafnama", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 14, Sarajevo, 1964, 72-73; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 205-206; N. Lašvanin, *Ljetopis*, 226-229; M. Hadžijahić, "Bune i ustanak", 105-106; Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997, 31-34; H. Čar-Drnda, *Sidžil tešanjskog kadiluka,* 77, 104, 111, 114-116; B. Benić, *Ljetopis*, 172-176. O vremenu odlaska vidi: *Cons. Rog*., sv. 163, f. 207v-208r; *CLDT*, sv. 3, f. 69v, 74r-74v; *Let. Lev*., sv. 76. f. 42r; *AT* BIV 1/279.

65 Više u: A. Karadayı, *Osmanlı Tarih Yazıcılığının*, 90; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 64-66.

III. je pod utjecajem carskog silahdara Ali-age Bijiklija (1751. – 1755.) optužio Ali-pašu za požar u istanbulskoj četvrti Ajvansaraju.[66] Oduzeo mu je carski pečat i predao ga silahdaru Ali-agi Bijikliju, na što je paša odgovorio: "Ali-aga Bijikli može postati veliki vezir, ali nikada neće postati Hekimoglu Ali-paša." Drski pašin nastup razbjesnio je sultana, te ga je osudio na smrtnu kaznu. Na nagovor sultanije majke Šehsuvar i jednog dvorjanika, sultan je smrtnu kaznu zamijenio zatvorom. Prema Ismail Zijaeddin-begu, na promjenu sultanova držanja utjecao je jedan naib (pomoćnik kadije) u Uskudaru koji je sultana, prerušenog u slučajnog prolaznika, uvjerio u Ali-pašinu dobrotu i neiskvarenost.[67]

Sultan je kasnije saznao da je požar ipak podmetnuo Ali-paša Bijikli te ga je dao smaknuti, a Ali-paši je predao namjesništvo u Egiptu. Nakon Egipta paši je određen premještaj u Anadoliju. S brojnom pratnjom ukrcao se u ratni jedrenjak u Aleksandriji i krenuo na putovanje prema Kutahji u koju je stigao po peti, ali i posljednji put.[68] Tri mjeseca nakon dolaska, točnije na Kurban-bajram 14. kolovoza 1758. godine, umro je od kratkotrajne urinarne bolesti, navršivši sedamdeset i prvu godinu života.[69] Privremeno je pokopan u Hunkar džamiji, a na molbu obitelji prevezen je iz Kutahje u Istanbul gdje je pokopan na noć Ašure u turbetu kraj svoje džamije.[70]

---

66 İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 200-201; J. *Hammer*, *Büyük Osmanlı Tarihi 8,* 178-179; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 70-71; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 5*, 338; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi V*, 60.

67 İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 203-204; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 8,* 181; E. Tokmakçıoğlu, *Osmanlı Tarihinde,* 42.

68 Više u: O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 71-73.

69 Dilaverzade piše da su ga otrovali ljudi iz pratnje. Usp.: M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 242-243, 1753; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2*, 336; V. Biščević, *Bosanski namjesnici*, 243.

70 Više u: İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 204; İlhan Hattatoğlu, İstanbul*'da Hekimoğlu Ali Paşa külliyesi*, magistarski rad, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1967, 23-26; Fahri Derin, Vahid Çabuk, *Hâfiz Hüseyin Ayvansarâyî: Mecmuâ-i Tevârih*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, 340-341, 395; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 100.

ALI-PAŠINO POKROVITELJSTVO

Pokrovitelj učenjaka, derviša i pjesnika

Pričalo se da nitko "nije bio hrabriji i slobodniji u kulturnom, umjetničkom i graditeljskom nastojanju od vezira Ali-paše koji nije imao zadršku niti pred sultanima".[71] Najznačajnije Ali-pašino djelo bio je kompleks vjersko-obrazovnih građevina u Istanbulu u kojem je središnje mjesto zauzimala pašina džamija (tkz. *camiü'n-nur*). Za njenu gradnju paša je postavio kamen temeljac, a završetak gradnje obilježio je učenjem prvog ezana u vrijeme svete Noći miradža.[72] Unutrašnjost džamije ukrašena je tradicionalnim reljefnim ornamentima, a posebnost čine plave, zelene i žute keramičke pločice naručene iz radionice u blizini Tefkur saraja. Na glavnom ulazu u džamiju nalazi se kronogram divanskog pjesnika i šejhulislama Ishak-efendije (1679. – 1734.).[73]

U dvorištu džamije nalazila se pravokutna kamena zgrada knjižnice koja se sastojala od prizemlja i jednog kata.[74] Na katu je bila uređena čitaonica sa zrcalnim svodom, sofama i balkonom za čitanje, a pod je bio prekriven tepisima i jastucima. Čitatelji su knjige odlagali na zidne police, a za prepisivanje su koristili drvenu podlogu koju su podupirali koljenima. Knjižnica se otvarala jedan sat nakon izlaska sunca, a zatvarala jedan sat prije zalaska sunca. Sadržavala je fond od 1.126 knjiga i starih rukopisa, koji je početkom 20. stoljeća premješten u Nacionalnu

---

71 Kemal Altan, "Hekimoğlu Ali Paşa ve medenî izerlerimiz", *Arkitekt Dergisi,* 10, İstanbul, 1935, 299-302, 299; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, 296.

72 A. M. Sami, *Târîh-i Sâmî,* 246. O arhitektonskim obilježjima: İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 207; İ. Hattatoğlu, *İstanbul'da Hekimoğlu,* 5-22; Nurcan İnci, "18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler", *Vakıflar Dergisi*, 19, Ankara, 1985, 227-228; F. Derin, V. Çabuk, *Hâfiz Hüseyin,* 338-339; D. Kuban, "Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi", *Dünden Bugüne Istanbul Ansiklopedisi*, 4, İstanbul, 1994, 45-46; Ahmet Vefa Çobanoglu, "Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi", *DİA* 17, Ankara, 1998, 169-173; T. Artan, "Arts and architecture", 474-475.

73 Više u: İ. Hattatoğlu, İstanbul*'da Hekimoğlu,* 20-22; Baha Tanman, "Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin Bazı Gözlemler", u: *Aslanapa Armağanı*, ur. Selçuk Mülayim, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1996, 253-280; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, 69-70; F. Derin, V. Çabuk, *Hâfiz Hüseyin,* 337-338.

74 Više o arhitekturi: K. Altan, "Hekimoğlu Ali Paşa", 300-302; İ. Hattatoğlu, *İstanbul'da Hekimoğlu,* 31-35; Behçet Ünsal, "Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimârî Yöntemi", *Vakıflar Dergisi*, 18, Ankara, 1984, 98-100.

knjižnicu, a od 1958. godine pohranjen je u knjižnicu Sulejmanije u Istanbulu.[75] Par godina nakon osnivanja knjižnice Ali-paša je iza džamije dao izgraditi dervišku ćeliju u koju je pohranio 296 knjiga šejha kadirijskog reda Mehmed Riza-efendije. Ćelija je imala funkciju čitaonice koja je bila otvorena ponedjeljkom i četvrtkom nakon podneva.[76]

U sklopu spomenutog kompleksa nalazio se kameni sebilj i šadrvan te četiri mramorne i kamene česme, ukrašene reljefnim motivima i prigodnim natpisima pjesnika o gradnji ili restauraciji.[77] Šadrvan je izgrađen na mjestu oronule Abdal Jakubove tekije koju je Ali-paša dao srušiti i ponovno izgraditi za Abdal Jakubove pristaše iz sufijskog reda kadirija.[78] Ali-paša je pomagao i ostale sufijske redove. Tako je tijekom prvog namještenja na položaju velikog vezira proširio i obnovio Jenikapi tekiju. Pokraj semahane u kojoj se izvodio ples derviša dao je izgraditi jedan mesdžid.[79] Na mjestu trošne kuće Bandirmali Sejjid Jusufa (1671. – 1752.) u Uskudaru paša je dao izgraditi dervišku tekiju helvetijskog reda. Građevina se sastojala od više soba za haremluk i selamluk, a posebna je po dva mihraba koji su tekiji osigurali funkciju manje džamije.[80] Dobrotvorne, religijske i obrazovne institucije koje je

---

75 İsmail Erünsal, "Ottoman Foundation Libraries: their History and Organization", *Osmanlı Araştırmaları*, 30, İstanbul, 2007, 59-61; Isti, *Ottoman Libraries: A Survey of the History, Development, and Organization of Ottoman Foundation Libraries*, Harvard University, Cambridge, 2008, 58, 99, 104, 123, 166; Osman Özgüdenli, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27/43, Ankara, 2008, 31-34; Ramazan Şeşen, "Türkiye'deki yazma koleksiyonları ve Bunların Kataloglarının Neşredilmesi", *Tarih Dergisi*, 35, İstanbul, 1994, 6, 11; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 97, 100; Orhan Çolak, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, *Şehir Kültür Sanat, 5,* Kayseri, 2021, 168-170.

76 Više u: O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 79, 115-116; İ. Erünsal, *Ottoman Libraries*, 58.

77 Više u: İ. Hattatoğlu, *İstanbul'da Hekimoğlu,* 36-44; A. V. Çobanoglu, "Hekimoğlu Ali Paşa", 171-172.

78 Više u: Baha Tanman, "Abdal Yakup Tekkesi", *DİA 1,* Ankara, 1988, 66; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 101-102, 113-114; Isti, "Abdal Yakub-Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi, Şeyh Mehmed Rıza Efendi ve Kütüphanesi", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, 2023, 53-93.

79 Više u: Mehmet Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi*, Ataç Yayınları, İstanbul, 2009, 52; Bayram Ali Kaya, *Defter-i Dervişan: Yenikapı Mevlevihanesi Günlükleri*, Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, 18, 303, 317.

80 Više u: Baha Tanman, "Bandırmalızâde Tekkesi", *DİA* 5, Ankara, 1992, 54-55; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 82-88, 106, 119-129; Selami Şimşek,

Ali-paša osnovao tijekom života financirane su od prihoda uvakufljenih dobara u Tebrizu i u Istanbulu. Prihod od vakufskih dobara neprestano se množio kupovinom novih nekretnina i zemljišta, čak i nakon Ali-pašine smrti.

Ali-pašino pokroviteljstvo uživali su i pjesnici, poput Ebubekir Kani-efendije (1712. – 1792.) koji mu je prilikom pašinog dolaska u Tokat 1732. godine predstavio svoju kasidu i kronogram, te ga je Ali-paša pozvao u svoju pratnju.[81] U Ali-pašinoj pratnji nalazio se i pjesnik Nevres Abdurrezzak (? – 1762.) koji je poznat po gazavatnami *Tebrîzîye-i Hekimoğlu Ali Paşa*.[82] Svrgavanjem Ali-paše 1735. godine Nevres je pao u nemilost Porte, a ponovni uspon uslijedio je s pašinim drugim vezirskim mandatom 1742. godine, kada je postavljen za mulu u Bosanskom ejaletu.[83] Ugled kod velikog vezira Ali-paše uživao je i pjesnik Šejhi Mehmed, poznat i pod pseudonimom *Sîmî* ili *Feyzî*. Prema vezirovoj želji, u djelu *Vekâyi-i Fuzalâ* sakupio je biografije 236 učenjaka, derviških šejhova i pjesnika iz vremena sultana Ahmeda III. (1718. – 1730.).[84]

I Ali-paša je pisao vjerske gazele pod pseudonimom *'Alî* (Uzvišeni), a nekoliko njih zapisani su u Zijaeddin-begovoj biografijskoj kronici i u Fatinovoj tezkeri iz 19. stoljeća.[85] Premda Ali-pašina poezija nije sakupljena ni sačuvana u cijelosti, pjesme koje su mu posvetili drugi pjesnici prikupljene su u zaseban kodeks pod imenom *Ali Paşa'nın sadâret ü hayrâtı hakkında tevârih*. Među njima se nalazi i kronogram nakšibendijskog šejha Nedždžar-zade Mustafe Rize (1679. – 1746.) koji je

"Bandırmalı Şeyh Yûsuf Nizâmeddin", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 30, Erzurum, 2006 , 67-69.

81 Više u: Elias John Wilkinson Gibb, *A History of Ottoman Poetry, Vol. 4*, Luzac & Co, London, 1905, 159-174; Sırrı Akinci, "Hekimoğlu Ali Paşa ve Kâni Efendi", *Hayat-Tarih Mecmuası,* 9/2, İstanbul, 1971, 14-17; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 865; İlyas Yazar, *Kânî Dîvâni: Tenkitli Metin ve Tahlil*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010, 15-17.

82 Prema Babingeru pisano je "kićenim stilom i nema povijesnu vrijednost". Više u: F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 322; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 1252; H. Akkaya, *Târîhçe-i Nevres*, 3-4, 29-66; Ayşe Erdoğan, *Atâ Terzibaşi, Kerkük Şairleri*, magistarski rad, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2007, 18-44.

83 Usp. S. Bašagić, *Znameniti Hrvati,* 59; M. Süreyya*, Sicill-i Osmânî*, 1252; M. Hickok, *Ottoman Military Administration,* 4-5.

84 Menderes Coşkun, "Son Klasik Dönem-Nesir (1700-1800)", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, 5, Ankara, 2004, 559.

85 İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 207; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 74-76; Ö. Çifçi, *Hâtimetü'l-Eş'âr*, 292. Više u: A. Handžić, "Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša", 176; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2*, 338.

pobijedio na natjecanju za najbolji kronogram te je za nagradu imenovan vaizom Ali-pašine džamije.[86]

Ali-paša je pomagao i rad dvorskih kroničara koji su nakon odslužene dužnosti nerijetko "ostajali na čekanju". Bivšeg državnog kroničara Mehmeda Rašid-efendiju (1714. – 1722.) pomilovao je iz trogodišnjeg progonstva i postavio za anadolijskog kazaskera (1732.), a njegova nasljednika Kučukčelebizade Asima (1723/8.) imenovao je na dužnost kadije Jeruzalema i Tesalije.[87] Tijekom njegovog prvog vezirskog namještenja, dvorski je kroničar bio Arpaeminizade Mustafa Sami (1730. – 1733.) koji mu je posvetio kronogram *Târîh-i Sadâret-i 'Alî Paşa Hekîm-başı-zâde*.[88] Istovremeno se u Ali-pašinoj službi nalazio i Musaffa Mustafa-efendija koji mu je posvetio značajno mjesto u kronici o vladavini sultana Mahmuda I., a u kojoj je pisao i o bosanskom bojištu u austro-osmanskom ratu (1736. – 1739.).[89]

U vrijeme drugog Ali-pašinog vezirskog namještenja dvorski je kroničar bio Mehmed Subhi (1739. – 1743.). Prema želji velikog vezira, Subhi je svoju kroniku *Târîh-i Veka'i* (*Subhî Târîhi)* dopunio djelima prethodnika, Samija Mustafe i Šakira Husejna.[90] U kronici je predstavljen i prikaz bosanskog bojišta u austro-osmanskom ratu (1736. – 1739.) koji je preuzet iz kronike Omera Novljanina, *Ahvâl-i gazavât der diyâr-ı Bosna*.

---

86 Više u: W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry 4*, 90; Halil İbrahim Şimşek, "Neccârzâde Rizâ Efendi*", DİA* 32, Ankara, 2006, 484-485; Ahmet Karataş, "Neccârzâde Şeyh Rızâ Efendi'nin Hacnâme'si", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43, İstanbul, 2012, 186.

87 Više u: W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry 4*, 66-67, 74-75; H. Biltekin, "Vak'anüvis Mehmed", 164-166; Özge Öztekin, "XVIII. Yüzyılın Vak'anüvis Şairi Âsim: Hayati, Eserleri, Sanati", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları,* 18, Ankara, 2013, 210-212.

88 W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry 4*, 58; Fatma Sabiha Kutlar, *Arpaemînizâde Mustafa Sâmî: Dîvân,* Kalkan Matbaası, Ankara, 2004, 17, 21, 231-232; A. Karadayı, *Osmanlı Tarih Yazıcılığının*, 20, 22-237.

89 M. Çoruhlu, *Musaffa Mehemmed,* 12; A. Kızılgök, *Musaffa Mustafa,* 19.

90 Više u: M. Coşkun, "Son Klasik Dönem", 570; Erhan Afyoncu, "Subhi Mehmed Efendi", *DİA* 37, İstanbul, 2009, 449.

Pokrovitelj noviteta u umjetnosti, znanosti i vojsci

Tijekom prvog vezirskog mandata Ali-paša je zbog čestih nestašica vode pokrenuo izgradnju vodovodne mreže.[91] U čast te gradnje sultan Mahmud I. je paši poklonio krzno samurovine, a sultanija majka Saliha Sultan dala je izgraditi česmu na glavnom trgu u četvrti Tophane. Dovod vode potaknuo je izgradnju još četrdesetak česmi, među kojima se nalazila i raskošna Kabataš česma koju je dao izgraditi Ali-paša.[92] Jedan dio povjesničara umjetnosti Kabataš česmu ubraja u posljednje primjere klasične umjetnosti iz „Vremena tulipana", dok ju drugi svrstavaju u novo, prozapadno razdoblje baroka i rokokoa (1730. – 1808.).[93]

Isti slučaj je i s Ali-pašinom džamijom. Unatoč klasičnom arhitektonskom planu, džamija obiluje najranijim primjerima zapadnjačkog utjecaja, poput odvojenog ulaza u mahfil i barokno ukrašenih stupova.[94] Na zidu džamije nalazi se Ali-pašin potpis u obliku kruške koji je označio prekid s dotadašnjim klasičnim linearnim potpisom.[95] Na razmeđi između starog i novog, Ali-pašina arhitektura predstavljala je spoj oba razdoblja. Štoviše, upotreba arhitektonskih obilježja *a la franka* nagovijestila je novo intelektualno i kulturno ozračje.

Takvo ozračje potaknuo je Ibrahim Muteferrika (1674. – 1747.), prvi posrednik kulturnog transfera Istoka sa Zapadom. Zbog habsburških progona unitarijanističkih katolika kojima je pripadao, prešao je

---

91 J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 7,* 403-404; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 43-44; A.F. Wielemaker, *The Taksim Water,* 114-125.

92 Shirine Hamadeh, "Splash and Spectacle: the Obsession with Fountains in Eighteenth-Century Istanbul", *Muqarnas*, 19, Leiden, 2002, 131-132. Više u: Örcün Barışta, *İstanbul çeşmeleri: Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa meydan çeşmesi,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

93 Usp.: Behçet Ünsal, "İstanbul'un imar ve eski eser kaybı", u: *Türk San'atı Tarihi: araştırma ve incelemeleri*, *cilt 2*, ur. Behçet Ünsal, Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1969, 54; Orhan Erdenen, *Lâle Devri ve yansımaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003, 28.

94 Usp.: Doğan Kuban, *Türk barok mimarisi hakkında bir deneme*, Pulhan Matbaasi, İstanbul, 1954, 27-28; İ. Hattatoğlu, *İstanbul'da Hekimoğlu,* 12, 15-19, 57*;* N. İnci, "18. Yüzyılda İstanbul", 227, 228, 229; İlknur Aktuğ, "Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi", *DİA* 8, Ankara, 1993, 118; T. Artan, "Arts and Architecture", 475; John Freely, *A History of Ottoman Architecture,* WIT Press, Southampton, 2011, 368-369.

95 Philippe Keskiner, *Sultan Ahmed III (c.1703 – 1730) as Calligrapher and patron of calligraphy*, doktorska disertacija, School of Oriental and African Studies, University of London, 2012, 281-285.

austrijsku granicu i prihvatio islam. U Osmanskom Carstvu osnovao je 1727. godine prvu tiskaru u kojoj je od 1729. do 1745. godine izdao 17 knjiga. Čak trećina, i to najprodavanijih knjiga, tiskana je tijekom petogodišnjeg mandata velikog vezira Ali-paše (1732. – 1735., 1742. – 1743.). U Muteferrikinoj tiskari tiskana je 1741. godine kronika Omera Novljanina o osmansko-austrijskom ratu 1737. – 1738. godine. Među najprodavanijim knjigama bila je *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem* (1732.) u kojoj je Muteferrika predlagao novi vojni poredak po uzoru na Zapad i kritizirao osmanske vlasti zbog neupućenosti u vojna dostignuća i geografska otkrića.[96]

Muteferrikine ideje o vojnoj reformi dijelom je realizirao Ahmed-paša Bonneval (1675. – 1747.), preobraćeni Francuz koji je 1729. godine utočište od austrijske vlasti pronašao u Sarajevu. Kao glavni savjetnik velikog vezira Ali-paše, Bonneval je proveo mnoge reforme: teške oklope zamijenio je laganim mačevima i dugačkim kopljem, pješake je naoružao bajunetima i mušketama, osnovao je odžak topnika (humbaradži odžak) od 300 vojnika iz Bosne koje je trenirao u kampovima i vojnoj školi u Uskudaru.[97] Usvojene zapadnjačke vojne vještine i taktike osigurale su Osmanlijama uspjeh u predstojećem ratu s Austrijancima (1736. – 1739.), a primijenjene su i u ratu s Nadir-šahom tijekom 1745. godine.[98]

---

96 Adil Şen, *Ibrahim Müteferrika ve Usul'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, 123-191; Orlin Sabev, "The Formation of Ottoman Print Culture (1726–1746): Some General Remarks," u: *New Europe College*, ur: Paul. Heelas, New Europe College, Bucharest, 2007, 299-302; Yasemin Gencer, "Ibrahim Müteferrika and the Age of the Printed Manuscript", u: *The Islamic Manuscript Tradition: Ten Centuries of Book Arts in Indiana University Collections* (dalje: *IMT*), ur. Christiane Gruber, Indiana University Press, Bloomington, 2009, 159, 168, 183; Vega Erginbaş, *Enlightenment in the Ottoman Context: İbrahim Müteferrika and His Intellectual Landscape,* Brill, Leiden – Boston, 2013, 67-69, 70-71, 75-81, 85-94.

97 Više u: *Let. Pon*., sv. 55, f. 161r; sv. 56, f. 38r; Albert Vandal, *Le Pacha Bonneval,* Au Cercle Saint Simon, Paris, 1885, 45-48; Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 1, İstanbul, 1995, 212-219; Fatih Yeşil, "Bir Fransiz Maceraperestin Savaş ve diplomasiye dair görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) lâyihaları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat araştırmaları dergisi*, 15, Ankara, 2011, 214-222; Uğur Kurtaran, "Sultan Birinci Mahmud Dönemi (1730-1754) Islahat Hareketleri", *Journal of Turkish Studies*, 8/2, İstanbul, 2013, 173-174.

98 L. Lockhart, *Nadir Shah,* 250; Alan Palmer, *The Decline and Fall of Ottoman Empire*, Barnes & Noble Books, New York, 1994, 42; U. Kurtaran, "Sultan Birinci

Osim u unutrašnjoj politici, Bonneval je imao važnu ulogu i u vanjskoj politici velikog vezira Ali-paše[99], što je dalo povoda da se Ali-paša u orijentalnom duhu prikaže kao "bespomoćni i neupućeni veliki vezir".[100] Međutim, Ali-paša je Bonnevalove prijedloge prihvaćao nakon opsežnih konzultacija, a vojne novitete podržavao i kasnije, primjerice tijekom bosanskog mandata kada je u ratu s Habsburgovcima primijenio novu vrstu pontonskog mosta koju je izumio Abdulah-efendija Muzaferija.[101]

U Osmanskom su Carstvu živjeli i drugi Zapadnjaci s kojima je Ali-paša blisko surađivao. Jedan od njih je bio nizozemski slikar Jean Baptiste van Mour (1671. – 1737.), poznat po živopisnim slikama dvorskih ceremonija i svakodnevnog života tijekom „Vremena tulipana". Među njegovim djelima nalazi se portret neimenovanog velikog vezira za kojeg se smatra da predstavlja Ali-pašu.[102] Pretpostavlja se da je Ali-pašin portret tijekom drugog vezirskog mandata naslikao francusko-švicarski slikar Jean Etienne Liotard (1702. – 1789.).[103]

Tijekom Ali-pašina vezirskog mandata kulturna i intelektualna razmjena sa Zapadom očita je i kroz prijevode zapadnih djela. Dragoman Bedros (Petros) Baronian (Baromian) preveo djelo Jacquesa Robbsa o fizičkim i matematičkim zakonitostima, astronomiji i geografskim kartama (*La Methode pour apprendre facilement la geographie*) koje je posvetio velikom veziru Ali-paši. U prevoditeljstvu se istaknuo i Muteferrika koji je 1733. godine preveo *Atlas coelestis*, djelo nizozemskog matematičara i kozmografa Andreasa Cellariusa. Dvorski liječnik

---

Mahmud", 175.

99 A. Vandal, *Le Pacha Bonneval*, 54-60; Lavender Cassels, *The Struggle for Ottoman Empire 1717–1740*: *a Czarina, an Emperor, and a Cardinal Determine the Fate of a Sultans Empire*, Thomas Y. Crowell Company, New York, 1967, 92-94; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 7,* 398, 427-428; M. Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda", 220; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2*, 333; F. Yeşil, "Bir Fransiz Maceraperestin", 224;

100 J. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches 4,* 319; A. Vandal, *Le Pacha Bonneval*, 44-45; Peter Wilding, *Adventures in the Eighteenth Century*, Cresset Press, London, 1937, 101.

101 *DA*, 3163/46; N. Lašvanin, *Ljetopis*, 216; V. Biščević, *Bosanski namjesnici*, 242, 481.

102 Eveline Nicolaas, "Old Archives, New Insights", u: *An Eye Witness of the Tulip Era. Jean-Baptiste Vanmour*, ur. Eveline Sint Nicolaas et al., Koçbank Yayınları, İstanbul, 2003, 120-121, 156; Nebahat Avcioğlu, *Turquerie and the politics of representation 1728-1876*, Ashgate Publication, Farnham, 2011, 34.

103 Kristel Smentek, "Looking East: Jean-Étienne Liotard the Turkish Painter", *Ars Orientalis*, 39, Washington, 2010, 85-96.

Ali Munši napisao je 1732. godine traktat o zapadnjačkim metodama liječenja malarije, *Tuhfe-i Aliye*, koji je također posvetio velikom veziru Ali-paši.[104]

PROCJENA ALI-PAŠINE LIČNOSTI

Legenda kaže da je u Ali-pašino vrijeme živio jedan trgovac koji je zbog neplaćenog duga izgubio sve što je imao. Jedne noći u snu mu se ukazao poslanik Muhamed koji mu je rekao: "Pođi kod vjernog Allahovog sluge Hekimoglu Ali-paše i prenesi mu moje pozdrave. Neka ti pokloni 100 zlatnika." Trgovac mu je odgovorio da mu Ali-paša neće vjerovati. Na to je Poslanik uputio trgovca: "Reci Ali-paši da mi prošlog četvrtka nije posvetio uobičajenih 100 molitvi." Čim je svanulo, trgovac je krenuo velikom veziru. Kad mu je rekao da prošli četvrtak Poslaniku nije uputio svete molitve, Ali-paša mu je sedam puta zapovjedio: "Ponovi što ti je rekao Poslanik!" Misleći da ga paša ismijava, trgovac je izgubio svaku nadu. Paša mu je na koncu rekao: "Dat ću ti 100 zlatnika za svaki pozdrav Poslanika!" i pruži trgovcu 700 zlatnika.[105]

Kao što kaže priča, Ali-paša je bio poznat po dobrim djelima i velikodušnosti. Narod je zapamtio njegovu dobrotu kod osvojenja Tebriza 1726. godine, a zahvalni su mu bili i stanovnici Cipra kojima je na odlasku iz zatočeništva 1755. godine poklonio vreće novca. I dubrovački konzul Chirico u više navrata spominje Ali-pašinu darežljivost, posebno prema dervišima i bližim suradnicima, poput bazerdžanbaše (glavni trgovac). Uz službenike, Ali-pašinu pažnju uživali su i vojnici koje je često nagrađivao novim vojnim rangom, odijelima i krznom samurovine. Kod preuzimanja i odlazaka s dužnosti dijelio je stotine vreća novca ne samo dužnosnicima i vojnicima nego i konjušarima.[106]

---

[104] M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri 3*, 199-200; Salim Aydüz, "A translation of the Tuhfe-i Aliyye- the Kina Kina", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2002, 85-105; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2*, 339; Feza Günergun, *Şeref Etker,* "From Quinaquina to Quinine Law: A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 14/2,* İstanbul, 2013*,* 44-46.

[105] Süleyman Günver, *Siz Hangi Kulvarda Koşuyorsunuz?*, Coşkun Ofset Matbaacılık, İstanbul, 2002, 134-136; Musa Tektaş, *Darendeli Âlimler ve Hz. Peygamber Sevgisi,* Nasihat Yayınları, İstanbul, 2007, 136-137; İsmail Özcan, *Kıssadan Hisseler*, Pırıltı Kitapları, İstanbul, 2017, 88.

[106] Više u: *DA*, 3164/22, 24, 32, 33, 46; İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 203; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 7,* 402, 415-418; *vol. 8,* 297; M. Süreyya, *Sicill-i*

Tijekom prvog vezirskog mandata 1732. – 1735. godine zabranio je kolanje devalvirane akče, zatvorio je mjenjačnice koje su zarađivale na štetu stanovništva i normirao je cijene mesa i kruha. Promicao je zaslužne osobe koje je prethodna vlast bez razloga otpustila i protjerala, a nepravedne i pohlepne službenike dao je zatvoriti, protjerati ili smaknuti. Njegov *katil fermanı* (naredba smaknuća) nije zaobišao ni visoko pozicionirane namjesnike Balikesira, Karsa i Ajdina, a isto je prošao i džebedžibaši (oružar) koji je oštetio državnu riznicu zatajivši plaće janjičara. Bez zadrške je ulazio u sukob ne samo s ostalim namjesnicima nego i s velikim vezirima poput Tirjaki Mehmed-paše (1746. – 1747), zbog čega se umiješao i sam sultan Mahmud I. [107]

Njegova samostalnost i sloboda očita je tijekom mandata u Bosni kada je samoinicijativno i bez potpore Porte poveo bosanski narod u rat protiv Austrije. Dubrovčani zato zaključuju da je Ali-pašin mandat u Bosni "nadmašio njegove zasluge na dužnosti velikog vezira" kada je rat koji je vođen protiv Perzije završio osmanskim porazom. Javljaju da je paša tijekom vladanja u Bosni vođen „mudrošću i oprezom", nije vladao autoritativno već u suradnji s ajanima.[108] Štoviše, on je bio jedan od rijetkih namjesnika koji ratne okolnosti nije koristio za osobno bogaćenje kroz ratne namete već za jačanje borbenosti i vojničkog duha stanovnika. Panegirici iz Bosne upućeni Ali-paši nakon banjalučke bitke hvale njegovu mudrost i darežljivost, stavljajući ga na pijedestal legendarnog, gotovo mitskog junaka. I bosanski mu kroničari pripisuju čitavu lepezu epiteta: vrijedan, častan, cijenjen, razborit, dalekovidan, pravičan, borben, plemenit, hrabar, pametan, dostojanstven, pobožan, čovječan i darežljiv namjesnik.[109]

Osmânî, 198; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 37, 47-48, 66; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2*, 337; H. Akkaya, *Târîhçe-i Nevres*, 64-65.

[107] Više u: İ. M. Kemal, "Metâli'ül-Aliyye", 199-200; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 7,* 416-417; *vol. 8,* 36-37; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 475; O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 8, 10, 17-18, 42-43, 48-49, 57, 63-64, 69; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2*, 337; M. Aydıner, *Vak'anüvis Subhî*, 163; Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, 208-210.

[108] *Let. Pon*., sv. 55, f. 42r, 127v, 128r, 158r.

[109] H. Kreševljaković, *Bitka*, 109-110; Džemal Ćehajić i Fehim Nametak (ur.), *Bulbulistan,* Kulturni centar I. R. Iran u BiH, Sarajevo, 1973, 48; Dž. Ćehajić, "Pjesme Fevzije Mostarca na turskom jeziku", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo, 1973, 291-292; O. Mušić, "Hadži Mustafa", 105-107; H. Šabanović, *Književnost*, 454-455, 460; Lamija Hadžiosmanović, "Dvije neobjavljene pjesme o banjalučkom boju iz Kadićeve Hronike", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXII-XXIII/1972-73, Sarajevo, 1976, 317-322; O. Novljanin

Najviše je pohvale stiglo nakon beogradske kampanje kada se „više nego ikad govorilo o velikoj velikodušnosti, mudrom i dobrom ponašanju Ali-paše iz Bosne“. Tada je dubrovački konzul Luka Chirico pisao da je Ali-paša „poštivan ne samo u Istanbulu nego i u cijelom svijetu“. Smatrao je da od Ali-paše nema sposobnijeg, hrabrijeg i obožavanijeg državnika te da je on „jedina velika osoba koja može učvrstiti i stabilizirati stvari u Carstvu jer je pouzdan, sposoban i ima veliki talent i iskustvo, kao i svekoliko povjerenje ministara“.[110]

Chiricovo viđenje potvrđuju i osmanski kroničari poput Musaffa Mustafa-efendije koji kaže da je Ali-paša “živio u harmoniji sa svim visokim dužnosnicima, prema svima se dobro ponašao, a posebno je bio naklonjen znanju, pjesnicima i ulemi”. “Osobine vrijedne hvale i moral vrijedan divljenja”, koje Musaffa Mustafa pripisuje Ali-paši, državni kroničar Subhi nadopunjuje epitetima “lavlje hrabrosti i odlučnosti, mudrosti i sposobnosti”.[111] Navedene osobine osigurale su Ali-paši trostruki vezirski mandat. Štoviše, Ali-paša je bio jedini državnik koji je vezirsku funkciju tijekom vladavine sultana Mahmuda I. i Osmana III. preuzeo u dva navrata. Prema povjesničaru Hammeru, Ali-paša je bio najveća “vezirska zvijezda” u vrijeme sultana Mahmuda I.[112]

U svojem osvrtu na Ali-pašu, Hammer daje naslutiti da uz „meki i pravičan karakter“ postoji još jedna, i to „oštrija strana“ Ali-paše.[113] Predbacivalo mu se da je podržavao nepotistički trend jer je isposlovao namještenja za svojeg brata Fejzullah-efendiju i zeta Jahja-efendiju. Kritiziran je zbog “velikog broja smaknuća” tijekom posljednjeg vezirskog mandata (1755.) koje su povjesničari ocijenili kao “nedostojna i sramotna djela... nemilosrdnog Ali-paše, zastrašujućeg karaktera”.[114] I

---

i A. Hadžinesimović, *Odbrana Bosne*, 19, 26, 66, 72, 73, 91; S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, 507.

110 *DA*, 3164/14, 17, 18, 22, 24, 73, 74.

111 A. M. Sami, *Târîh-i Sâmî,* 204; M. Çoruhlu, *Musaffa Mehemmed,* 67-69; A. Kızılgök, *Musaffa Mustafa,* 39-40.

112 J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva 3*, Zagreb, 1979, 204; Avigdor Levi, “Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, 18/3, Routledge, 1983, 233, 243; J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 7,* 286.

113 J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 8,* 36, 176-178.

114 Vidi primjere: J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi 8,* 298; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 465, 532, 590, 803, 804, 1675; E. Tokmakçıoğlu, *Osmanlı Tarihinde,* 42; G. Goodwin, *Yeniçeriler*, 210; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*: *Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Serander Yayınları, İstanbul, 2013, 82.

franjevci u Bosni kritiziraju "strahovladu zloglasnog Ali-paše" koji je glasio za "žestokog progonitelja kršćana", optužuju ga za novčane iznude, nasilnu islamizaciju i zatvaranje franjevaca.[115]

Paša i njegova pratnja optuženi su za brojne iznude, a pričalo se čak da je paša dao pogubiti nećake nekog čauša samo da bi zaplijenio njegovu imovinu.[116] I u Bosanskom je ejaletu raslo nezadovoljstvo zbog njegovog pretjeranog oporezivanja 1748. godine zbog čega je napustio Bosanski ejalet. Trag o okrutnoj vladavini Ali-paše tijekom posljednjeg bosanskog mandata zapisan je i na kamenim nišanima "sarajevskih prvaka i gazija" Mehmed-age i Hadži Ibrahima. Od energičnog i omiljenog namjesnika koji je poveo narod u borbu protiv Habsburgovaca 1736. godine, Ali-paša je tijekom drugog i trećeg namještenja u Bosni (1745., 1747.) postao omraženi izrabljivač stanovništva. "Nije to stari paša, to je stari pas", govorio je narod u Bosni.[117]

I u odnosu s Dubrovčanima očituju se postupne promjene u njegovom karakteru. Tijekom njegova prvog vezirskog mandata Dubrovčani su s lakoćom dobivali fermane. Odobrio im je slobodan izvoz pšenice, prosa i stoke, izdao ferman protiv ulcinjskih gusara, fermane nacionalnosti za Dubrovčane, ferman o zabrani rada mletačkih skala, ferman o slobodnoj sječi drveća.[118] I tijekom prvog bosanskog mandata zadržao je dobrohotan stav prema Dubrovčanima. Bio je zadovoljan oskudnim

---

[115] Vidi primjere u: Mijo Vjenceslav Batinić (ur.), *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV.-XX*, C. Albrecht, Zagreb, 1913, 73, 74, 78, 80; Nikola Maslač, "Travnik u prošlosti (do 1878)", *Travnička spomenica*, Sarajevo, 1932, 36; A. Sućeska, "Seljačke bune u Bosni", 183, 188; N. Lašvanin, *Ljetopis*, 207, 211-212, 222, 226, 228; B. Benić, *Ljetopis*, 136, 141, 143, 166, 168, 176.

[116] O. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında,* 7, 20, 23, 68. Vidi i suprotno mišljenje: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2*, 337.

[117] N. Lašvanin, *Ljetopis*, 228-229; Mehmed Mujezinović, "Turski natpisi u Travniku i njegovoj okolici", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV, Sarajevo, 1969, 229-231; B. Benić, *Ljetopis*, 175-176; Ivan Aralica, *Konjanik*, Školska knjiga, Zagreb, 2011, 106.

[118] DAD, *Traduzioni de Capitulazioni e Firmani* (*TCF)*, ser. 20, sv. 2, f. 939, 940-942, 959; *Let. Lev*. sv. 73, f. 96r-96v, 97r, 98r, 98v-99v, 102r, 108v, 114r-114v, 120r-122r, 128r-129r, 171r-172v, 206r, 230r; Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BBA), *Cevdet Hariciye (CHR),* dosya 158, gömlek 7860; Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti, Zagreb-Dubrovnik, 2003, 80-82; Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana s analitičkim inventarom sultanskih spisa serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 2005, 342-344.

dubrovačkim obavijestima o austro-osmanskom ratu (1736. – 1739.) i prešao je preko dubrovačkog priklanjanja austrijskoj strani. Tijekom tih ratnih godina oprostio im je i preprodaju hrane osmanskim neprijateljima. Čak je na Portu poslao dopis u kojem je pohvalio pažnju i odanost Dubrovčana i tako ih zaštitio od sumnje da su pomagali osmanskim neprijateljima.[119] Paša je Dubrovčanima osigurao i trgovačku prednost pred Mlečanima 1736. i 1739/40. godine kada je pisao na Portu u korist dubrovačke skale (luke). Objašnjavao je da zabranjene mletačke skale okružuju dubrovačku luku, uništavaju Grad i onemogućuju prikupljanje dubrovačkog tributa sultanu.[120] Pragmatični paša je bio svjestan koristi koju od Dubrovnika dobiva rubno i izolirano područje Bosanskog ejaleta. Jedna od njih bile su vijesti s bojišta, uglavnom oskudne, nebitne i zastarjele, okićene komplimentima i praznim obećanjima, ali su u nedostatku pouzdanijeg obavještajnog izvora Ali-paši puno značile.[121]

Čvrsto prijateljstvo i uzajamno poštivanje koje je vladalo između Dubrovnika i Ali-paše tijekom njegova prvog namjesništva, nastavilo se i novim dolaskom paše na položaj velikog vezira. Paša je i tada podržavao interese Republike i pozitivno rješavao njihove probleme, poput zaštite dubrovačkih trgovaca u Novom Pazaru.[122]

Nakon iznenadnog odlaska s položaja velikog vezira 1743. godine, uslijedilo je Ali-pašino drugo namještenje u Bosanskom ejaletu tijekom kojeg je očit njegov slobodniji nastup prema Dubrovačkoj Republici. Češće je tražio usluge, najčešće prehrambene namirnice poput žitarica,

---

[119] *DA*, 3260/47; Vuk Vinaver, *Dubrovnik i Turska u XVIII. veku*, Naučno delo, Beograd, 1960, 15, 93-94; V. Miović-Perić, "Dnevnik", 107-108, 111.

[120] Porta je na Ali-pašinu inicijativu izdala novi ferman o zabrani rada mletačkih luka. *Cons. Rog*., sv. 158, f. 143r; sv. 159, f. 40v; *Let. Lev*., sv. 74, f. 100v-104r, 108r-110v; *AT*, E 23/8; 4175, 4176; 202; B IV 1/283; K 794, 795; 26, 216; *TCF*, sv. 2, f. 943-945; *DA*, 3163/76, 77; 3261/51; 3332/150; V. Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 345. Vidi i: V. Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 157, 158, 159.

[121] *AT*, C 3/8; C 2, 2; *CLDT*, sv. 2, f. 104v, 106v, 108r-110r, 119v; *Let. Lev*., sv. 74, f. 78v-79v, 80v; *Let. Pon*., sv. 55, f. 146r; *DA*, 3260/49; *Cons. Rog*., sv. 158, f. 137v; V. Miović-Perić, "Dnevnik", 112-113; R. Radoš Ćurić, "Odnos Dubrovačke Republike", 154-164.

[122] *CLDT*, sv. 2, f. 188/II; *DA*, 3164/34; *Let. Lev*., sv. 75, f. 161v-164r, 196v; *TCF*, sv. 2, f. 948; *AT*, B I 1/17; V. Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 347-348. Vidi i slučajeve koji su stigli do Ali-paše: *Let. Lev*., sv. 74, f. 177v-182v; sv. 75, f. 191r-193r, 211r, 198r-201r, 207r-208v, 212v-213r; *CLDT*, sv. 2, f. 216v-218v; *DA*, 3164/41, 45, 49; *AT*, C 7/63; V. Vinaver, *Dubrovnik i Turska,* 50, 61, 65.

šećera i kave, ali i dubrovačkih majstora za crijep, te usluge prijevoza osmanskih trgovaca.[123] Prigovarao je da mu Dubrovčani više ne šalju obavijesti kao što su činili ranije,[124] a pred odlazak iz Bosne zadao je težak udarac dubrovačkoj skali. Izdao je bujuruldiju za slobodan rad zabranjenih mletačkih skala, nakon čega je nastupila dugotrajna i mukotrpna borba za njihovo zatvaranje.[125]

Tijekom trećeg pašinog namjesništva u Bosni došlo je do velikog zaokreta koji se najbolje očituje u njegovoj spremnosti da pomogne Dubrovčanima u zamjenu za mito. Za bujuruldiju protiv nezakonitih nameta u Novom Pazaru Dubrovčani su mu dali 200 dukata,[126] zatim još 200 za rješavanje slučaja ubojstva Mustafe Kurtina,[127] potom čak 1.000 cekina za stabilnost tečaja dubrovačkog talira.[128] Treći Ali-pašin mandat ponovno je potvrdio da je novac bio najučinkovitije diplomatsko oružje u pregovorima s osmanskom stranom. Uz one neophodne i uobičajene poklone poput lož ulja za peć, papira za pisanje, novih vijesti iz svijeta, zmija otrovnica za pripravku lijekova i usluge prijevoza, paša je ovoga puta tražio i neobične i luksuzne poklone poput tri kvalitetne brave i bogato intarzirane škrinje od ebanovine sa zlatnim ručkama i unutrašnjosti obloženom crnim baršunom.[129]

Promjena njegova političkog držanja i upravljačkih napora zamjetna je i kroz dinamiku aktivnosti na položaju velikog vezira. Graditeljska

---

[123] *CLDT*, sv. 2, f. 247v, 248r-248v, 253v-254r; *AT*, 190; *Cons*. *Rog*., sv. 162, f. 61r, 81v, 87r.

[124] *AT*, BIV 1/55; 79; *CLDT*, sv. 2, f. 259r-260v.

[125] Ova Ali-pašina bujuruldija nije pronađena. *CLDT*, sv. 2, f. 261v; sv. 3, f. 11r, 15r, 19v-20r, 33v, 35r; *Let. Lev*., sv. 76, f. 112r-113v, 131v-132r, 145r, 149r-151v, 191r-191v, 194r, 217r-218r; *AT*, 284; 371; C6 13; 4692; V. Vinaver, *Dubrovnik i Turska*, 84; V. Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 165.

[126] *Cons. Rog*., sv. 163, f. 122r-122v; *Cons. Min*., sv. 96, f. 128r; *AT*, 155; *DA*, 3277/33; V. Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 165.

[127] V. Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, 166; Ruža Radoš Ćurić, "Dealing with Ottoman Outlaws from Land and Sea: Case Studies of Dubrovnik (1746–1748)", u: *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire*, ur. Gábor Kármán, Brill, Leiden, 2020, 314-317.

[128] *Let. Lev*., sv. 76, f. 224v-227r-229v; *Cons. Rog*., sv. 163, f. 144r-145r, 145v-146r, 146r-146v, 147v, 179r-180r, 186v.

[129] *Let. Lev*., sv. 76, f. 232r; *Let. Pon*., sv. 61, f. 51r-52r; *DA*, 3134/42, 47, 48, 54; 3134/47, 55; *AT*, 27, 88, 868; BIV 14/68; 1/71; 1/26; 22/51, 52, 53, 55; BVI 22/54; 37; *CLDT*, sv. 3, f. 47r-47v, 55v-56v, 59r-60r, 62r, 65r-65v, 66r, 69v; R. Radoš Ćurić, "Dealing with Ottoman Outlaws", 319-320. Brave vratiju su očito bile cijenjene jer su ih fratri u vrijeme neimaštine prodavali. B. Benić, *Ljetopis*, 119.

i reformatorska djelatnost iz prvog vezirskog mandata izblijedila je u narednim kratkotrajnim vezirskim namještenjima. Pokretački i politički elan zamijenio je zamor u nemilosrdnom osmanskom sustavu. Na takvu promjenu karaktera nesumnjivo su utjecale razorne političke tendencije na Porti gdje su vodeću ulogu preuzele trivijalne figure poput haremskog age Bešira ili carskog silahdara Ali-age Bijiklija. Silazna putanja njegove karijere nakon 1743. godine i neizvjesnost budućih namještenja zbog sve većeg broja upravnih kandidata također su odigrale ključnu ulogu u transformaciji njegova karaktera.

Unatoč svemu tome, u literaturi je prevladao pozitivan stav o Ali-paši, osmanskom državniku "niskog rasta s uredno podšišanom bradicom" koji je svrstan među "turske heroje".[130]

ZAKLJUČAK

Novi biografski i genealoški podaci o Ali-paši nadopunjavaju praznine i pružaju uporište za demografska i socijalna istraživanja osmanskog društva. Usporedba oskudnih, ali dragocjenih podataka osmanskih kroničara, poput Dilaverzade Omera, Kučukčelebizade Asim Ismaila, Sami Mustafa-efendije, Ismail Zijaudin-bega, Musaffa Mustafe, Ajvansaraj Hafiza Husejina, ukazuje na nedosljednosti koje su nerijetko odraz snažne usmene tradicije Osmanskog Carstva. Analiza Ali-pašine karijere pokazala je da je središnja vlast tijekom 18. stoljeća ponekad postupala u skladu s političkim i upravnim principima karakterističnima za klasično doba Carstva (1300.-1600.): popunjavanju upravnih položaja iz sultanovog kućanstva, postepenoj gradaciji prilikom uspinjanja na pokrajinske službe, napredovanju i nazadovanju prema zaslugama, uzastopnim imenovanjima i dužem trajanju pokrajinskih namještenja. Kao dio politike regionalizma, Ali-paša je često imenovan u "odslužene" ili okolne ejalete u istočnom dijelu Carstva. Izuzetak tome bio je njegov odlazak u Bosanski ejalet 1736. godine, što je bila iznimka zbog slabog poznavanja lokalnih prilika i znatnog putnog troška.

Ali-pašina nastojanja na području prevoditeljstva, arhitekture i tehnoloških novina u Carstvu ukazuju na kulturnu simbiozu tradicionalnog i modernog, Istoka i Zapada. Primjer tome je Ali-pašina arhitektura u

[130] L. Cassels, *The Struggle,* 84; Feridun Fazıl Tülbentçi, *Türk Büyükleri ve Türk Kahramanları,* İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2014, 190.

kojoj su *a la franka* elementi uklopljeni u klasični arhitektonski plan. Zbog toga pojedini povjesničari umjetnosti Ali-pašino graditeljstvo ubrajaju u posljednje primjere nacionalne arhitekture, dok drugi pak u njegovoj gradnji prepoznaju prve odlike zapadnjačkih stilova, rokokoa i baroka. Kulturni sinkretizam kao karakteristika Ali-pašinog razdoblja razvidan je i u islamsko-kršćanskom identitetu i nastojanjima Bonnevala i Muteferrike. S reformatorima koje je okupio oko sebe Ali-paša je bio dio nove osmanske elite 18. stoljeća i jedan od predvodnika prosvjetiteljskih strujanja u Osmanskom Carstvu po uzoru na one koji su istovremeno vladali u Europi.

Prostorni, vremenski i politički kontekst Ali-pašine vladavine omogućio je da se utvrde razlozi postepene promjene Ali-pašinog karaktera kao dio njegova političkog sazrijevanja. Silazna putanja karijere, neizvjesnost budućih namještenja, gubitak stabilnog uporišta i jačanje opozicije u donedavno naklonjenu okruženju, kako u Istanbulu tako i u Bosni, odrazio se i na odnose s Dubrovačkom Republikom. I dok se 1739. godine Republika od teških optužbi ratnog svrstavanja uz osmanske neprijatelje branila tek labavim argumentima i laskavim komplimentima, već tijekom posljednjeg pašinog namještenja mito je bilo jedini način kupovanja pravde na bosanskom dvoru. Ali-pašin karakterni zaokret očituje se i tijekom vezirskih namještenja. Njegov pokretački zamah iz prvog vezirskog namještenja zamijenio je zamor zbog nemilosrdnog i iskvarenog osmanskog sustava u kojem su trivijalne dvorske figure poput Ali-age Bijiklija i Bešir-age vukle glavne političke poteze.

NEOBJAVLJENI IZVORI

Državni arhiv u Dubrovniku
Acta Consilii Maioris, serija 8.
Acta Consilii Rogatorum, serija 3.
Acta Minoris Consilii, serija 5.
Acta et Diplomata, serija 76.
Acta Turcarum, serija 75.
Copia Lettere Diverse Turcarum, serija 27.2.
Lettere di Levante, serija 27.1.
Lettere di Ponente, serija 27.6.
Traduzioni de Capitulazioni e Firmani, serija 20.2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Istanbul

fond Cevdet Tasnifi, serija Cevdet Hariciye, *Cevdet Askeriye*

OBJAVLJENI IZVORI I LITERATURA

Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Maarif Matbaasi, İstanbul, 1943.

Ahmet Paşa (Kumbaracıbaşı), *Memoirs of the Bashaw Count Benneval*: *from his Birth to his Death*, E. Withers, London, 1750.

Akkaya, Hüseyin, *Târîhçe-i Nevres*; *İnceleme ve Tenkitli Metin*, Kitabevi, İstanbul, 2004.

Aktepe, Münir, "Hekimoğlu Ali Paşa", u: *Turkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, 166-168.

Aličić, Ahmed, "Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33/1982-83, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1984, 163-198.

Angeli, Moriz von, "Der Krieg mit der Pforte 1736 bis 1739", *Mittheilungen des k.k. Kriegs-Archivs*, k.k. Generalstabes, Wien, 1881, 147-298.

Aydıner, Mesut, *Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, Subhî Târihi, Sâmî ve Şâkir Târihileri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Bašagić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)*, Matica Bošnjaka, Zürich, 1994.

Benić, Bono, *Ljetopis sutješkog samostana*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003.

Cantemir, Dimitrie, *Histoire de l'empire othoman*, *où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence, vol. 1,* Chez Barois Savoye, Paris, 1743.

Cassels, Lavender, *The Struggle for Ottoman Empire 1717–1740*: *a Czarina, an Emperor, and a Cardinal Determine the Fate of a Sultans Empire*, Thomas Y. Crowell Company, New York, 1967.

Çifçi, Ömer, *Hâtimetü'l-Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı kütüphaneler ve yayımlar genel müdürlüğü, Ankara, 2009.

Çobanoğlu, Ahmet, "Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi", u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, 169-173.

Çolak, Orhan, "Abdal Yakub-Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi, Şeyh Mehmed Rıza Efendi ve Kütüphanesi", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, 2023, 53-93.

Çolak, Orhan, *Arşiv belgelerinin ışığı altında: Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın (1100-1171 / 1689-1758) Hayatı, İcraatı ve Hayratı*, magistarski rad obranjen 1997. godine na İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çolak, Orhan, „Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi", *Şehir Kültür Sanat*, 5, M Grup Maatbacılık, Kayseri, 2021, 168-170.

Çoruhlu, Melek, *Musaffa Mehemmed Efendi Kıt'a-min- Târihi-i Sultan Mahmud-ı Evvel (Tahlil ve Metin)*, magistarski rad obranjen 2005. godine na Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Čar-Drnda, Hatidža, *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740.-1752.),* Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2005.

Ćehajić, Džemal, Nametak, Fehim, (ur.), *Bulbulistan,* Kulturni centar I. R. Iran u BiH, Sarajevo, 2003.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi V*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 2011.

Derin, Fahri, Çabuk, Vahid, *Hâfiz Hüseyin Ayvansarâyî: Mecmuâ-i Tevârih*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, *İstanbul*, 1985.

Dilaverzade, Ömer, *İbtida-i zikr-i dibaçe-i Hadikat ül-vüzera*, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul, 1855.

Erginbaş, Vega, *Enlightenment in the Ottoman Context: İbrahim Müteferrika and His Intellectual Landscape,* Brill, Leiden – Boston, 2013.

Erünsal, İsmail, *Ottoman Libraries: A Survey of the History, Development, and Organization of Ottoman Foundation Libraries*, Department of Near Eastern Languages and Literatures of Harvard University, Cambridge, 2008.

Fraser, James, *The History of Nadir Shah formerly called Thamas Kuli Khan, the Present Emperor of Persia*, printed by W. Strahan, London, 1742.

Gibb, Elias John Wilkinson, *A History of Ottoman Poetry by the late E .J. W. Gibb, Volume 4*, Luzac &Co, London, 1905.

Gökçek, Mehmet Fatih, "1736-1739 Osmanlı-Rusya-Avusturya Savaşında Ruslara Esir Düşen Bir Osmanlı Askeri ve Eseri: Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed Bin Hasan ve Tevârîh-i Âl-i Osmân", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 45, Ankara, 2019, 49-81.

Hadžihuseinović Muvekkit, Salih Sidki, *Povijest Bosne I*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.

Hadžijahić, Muhamed, "Bune i ustanak u Bosni sredinom 18. stoljeća", *Historijski zbornik,* 33-34, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 1980-81, 99-137.

Hammer-Purgstall von, Joseph, *Büyük Osmanlı Tarihi Vol. 7, 8.* Medya Ofset, İstanbul, 1990.

Handžić, Adem, "Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša", *Prilozi za orijentalnu filologiju* V/1954-55, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1955, 135-180.

Hathaway, Jane, *Beshir Agha: Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.

Hickok, Michael Robert, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Brill, Leiden, 1997.

Inalcik, Halil, *Osmansko Carstvo klasično doba 1300-1600,* Srednja Europa, Zagreb, 2002.

Jorga, Nicholas, *Geschichte des Osmanischen Reiches, 4 Band,* Friedrich Andreas Perthes Aktiengesellschaft, Gotha, 1911.

Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, *Boj pod Banjalukom godine 1737: narodna pjesma*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Banja Luka, 2005.

Karagöz, Hakan, *1737–1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'in Geri Alınmas*ı, doktorska disertacija obranjena 2008. godine na Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Kasumović, Fahd, "O terminu taksit: nesklad izvora i literature", *Prilozi Instituta za istoriju* 38, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 61-79.

Kaya, Bayram Ali, *Defter-i Dervişan*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Kemal, İbnulemin Mahmud, "Metâli'ül-Aliyye Fi Gurreti'l-Gâliye", *Tarih-i Osmani (Türk Tarihi) Encumeni Mecmuası,* 16, Türk Tarih Encümeni, İstanbul, 1926, 197-210.

Kızılgök, Ahmet, *Musaffa Mustafa Efendi'nin*: *I. Mahmud Devri Vekayinâmesi*, magistarski rad obranjen 1964. godine na İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Koller, Markus, *Bosnien an der Schwelle zur Neuzeit: Eine Kulturgeschichte der Gewalt, 1747-1798*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004.

Kreševljaković, Hamdija, *Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII 1737.: uz dvjestagodišnjicu*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1936.

Kuban, Doğan, *Türk barok mimarisi hakkında bir Deneme*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1954.

Küçükçelebizade, İsmail Asım Efendi, *Târih-i İsmail Âsım Efendi Eş-Şehir Bi-Küçük Çelebizâde*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1282 [1865].

Kunt, Metin, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government*, *1550-1650*, Columbia University Press, New York, 1983.

Kurtaran, Uğur, "Sultan Birinci Mahmud Dönemi (1730-1754) Islahat Hareketleri", *Journal of Turkish Studies*, 8/2, İstanbul, 2013, 167-179.

Lašvanin, Nikola, *Ljetopis*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1981.

Levi, Avigdor, "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies* 18/3, Taylor & Francis Group, Oxfordshire, 1982, 227-249.

Lockhart, Laurence, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, Luzac & Co., London, 1938.

Miović, Vesna, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka: s analitičkim inventarom bujuruldija (1643-1807) serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*, Državni arhiv u Dubrovniku, Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, Istorijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, Dubrovnik, 2008.

Miović, Vesna, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana s analitičkim inventarom sultanskih spisa serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 2005.

Mušić, Omer, "Hadži Mustafa Bošnjak - Muhlisi", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* XVIII-XIX/1968-69, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1973, 89-119.

Novljanin, Omer i Hadžinesimović, Ahmed, *Odbrana Bosne: 1736-1739 (dvije bosanske kronike)*, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 1994.

Olson, Robert, *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743. A study of rebellion in the capital and war in the provinces of the Ottoman Empire*, University of Indiana Press, Bloomington, 1975.

Özcan, Abdülkadir, *Şakāyık-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri 4*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.

Parvev, Ivan, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1739)*, East European Monographs, Boulder Colorado, 1995.

Pelidija, Enes, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, El-Kalem, Sarajevo, 2003.

Radoš Ćurić, Ruža, "Dealing with Ottoman Outlaws from Land and Sea: Case Studies of Dubrovnik (1746–1748)", u: *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire*, ur. Gábor Kármán, Brill, Leiden, 2020, 302-324.

Radoš Ćurić, Ruža, "Odnos Dubrovačke Republike i bosanskog namjesnika Ali-paše: dubrovačka obavještajna služba i službena prepiska tijekom

austro-osmanskog rata 1737.-1739.", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 61, Dubrovnik, 2023, 139-166.

Roider, Karl, *Reluctant Ally*: *Austria's Policy in the Austro-Turkish War*, 1737-1739, Louisiana State University Press, Louisiana, 1972.

Sabev, Orlin, "Medical Books in Private and Public Ottoman Libraries", u: *Proceedings of the 38th International Congress on the History of Medicine (1-6 September 2002)*, ur. Nil Sarı et al., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, 615-628.

Sami, Arpaeminzade, Şâkir, Mustafa Hüseyin Efendi i Subhî Mehmet Efendi, *Târîh-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî,* Raşid Mehmed Efendi Matbaası, İstanbul, 1198 [1784].

Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ül A'lâm 4,* Mihran, İstanbul, 1894.

Schmettau, Friedrich Wilhelm Karl von, *Mémoires secrets de la guerre d*e *Hongrie pendant les campagnes de 1737*, *1738. et 1739*, Au Dépens de la Compagnie des Imprimeurs-Libraires, Paris, 1786.

Şentürk, Nazır, *Babıâli ve sadrazamları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Şeşen, Ramazan, "Türkiye'deki yazma koleksiyonları ve Bunların Kataloglarının Neşredilmesi", *Tarih Dergisi,* 2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 2015, 1-34.

Shaw, Stanford*,* "Iranian Relations with the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", u: *Cambridge History of Iran Vol. 7: From Nader Shah to the Islamic Republic,* ur. Peter Avery, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, 297-313.

Spaho, Fehim, "Pobune u tuzlanskom srezu polovicom XVIII. vijeka", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini,* 45, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1933, 71-76.

Stanojević, Gligor, „Mletačke i dubrovačke vijesti o austrijsko-turskim ratovima u XVIII vijeku", *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 17, Sarajevo, 1969, 209-230.

Sućeska, Avdo, "Seljačke bune u Bosni u 17. i 18. stoljeću", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* 17, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1966-67, 43-57.

Süheyl, Ünver, "Akrabadin sahibi Giridli Nuh Efendi hakkında birkaç kelime", *Dirim Tıp Dergisi*, 14, Frik ilaç san., İstanbul, 421-425.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmânî, vol. 1-6*, Turkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.

Tahir Bey, Bursalı Mehmed, *Osmanlı Müellifleri: Osmanlılar'ın kuruluşundan zamanımıza kadar gelen ve mesleklerinde eser yazan Türk mutasavvıf, âlim, şair-edib, tarihçi tabib, riyaziyeci ve coğrafyacılarının kısaca*

hayatlariyle eserlerine dair kâfî malûmatı muhtevidir, Volume *3,* Meral Yayınevi, İstanbul, 1974.

Tanman, Baha, "Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin Bazı Gözlemler" u: *Aslanapa Armağanı*, ur. Selçuk Mülayim, Zeki Sönmez, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1996, 253-280.

Unat, Faik Reşit, *Abdi Târihi*: *1730 Patrona İhtilâli hakkında bir eser,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1943.

Ünsal, Behçet, "İstanbul'un İmarı ve eski eser kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, 2, 1969, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 6-61.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi IV. Cilt 2. Kısım: XVIII. Yüzyıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi V. Cilt: Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılı Sonlarına Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Vandal, Albert, *Le Pacha Bonneval*, Au Cercle Saint Simon, Paris, 1885.

Vâsıf, Ahmed, *Mehâsin ül-âsâr ve hakâik ül-ahbâr 1,* Matbaa-ı Bulak, Kahire, 1830.

Vinaver, Vuk, *Dubrovnik i Turska u XVIII. veku*, Naučno delo, Beograd, 1960.

Wielemaker, Alexander, *The Taksim Water Network 1730-33. Political consolidation, dynastic legitimization, and social networks*, magistarski rad obranjen 2015. godine na Leiden University.

PORTRAIT OF OTTOMAN STATESMAN HEKIMOGLU ALI PASHA (1689-1758): LIFE, CAREER AND PERSONALITY

Summary

The article reconstructs unknown facts about life and administrative achievements of Ottoman statesman Hekimoglu Ali Pasha who held the office of Grand Vizier three times and was famous for the victory at the battle of Banja Luka in 1737. Ali Pasha's life also provides an insight into the trends of Ottoman administrative politics, which in his case deviated from the trends of the postclassical era of the Ottoman Empire. Also, Pasha's merits in the cultural, architectural, intellectual and technological transformation of the Empire indicated a change that would be fully realized only a century later. Parallel to the downward trajectory of his career, one can observe the gradual change in his character which can be reconstructed through the archival correspondence with the Republic of Dubrovnik. The transformation of his character can be also seen through the prism of his political maturation in the period from the first to the last appointment in Bosnian eyalet (1736-1748).

Keywords: Hekimoglu Ali Pasha, career sample, patronage, culture and military novelties, cultural syncretism, personality assessment, the Ottoman Empire

DOI: 10.48116/issn.2303-8568.2023.73.161
Izvorni naučni rad

UDK: 930.85(497.6 Sarajevo)“17/18“
Datum prispijeća: 15. 6. 2024.
Datum prihvatanja: 5. 7. 2024.

ALMA OMANOVIĆ-VELADŽIĆ*
(Sarajevo)

ZAOSTAVŠTINA FATIME DUDIJE HATUN, SARAJEVSKE DOBROTVORKE

Abstrakt

U ovom radu se na osnovu raspoloživih osmanskih arhivskih izvora i pristupačne literature nastoji rekonstruisati život jedne sarajevske dobrotvorke s kraja XVIII i iz prve polovine XIX stoljeća, koja je dio svog imetka uvakufila u vjerske i obrazovne svrhe.

Na osnovu popisa imovine koja je ostala iza njene smrti, pokušali smo približiti sliku o privatnom životu jedne žene vakife, pružiti podatke o načinu i stilu njenog života, vrsti kućnog namještaja, tekstilnom pokućstvu, kuhinjskom posuđu, ukrasnim predmetima i drugim stvarima koje su krasile i ispunjavale enterijer njenog doma. Isto tako, predstavili smo nakit koji je posjedovala, stil njenog svakodnevnog odijevanja, vrstu i kvalitet materijala odjevnih predmeta te podatke o ostaloj njenoj pokretnoj i nepokretnoj imovini. Riječ je o Fatimi Dudiji hatun, kćeri Pehlivan Husejn-age iz Sarajeva, stanovnici Careve mahale.

Ključne riječi: kulturna historija, Sarajevo, kraj XVIII i prva polovina XIX stoljeća, dobrotvorka, zaostavština

Popisi zaostavština spadaju u primarne izvore za proučavanje materijalne kulture i društvenih slojeva u Osmanskom Carstvu, kao i za izučavanje lokalne historije. Defteri u kojima se bilježila ostavština umrlih nazivaju se ostavinski ili *kassam-defteri* ili *tereke-defteri*. Prilikom popisa

* Dr. Alma Omanović-Veladžić, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: almav37@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7567-2886

procjenjivana je cjelokupna imovina umrlog. To je rađeno uz pomoć stručnog lica koje se razumije u finansijsko poslovanje. Šerijatski se čisti ostatak imovine dijelio među zakonskim nasljednicima, nakon što bi se izmirili svi dugovi i obaveze te isplatili sudski troškovi. Svaki nasljednik dobivao bi izvod iz kassam-deftera zavedenog u sidžilu.[1]

Navedeni popis vršen je od strane Sarajevskog šerijatskog suda na zahtjev porodice umrlog, tj. njegovih nasljednika, u slučaju spora među njima, maloljetnosti ili nepostojanja nasljednika. Dakle, imovina umrlog se popisivala i davala na javnu licitaciju. Svaka stavka posebno je upisivana, sa njenom novčanom vrijednošću.

Dokumenti o ostavštini daju materijal za poznavanje kulturnog nivoa pojedinih porodica, jer su zabilježene, pored ostalog, i knjige koje su umrli posjedovali, a u njima se nalazi i popis raznih vrsta kućnih predmeta, npr. razne vrste odjevnih predmeta, bakrenog i drugog posuđa, tekstilnog pokućstva (jastuci, zavjese, peškiri, bošče i sl.), kućnog namještaja i drugih predmeta na osnovu kojih se može izučavati kultura stanovanja u Sarajevu kroz XIX stoljeće.[2]

Kada je u pitanju uređenje enterijera u bosanskim kućama u to vrijeme, pored različitih vrsta bakrenog i pozlaćenog posuđa, različitih ukrasnih stvari (satovi, ogledala, ćupovi, bakreni i bronzani svijećnjaci itd.) te raznih vrsta ćilima i prostirki, unutrašnjost kuće krasile su i različite vrste namještaja, čija je vrijednost i dostupnost pojedinih primjeraka zavisila od društvenog sloja kojem je pojedinac pripadao, što je također bilo upisano u popis ostavštine.

Isto tako, status u društvu i položaj pojedinca iskazivao se bogatstvom odjeće koja je ostajala iza umrlih i također bila popisivana.

Među ženskim odjevnim predmetima posebno su se isticale *anterije*[3]. One su se izrađivale od različitih vrsta materijala, od kadife[4] ili brokat svile sa bogatim zlatovezom i zlatnim ukrasnim trakama, do onih

---

1 Usp. Azra Gadžo-Kasumović, "Mulla u Bosanskom ejaletu", *Anali GHB*, knjiga XXVII-XXVIII, Sarajevo, 2008, 21.

2 O kulturi stanovanja više vidi: Alija Bejtić, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *POF*, III-IV/1952-53, Sarajevo, 1953, 277-283.

3 *Anterija* – vrsta gornje haljine. Muške anterije su kratke, obično od deblje tkanine i na prsima presamićene, dok ženske mogu biti duge i kratke, prave se od svile, polusvile ili od čita. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, 95 (dalje: A. Škaljić, *Turcizmi...*).

4 *Kadifa* – svilena baršunasta tkanina; svileni rutavi samt. Isto, 378.

izrađivanih od aladže[5]. Preko anterije bi obično dolazio pojas sa lijepo izrađenim i ukrašenim *paftama*, kopčama od srebra, bisera ili različite vrste dragog kamenja.[6] Muslimanske žene su prilikom izlaska na ulicu obavezno oblačile *feredžu*[7], a na vrh glave su pretežno nosile *tepeluke*, male kratke kape okićene niskama dukata ili bisera, ili vezene srmom i zlatom.[8]

Kada je u pitanju nakit, koji je bio sastavni dio odijevanja žena, primjetna je razlika i u njegovoj materijalnoj vrijednosti kod gradskog i seoskog stanovništa, imućnih i onih slabijeg imovinskog stanja. Izrađivao se od zlata i srebra te sa različitim vrstama dragog kamenja (jakuta[9], piroze[10], zumruta[11] i almasa[12]), koji se smatra luksuznim i posebnim zbog svoje rijetkosti i ljepote samog kamenja, pri čemu su se majstori tog zanata (kujundžije i filigrani) koristili različitim tehnikama pri njegovoj izradi.

U većini dokumenata o ostavštini navedene su i različite vrste oružja, od pušaka, pištolja, sablji, velikih i malih noževa i sl., kao i nešto krupne i sitne stoke te određene količine raznovrsnih usjeva (pšenice, zobi, ječma itd.).

Zahvaljujući *sidžilima* – knjigama Sarajevskog šerijatskog suda,[13] kao i drugim raspoloživim primarnim historijskim izvorima i rukopisnoj građi, došli smo do određenih podataka o Fatimi Dudiji, kćeri Pehlivan

---

5 *Aladža* – 1. vrsta stare šarene basme sa uzdužnim prugama; uvozila se sa Istoka, naročito iz Sirije (Šama). Zvala se još i ćitabija; 2. anterija od aladže skrojena; 3. strizica (odrezak) od basme. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 81.

6 *Pafta* – 1. kopče na ženskim pojasevima od srebra ili kojeg drugog metala, lijepo izrađene i ukrašene. Prema tome kakvog su oblika i kako su ukrašene, imaju i razne nazive: pivac-pafte, badem-pafte, žaba-pafte, ćemer-pafte itd. Često se i sami ženski pojas sa paftama naziva pafte; 2. toke na narodnoj nošnji; 3. metalne spome ili karike. Isto, 507.

7 *Feredža* – vrsta ženskog ogrtača, mantila, od crne ili modre čohe, koji su muslimanke oblačile prilikom izlaska na ulicu. Uz feredžu stavlja se *jašmak* i čember, a prilikom dalekog putovanja ili jahanja na konju mjesto jašmaka stavlja se peča. Isto, 279.

8 Više vidi. Isto, 610.

9 *Jakut* – rubin. Isto, 359.

10 *Piroze* – dragi kamen zelenkasto-plave boje, tirkiz; upotrebljava se kao nakit. Isto, 519.

11 *Zumrut* – smaragd (dragi kamen). Isto, 656.

12 *Almas* – dragi kamen, dijamant.

13 O sidžilima vidi opširnije: Azra Gadžo-Kasumović, "O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Anali GHB*, knjiga XXI-XXII, Sarajevo, 2003, 41-83.

Husejn-age, stanovnici sarajevske Džami-i atik mahale[14], koja je predmet ovog rada.

Tako smo u jednom od njih pronašli bilješku njenog vjenčanja iz koje saznajemo da je bila udata za Ablaković (Ablagi-zade) Sulejman-agu, sina hadži Mehmeda, iz sarajevske Ivlakovali hadži Mehmedove mahale.[15] Bračni ugovor između njih dvoje sklopljen je 7. džumadel-ahira 1227/18. VI 1812. u Sarajevskom šerijatskom sudu. Sulejman-agin zastupnik je bio od poštovanih muderrisa, plemeniti i časni hadži Mehmed Emin-efendija, sin hadži Ibrahim-efendije, iz Peltek Husamudinove mahale[16], dok je Fatimin zastupnik bio Muharem-alemdar, sin hadži Mustafe, iz Sarač Ismailove mahale[17]. Punomoćstvo je utvrđeno svjedočenjem Husejn-alemdara, sina spomenutog Muharem-alemdara, iz Sarač Ismailove mahale i Salih-alemdara, sina Mehmeda, iz Jakub-pašine mahale. Mehr-i muedždžel je iznosio 15.000 akči.[18]

Iz natpisa na nišanu njenog supruga iz 1237/1822, koji se nalazi na mezarju Alifakovac, saznajemo da se radi o *agi serdengečtija*.[19] Dakle, njen suprug pripadao je vojnim strukturama i imao vojni čin visokog ranga. Iz popisa njegove zaostavštine vidi se da je većinu imovine činila skupocjena vojna oprema, od sablji, pušaka, noževa i sl., potom

---

[14] Džami-i atik mahala je poznata kao *Careva mahala*. Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, 1973, 15 (dalje: A. Bejtić, *Ulice...*).

[15] *Ablakovići* su stara sarajevska porodica za koju Kreševljaković navodi da su još početkom XVIII stoljeća imali timar (vojničko feudalno leno; posjed davan na uživanje pripadnicima vojnog staleža, koji je donosio godišnji prihod do 20.000 akči) u Butmiru i svoju kulu u *Hrvatinu*, južnom dijelu Starog Grada, čija su oba sprata propala u nekom požaru. Više vidi: Hamdija Kreševljaković, "Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", *Naše starine*, god. II/1954, Sarajevo, 1954, 83; Kreševljaković navodi i da je neko od Ablakovića sagradio staru česmu na lokalitetu *Ablakovini*, na lijevoj strani rijeke Miljacke i otvorio do nje put, odakle su stanovnici tog kraja nosili vodu za piće, naročito uz Ramazan. Opširnije vidi: Isti, *Izabrana djela III: Banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji…*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1991, 190-191; Mahala Ivlakovali hadži Mehmeda je poznata kao *Vlakovac* ili *Hrvatin*. Vidi: A. Bejtić, *Ulice...*, 16 i 181.

[16] Mahala Peltek Husamudina je poznata kao *Džinin sokak*. A. Bejtić, *Ulice...*, 16 i 323.

[17] Mahala Sarač Ismaila je poznata kao *Donja Saračeva mahala*. Isto, 124.

[18] GHB, Sidžil Sarajevskog šerijatskog suda br. 52, 156. U radu smo se opredijelili za naziv Sidžil sarajevskog kadije (dalje: SSK).

[19] Mehmed Mujezinović, "Stari Alifakovac u Sarajevu", *Naše starine*, god. VIII/1962, Sarajevo, 1962, 133. Njegovo ime pronašli smo zabilježeno i u jednom popisu sarajevskih janjičara s početka XIX stoljeća, gdje je navedeno: "Serdengečdija Sulejman-aga Ablaković". Vidi: R. Muderizović, "Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka", *GZM BiH*, XXIX/1917, Sarajevo, 1918, 107.

odjevnih predmeta, raznih vrsta bakrenog posuđa, tepsija, sahana, tendžera, đuguma, ibrika, te ćilima i drugog pokućstva, sitne i krupne stoke, teretnog (dorat) i tovarnog konja (bargir), vola, krave, određenih količina raznih vrsta usjeva (pšenica, ječam, kukuruz itd). Također, među popisanim stvarima su i novci od prodaje njegovog samardžijskog i nalbantskog dućana u Sagrdžijama, kao i određeni broj nekretnina u okolini Sarajeva u punom privatnom vlasništvu (mulkovnom vlasništvu) u selu Rotilj [Rotil][20] i Hercezi [Hersek][21], dvije čiftčijske kuće[22], dvije pojate, dvije manje štale i dvije bašče na Butmiru, zatim polovine od sve četiri čiftčijske kuće, te četiri štale i karaula (stražarnica) na Palama, kao i onih nekretnina u Sagrdžijama, Trgovkama (Pazar-bule)[23] u čijem vlasništvu je imao udjela. U svom posjedu imao je i 28 svezaka knjiga u ukupnoj vrijednosti od 138 groša[24]. Najskuplja knjiga bila je *En'ām-i šerīf* – Zbirka dova i odabranih poglavlja iz Kur'ana, u vrijednosti od 21 groš, a najjeftinija u vrijednosti od 1 groš (tri knjige, i to dvije iz gramatike, *Miṣbāḥ ma'a luġat* i *Du'ā 'alā al-Miṣbāḥ* i jedna iz oblasti islamskog prava, *Risāla-i wiqāya*).

Kao jedini njegovi zakonski nasljednici navedeni su: njegova žena, spomenuta Fatima hatun, kći Pehlivan Husejn-age, njegova rođena sestra po majci, Afifa, kći hadži Mustafe i rođeni brat po ocu i majci Salih-aga. Ženin zastupnik na sudu bio je Čabrić (Čabri-zade) Mula Salih, sin hadži Sulejmana, dok je sestrin zastupnik bio Abdulah Hasan-beg. Imovina mu je procijenjena na 17.847 groša.[25]

Iz popisa ostavine spomenutog Sulejman-age od 7. ramazana 1237/28. V 1822. godine može se zaključiti da je svoju porodicu ostavio u velikim dugovima koje je trebalo izmiriti, a njihov iznos je bio veći od iznosa njegove cjelokupne imovine. O tome svjedoči popis njegovih

---

20 Danas *Rotilj*, naseljeno mjesto u općini Kiseljak.

21 Danas *Hercezi*, naseljeno mjesto u općini Kiseljak.

22 *Čifčija - čiftčija* – osoba koja radi na tuđem posjedu na osnovu pogodbe sa posjednikom imanja.

23 Ova čaršija dobila je naziv po trgovkama, pazar-bulama, ženama koje su se bavile trgovinom i koje su upravo na tom prostoru trgovale u pazarne dane.

24 *Groš (gruš, guruš)*, srebreni novac od 40 para.

25 GHB, SSK br. 61, 74-76. Usp. Alma Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja LXV, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2021, 405 (dalje: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*).

dugova sa imenima povjerilaca (tur. gurema)[26] koji je sačinio Sud, uključujući određene sudske troškove. Pretpostavljamo da su popisani povjerioci, svaki poimenično, podnijeli zahtjev tadašnjem kadiji da se podmire njihovi dugovi, jer iz spomenutog popisa dugova vidimo da je Sud odredio pojedinačno za svakog povjerioca nužni iznos od ukupnog duga, čime su svi povjerioci djelimično podmireni.

Ono što je interesantno jest da se među popisanim povjeriocima kojima je Sulejman-aga bio dužan nalaze i imena njegovih zakonskih nasljednika – njegove žene, sestre i brata. Ovdje ćemo izdvojiti samo utvrđene dugove koje je imao prema svojim zakonskim nasljednicima, i to:

- utvrđeni dug u iznosu od 3.000 groša prema sestri Afifi kao podmirenje zajma na osnovu svjedočenja Murat-bega i spomenutog Salih-age, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 1.875 groša;
- utvrđeni dug u iznosu od 640 groša prema spomenutom bratu Salih-agi za cijenu ćerpiča (cigle) na osnovu svjedočenja spomenute dvojice, Abdi-age i Mustafa-age, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 400 groša;
- utvrđeni dug u iznosu od 7.000 groša prema supruzi, spomenutoj Fatimi hatun, jer je spomenuti umrli ranije uzeo sebi na korištenje han, dok je jedan njegov dio izdavao drugima na period od deset godina i uzimao kiriju, na osnovu svjedočenja Mula Abdulaha, sina hadži Alije i drugog Mula Abdija, sina Husejn-alemdara, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 4.375 groša;
- utvrđeni dug u iznosu od 200 groša prema spomenutoj Fatimi hatun, jer je spomenuti umrli ranije u svoju korist izvršio ovrhu za dug koji čini cijenu dva vola, na osnovu svjedočenja spomenute dvojice, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 127 groša, i
- utvrđeni dug u iznosu od 62,5 groša prema spomenutoj ženi za mehr-i muedždžel na osnovu svjedočenja spomenute dvojice, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 39 groša.[27]

---

[26] *Gurema* – vjerovnici; oni koji imaju potraživanja iz zaostavštine umrloga. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 293.

[27] GHB, SSK br. 61, 77-78.

DOBROTVORNE AKTIVNOSTI FATIME DUDIJE HATUN

Spomenuta Fatima Dudija hatun se istakla i kao velika dobrotvorka, iako joj od cjelokupne suprugove imovine nakon njegove smrti nije ostalo ništa, osim što su joj od strane Sarajevskog šerijatskog suda podmireni nužni iznosi dugova koje je imao prema njoj.

Tačno nakon devet godina od smrti supruga Sulejman-age uvakufila je dio svog imetka u vjerske i obrazovne svrhe, što potvrđuje da su i žene posebnu pažnju pridavale vjerskom i općem obrazovanju djece, posebno one koja dolaze iz siromašnih porodica. O tome svjedoče njene dvije vakufname iz 1246/1831. godine, ovjerene od strane Sejjida Abdulkerima, sina Jusufa, sarajevskog naiba.[28]

Naime, 1246/1831. godine, Fatima Dudija hatun, kći Husejn-age Pehlivana, stanovnica Careve mahale, opunomoćila je hafiza Osman-efendiju, sina Mehmeda[29], iz iste mahale, da u njeno ime u korist džamije u sarajevskoj mahali Čoban Hasana[30] uvakufi *han u mulkovnom vlasništvu u Carevoj mahali*, koji graniči s jedne strane mesarom Sarača Mustafa-alemdara, s druge dućanom Nalo (Nalo-ogli) jamaka Saliha, s treće koritom rijeke Miljacke i sa četvrte strane javnim putem. Za plac na kojem se nalazi uvakufljeno dobro plaćat će se jednako godišnje određena *mukata*[31] Gazi Isaovom i Kalin hadži Alijinom vakufu. Zatim, da u njeno ime, u korist iste džamije uvakufi *jednu pojatu (samanhane)*[32] *u istoj spomenutoj mahali*, koja graniči s jedne strane drugim dućanom spomenutog jamaka Saliha, s druge dućanom nasljednika Nuri Ahmed-age, s treće dućanom Čohadžić (Čokadži-zade) Mustafa-begefendije i sa četvrte strane javnim putem. Za plac na kojem se nalazi uvakufljeno dobro plaćat će se godišnje određena *mukata* Hadži Alijinom vakufu. Među uslovima koji su navedeni je i taj da se spomenuti han sa pojatom izdaje svake godine pod kiriju pogodnoj osobi po povoljnoj cijeni i da se najprije od stečenih prihoda uvakufljenog dobra godišnje plaća

---

28 O njegovom imenovanju za sarajevskog naiba više vidi: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 426.

29 Riječ je o hafizu Osman-efendiji Pašaliću, porijeklom iz (Starog) Majdana u Krajini, pa je u Sarajevu bio poznat kao Majdanlija (Ma'danli). Bio je stanovnik Careve mahale i dugogodišnji imam Careve džamije. Opširnije vidi: Ahmed Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2018, 415.

30 Mahala Čoban Hasana je poznata kao Čobanija. A. Bejtić, *Ulice...*, 17 i 358.

31 *Mukata* – plaćanje poreza odsjekom, paušalno, u novcu; izdavanje u zakup; zakup, paušalna zakupnina; imovina, posjed ili objekat zakupa.

32 *Pojata* – dio štale u kojoj se skladištilo sijeno.

mukata jednom od vakufa na čijem zemljištu se ono nalazilo. Od ostatka kirije će se izdvajati godišnje po 60 groša za platu imama i po 60 groša za platu mujezina u džamiji mahale Čoban Hasana. Potom, izdvajat će se godišnje po 40 groša za kupovinu dvije *mukave*[33] koje će se u spomenutoj džamiji paliti i po 20 groša za kupovinu zejtina te da se u ramazanskim noćima pale kandilji u ovoj džamiji. Svake godine izdvajat će se i po 20 groša za vaiza koji će mjeseca redžeba, šabana i ramazana držati predavanja prisutnima u spomenutoj džamiji. Ostatak prihoda mutevelija će iskoristiti po potrebi za popravku krova te ostalih popravki uvakufljenih dobara, dok će se njegov višak ostavljati kao godišnja plata za muteveliju. Mutevelija ovog vakufa je bio Mula Sulejman, sin Husejn-alemdara, iz Čoban Hasanove mahale.[34]

Također, iz njene druge vakufname iz iste godine saznajemo da je spomenuta Fatima Dudija hatun ponovo opunomoćila Majdanliju (Ma'danli) Pašalića hafiza Osman-efendiju, sina Mehmeda, da je u njeno ime zastupa, a tom prilikom je od svoga čistog imetka uvakufila *dvije kuće u mulkovnom vlasništvu sa baščama i dodatnim dvorišnim prostorijama u selu Koševo [Koševa]*[35]. Među uslovima koji su navedeni u ovoj vakufnami je i taj da se spomenuta dobra u selu Koševo daju u najam i od stečenih prihoda svake godine izdvaja po 40 groša od kojih će se kupiti hljeb i po 10 groša za kupovinu zejtina te da se podijeli siromašnim učenicima koji stanuju u medresama. Također, od stečenih prihoda će se svake godine izdvajati po 45 groša osobi kojoj će se platiti za učenje tri hatme za dušu njenih roditelja. Potom, da se svake godine pred Bajram kupe tri kurbana od po 15 groša i da se njihovo meso i koža podijele sirotinji za njenu dušu. Ostatak prihoda biće iskorišten po potrebi za popravke uvakufljenih dobara, a njegov višak će se ostavljati kao godišnja plata za muteveliju. Mutevelija ovog vakufa je bio Mula Abdulah, sin hadži Alije, iz Čoban Hasanove mahale.[36]

---

[33] *Mukava* – 1. debela dugačka lojana svijeća (1 do 2 m dužine i 10-15 cm debljine) na ćiracima u džamiji, obložena kartonom. Karton je s vanjske strane ukrašen raznobojnim papirom. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 472.

[34] TE:XXI:52-55. GHB, prijepis iz SSK br. 69, 61. Vakufnama je napisana 9. zulhidždžeta 1246/21. V 1831. Prijevod ove vakufname objavljen je u: Sejfudin Kemura, "Sarajevske džamije i druge javne zgrade", I dio, *GZM BiH*, Sarajevo, 1908, 195-197 (dalje: S. Kemura, "Sarajevske džamije…").

[35] Danas *Koševo*, naziv jednog dijela grada Sarajeva.

[36] TE:XXI:55-56. GHB, prijepis iz SSK br. 69, 62. Vakufnama je napisana 9. zulhidždžeta 1246/21. V 1831. Prijevod ove vakufname objavljen je u: S. Kemura, "Sarajevske džamije…", I dio, 102-104.

Podaci iz gore navedenih vakufnama pokazuju da je spomenuta Fatima Dudija hatun s posebnom pažnjom vodila računa o održivosti svojih vakufa, njihovoj svrsi i ljudima koji će se o njima brinuti. Među svjedocima koji su prisustvovali samom činu zavještanja su trgovci, te zanatlije, poput kazaza, čizmedžija, nalčadžija i drugi.

I ovi nam primjeri ukazuju da su vakife kao punopravne i aktivne članice društva davale svoj doprinos zajednici u kojoj su živjele. One su uglavnom svoju imovinu uvakufljavale preko svojih zastupnika, uz svjedoke, što potvrđuje da su žene raspolagale svojom imovinom i slobodno je zavještale u željene svrhe.

ZAOSTAVŠTINA FATIME DUDIJE HATUN, KĆERI PEHLIVAN HUSEJN-AGE, IZ CAREVE MAHALE

Kada je umrla Fatima Dudija, kći Pehlivan Husejn-age, stanovnica sarajevske Careve mahale 1831. godine, naslijedile su je tetke po majci, Umihana i Afifa hatun, kćeri Sulejmana. Trećina njenog imetka namijenjena je za određene poslove koje treba izvršiti i ostale priznate troškove.

Dana 21. muharrema 1247/2. VII 1831. Sarajevski šerijatski sud je popisao, procijenio i čisti ostatak jednako podijelio njenim zakonskim nasljednicima. U ovom popisu tačno je navedena vrsta imovine (pokućstvo, odjevni predmeti, stoka, razne vrste usjeva, nepokretna imovina i sl.), njihova količina i novčana vrijednost. Cjelokupna imovina joj je procijenjena na 16.327 groša i 22 pare.

Kao jedini njeni zakonski nasljednici navedene su dvije tetke po majci, Umihana i Afifa hatun, kćeri Sulejmana, čiji je zastupnik na sudu bio Muderizović (Muderrisi-zade) Mula Ibrahim, sin hadži Ahmed-efendije, iz Halač Davudove mahale[37]. Njima dvjema, nakon što se izmire svi dugovi i obaveze te isplate sudski i drugi troškovi, pripada čisti ostatak za podjelu među nasljednicima od 6.380 groša i 10 para, odnosno svakoj po 3.190 groša i 5 para. Izvršilac oporuke (tur. vasi muhtar) bio je Prešljo (Prešlo-zade) Abdulah-aga, sin hadži Alije.[38]

---

[37] Mahala Halač Davuda je poznata kao *Murdarija (Muhurdarija)* ili *Za konakom*. Pretpostavlja se da je dobila naziv po nekome muhurdaru – čuvaru pečata na dvoru bosanskih vezira. A. Bejtić, *Ulice...*, 17 i 280.

[38] GHB, SSK br. 69, 71-72. Usp. A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 434. Ime izvršioca oporuke se nalazi zabilježeno u Kadićevoj

Ostavinski popis Sarajevskog šerijatskog suda
od 21. muharrema 1247/2. VII 1831.[39]

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[1]	*Kur'ān* (*Kelām-i Kadīm*), za poklon	1 komad (adet)	1.720
[2]	plavi rabljeni makat[40]	2 kom	525
[3]	šiljte[41] od čita[42]	1 kom	400
[4]	rabljeni minder[43]	1 kom	125
[5]	jastuk od šagrenske kože[44]	3 kom	399
[6]	ponovo minder	1 kom	645
[7]	serdžada[45] i ćilim	/	241
[8]	velika čekmedža[46]	1 kom	85
[9]	drvena sinija[47]	3 kom	100
[10]	peškun[48]	1 kom	100
[11]	bakreni kazan[49] od 39,5 oka po 399	/	791
[12]	bakreni ibrik[50]	1 kom	879

Hronici među umrlima iz 1252/1836-37. Isto, 449.

39 GHB, SSK br. 69, 71-72.

40 *Makat* – platno, čoha ili ćilim, koji se prostire po minderu. A. Škaljić, *Turcizmi*..., 443.

41 *Šiljte*, *šilte* – vuneni četverouglasti dušečić za sjedenje; dugi tanki vuneni madrac koji se stere po sećiji. Isto, 589.

42 *Čit* – šarena pamučna tkanina, basma. Isto, 177.

43 *Minder* – slamnjača ili šiljte vunom napunjeno koji se stere po sećiji, da je mekše za sjedenje; katkad znači i samu sećiju. Isto, 464.

44 *Šagren* – vrsta sirove kože koja se sastoji od grube neštavljene kože, skinute s leđa konja ili magarca.

45 *Serdžada, sedžad*a – prostirač, ćilimče na kojem muslimani klanjaju namaz; služi i kao ukras u kućnom namještaju; u obliku je pravougaonika. Isto, 553.

46 *Čekmedža* – kovčežić koji, mjesto kapka ozgor, ima ladicu sa strane kao u stola i služi kao drvena kasa, škrabija. Isto, 168.

47 *Sinija* – niska okrugla trpeza, sofra. Isto, 566.

48 *Peškun* – 1. okrugli mali stolić (štokrla) na kome se sjedi. Obično je izrađen od orahova drveta sa lijepim rezbarijama; 2. mali stolić koji se stavlja pod sofru. Isto, 517.

49 *Kazan* – veliki bakreni kotao koji ima sa strane ručke za nošenje. Isto, 403.

50 *Ibrik* – 1. bakreni sud za vodu s uskim grlom, na kome je kupast poklopac, i s dugim noscem (nosačem); može biti i od zlata ili srebra; 2. bakreni sud opisanog oblika, samo malen, za serviranje kafe. Isto, 338-339.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[13]	leđen[51] za kupatilo	1 kom	455
[14]	tendžera[52]	1 kom	1.535
[15]	ponovo tendžera	1 kom	841
[16]	sahan[53]	3 kom	281
[17]	ponovo sahan sa kapkom (3)	3 kom	320
[18]	ponovo haranija[54] od 5,5 oka po 400	/	2.205
[19]	bakrena maštrafa[55] sa kutijom	/	224
[20]	bronzani svijećnjak	1 kom	410
[21]	mali sahan (3) i ćasa[56] (1)	3 kom, 1 kom	359
[22]	rabljene hegbe[57]	1 kom	251
[23]	jorgan od čita	/	685
[24]	hav[58] peškir	1 kom	205
[25]	plavi makat sa manjim ćilimom	/	399
[26]	veliko ogledalo	1 kom	1.005
[27]	rabljeni jorgan	1 kom	525
[28]	ponovo minder	1 kom	1.130
[29]	daščani sanduk sa furdom[59]	/	400
[30]	čekmedža sa furdom	/	680
[31]	kućni stan za tkanje beza (pers. bez destgāh)	1 kom	605
[32]	joltava (tur. yoltābe)[60]	1 kom	300
[33]	bakreni đugum[61]	1 kom	800

[51] *Leđen, legen* – lavor za umivanje, odnosno za pranje ruku. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 433.

[52] *Tendžera* – duboka bakrena posuda, dublja je od šerpe i nema drški sa strane. Isto, 610.

[53] *Sahan* – bakrena zdjela, tanjir. Isto, 542.

[54] *Haranija (aranija*) – bakreni veliki kotao, zapravo manji kazan. Isto, 313.

[55] *Maštrafa* – čaša, naročito čaša sa ukrašenim staklom iz koje se pije šerbe. Isto, 448.

[56] *Ćasa* – dublja posuda poluokruglastog oblika u kojoj se servira žitko jelo, kao čorba, mlijeko itd. Isto, 184.

[57] *Hegbe, hegbeta* – bisage. Isto, 325.

[58] *Hav* – kratka mekana vlakanca ili rute, malje na kadifi, na frotirima itd. Isto, 321.

[59] *Furda* – odresci od bakra u kazandžija; metalni otpaci; kalo, škart. Isto, 286.

[60] *Joltava* – duga tava odnosno tendžera s vodoravnom drškom. Isto, 372.

[61] *Đugum* – 1. bakreni sud za vodu sa širokim grlićem (nema nosca koji ima ibrik); 2. limena posuda u kojoj mljekar raznosi mlijeko po kućama; 3. kafeni đugum je manji sud u kome se vari voda za kafu. Isto, 254.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[34]	sahan sa kapkom (2)	2 kom	535
[35]	ponovo sahan	4 kom	840
[36]	bakreni lenđer[62]	2 kom	216
[37]	bakrena ćasa	2 kom	288
[38]	sahan sa kapkom	/	605
[39]	joltasi[63]	/	2.000
[40]	bakrena velika tepsija	/	3.405
[41]	ponovo bakrena tepsija	1 kom	2.410
[42]	sepet-sanduk[64] sa furdom	/	519
[43]	takum[65] za kupatilo	/	760
[44]	ponovo sepet-sanduk	/	145
[45]	zastirači	/	480
[46]	torba sa furdom	/	120
[47]	zili-ćilim/zilija[66]	1 kom	2.410
[48]	manja halija[67] koja se prostire u središte odaje (tur. meydan-ı kaliçe)	/	4.199
[49]	jorgan na cvjetove	/	1.999
[50]	rabljeni dimli-jastuk[68]	2 kom	320
[51]	rabljeni dušek	/	101
[52]	rabljeni jastuk	3 kom	570
[53]	ponovo minder	1 kom	759
[54]	ponovo minder	1 kom	1.325
[55]	veliki tronožac	1 kom	201

62 *Lenđer (leđer), lenger* – veliki bakreni sahan sa širokim pervazom. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 434.

63 *Joltasi* – sudi za nošenje hrane, sastoje se od 2-4 valjkasta suda (tasovi) ukloplje-na jedan u drugi s poklopcem i alkom na najgornjem, te od dvije šipke koje vežu najdonji sud s poklopcem. U njima se nosi hrana od kuće u dućan, ili iz aščince u dućan, kući i sl. Zovu se još i *meterizi*. Isto, 372.

64 *Sepet-sanduk* – sepet u obliku sanduka sa zaklopcem, iznutra postavljen, a spolja opšiven kožom. Isto, 559.

65 *Takum* – 1. pribor, servis, kompletna oprema. Isto, 597.

66 *Zilija* – ćilim, vrsta šarenog ćilima. Isto, 654.

67 *Halija* – fini uzlani/čvorani ćilim persijske izrade. Usp. Isto, 305.

68 Radi se o jastuku od keper materijala, kombinacije pamuka i elastina sa čvrstim vezom, koji je prilično prepoznatljiv po svojim dijagonalnim linijama, kao i po tome što svaka keper tkanina ima svoje lice i naličje.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[56]	kutija sa čizmama i furdom	/	215
[57]	ponovo joltava	1 kom	401
[58]	bakreni leđen	1 kom	730
[59]	crni đugum	1 kom	680
[60]	bakrač[69]	1 kom	686
[61]	tava sa dugom drškom (tur. saplı tabe)	1 kom	470
[62]	ponovo ibrik	/	560
[63]	ponovo lenđer	1 kom	280
[64]	sahan sa stopicom (tur. ayaklı sahan)	1 kom	375
[65]	veliki ibrik za kafu	2 kom	440
[66]	tepsija za pite	1 kom	620
[67]	ponovo sahan	3 kom	501
[68]	kevčija[70]	3 kom	370
[69]	veliki fenjer	1 kom	560
[70]	ponovo tepsija za pite	1 kom	460
[71]	manji sanduk sa furdom	/	201
[72]	sepet-sanduk	1 kom	521
[73]	ponovo sepet-sanduk sa furdom	/	460
[74]	nož za sjecanje mesa (tur. kıyma bıçağı)	2 kom	81
[75]	mlin za kahvu	1 kom	400
[76]	serdžada	1 kom	1.060
[77]	ponovo dušek	1	1.600
[78]	jastuk od kadife	4 kom	2.405
[79]	ponovo minder	1 kom	285
[80]	rabljeni jastuk od kadife	3 kom	800
[81]	ponovo minder	1 kom	885
[82]	ponovo minder	1 kom	1.120
[83]	vuna (tur. yapağı)[71] u sepetu[72]	3 kom	1.320

[69] *Bakrač* – bakreni kotao (i uopšte kotao) koji ima na sebi lûk od željeza ili debele žice, za koji se drži kad se nosi i o koji se vješa na verige. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 116.

[70] *Kevčija, kepčija* – 1. velika kašika sa dugom drškom kojom se crpa čorba iz lonca u tanjire; kutlača; 2. polukuglast sud sa drškom kojim se crpala voda iz terezija (vodenih rezervoara) i nalijevala u đugume i ibrike. Isto, 407.

[71] Ova vrsta vune se koristi za punjenje dušeka i jorgana.

[72] *Sepet* – kotarica, košara, krošnja. Isto, 559.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[84]	gvozdena ćuskija[73]	1 kom	100
[85]	gvozdeni tokmak[74]	/	25
[86]	kantar[75] i tespih	/	280
[87]	kazan od 22 oke po 560	/	12.320
[88]	ponovo tendžera	1 kom	360
[89]	tepsija za kadaif	1 kom	430
[90]	đugum sa ibrikom	/	1.570
[91]	ponovo đugum	1 kom	420
[92]	manji đugum	1 kom	821
[93]	bakreni đevđir[76]	1 kom	399
[94]	tepsija iz Vidina	1 kom	435
[95]	manja bakrena deba[77]	1 kom	326
[96]	ponovo lenđer	2 kom	240
[97]	tepsija sa poklopcem (kapkom)	/	526
[98]	manji lenđer (2), ćasa (2)	2, 2	240
[99]	ibrik	1 kom	366
[100]	ibrik za kafu	5 kom	465
[101]	bakreni svijećnjak	1 kom	520
[102]	bakrena tepsija	1 kom	840
[103]	rabljene hegbe	1 kom	150
[104]	sjekira	2 kom	160
[105]	peštahta[78]	1 kom	130
[106]	ponovo zilija	1 kom	780

[73] *Ćuskija* – alatka za dizanje tereta, za bušenje rupa u zemlji itd.; gvozdena motka, poluga, s jedne strane šiljasta a s druge tupa, ravna. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 201.

[74] *Tokmak* – 1. malj; glavat debeo komad drveta, kao mali topuz. 2. željezni maljić na avlijskim vratima kojim se kuca i doziva. 3. gvozdeni dio mlina za kafu koji stoji u sredini mlina. Isto, 618.

[75] *Kantar* – starinska željezna sprava za mjerenje težine. Ima dvije kuke: jednom se zakači ono što se mjeri, a druga se drži u ruci ili ako je teži predmet, zakači se za motku i dva čovjeka sa dvije strane drže motku sa teretom dok se mjeri. Više vidi: Isto, 392.

[76] *Đevđir* – cjediljka; bakrena posuda za cijeđenje. Isto, 250.

[77] *Deba* – okrugla drvena ili bakrena posuda s poklopcem u kojoj se drži ili nosi sir, kajmak, med itd.; mali mjeh u kome se drži maslo, ulje, med, pekmez i sl. Isto, 208.

[78] *Peštahta* – vrsta starinske školske klupe: klupa koja se upotrebljava u starim mektebima; na njoj su se držale knjige i pisanke, a sjedilo se na podu. Isto, 517.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[107]	bijela čerga[79]	1 kom	70
[108]	ponovo ogledalo	1 kom	319
[109]	jastuk od kadife	13 kom	9.691
[110]	manja tepsija	2 kom	290
[111]	ponovo đugum	1 kom	710
[112]	velika tendžera	1 kom	1.600
[113]	lenđer za janjetinu	1 kom	1.625
[114]	čisto tekne[80]	1 kom	399
[115]	ponovo đugum	1 kom	1.040
[116]	feredža[81] od tamnozelene čohe[82]	1 kom	3.200
[117]	bojali ćurdija[83] od samura[84]	/	7.200
[118]	ženska hamam-košulja	1 kom	1.060
[119]	anterija prekomorske izrade (tur. deryâ kârî)	/	800
[120]	ručni sat	1 kom	8.320
[121]	ponovo jorgan na cvjetove	1 kom	2.600
[122]	srebreni tas[85]	1 kom	1.630
[123]	tabla (poslužavnik) za svijećnjak	1 kom	200
[124]	jemenija i peštemalj[86]	/	285
[125]	*Risâle-i Birgivî ma'a Namâzlık*	/	480

[79] *Čerga* – čerga tkanina mogla je istovremeno da bude čerga pokrivač, prostirač, isto kao i sklavina; pokrivač na kolima, postelja na podu i ležaju i pokrivač; ćebe preko jorgana; pokrivač za krevet, kauč, zidni tepih, "staza" preko skupljeg tepiha; prostirka za pod. Opširnije: Đurđica Petrović, "Zapisi o cergi (čergi)", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slave*na, urednik Mirko Marković, knj. 49. (1983), Zagreb, 1983, 483-504.

[80] *Tekne* – korito. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 607.

[81] *Feredža* – vrsta ženskog ogrtača, mantila, od crne ili modre čohe, koji su muslimanke oblačile prilikom izlaska na ulicu. Uz feredžu stavlja se još *jašmak* i *čember*, a prilikom dalekog putovanja ili jahanja na konju mjesto jašmaka stavlja se *peča*. Isto, 279.

[82] *Čoha* – sukno bolje vrste, mekše i ljepše. Isto, 179.

[83] *Ćurdija* – vrsta gornje kratke i duge haljine postavljene krznom. Lice joj je obično od kadife ili čohe. Postoji muška i ženska ćurdija. Isto, 200.

[84] *Samur* – samurovina, koža od kune zv. *samur*. Isto, 547.

[85] *Tas* – vrsta metalne zdjele posebnog oblika: tasovi na kuhinjskoj vagi, tasovi u hamamu kojima se crpa voda i polijeva po sebi prilikom kupanja. Isto, 601.

[86] *Peštemalj* – zastirač kojim se kupač zastire u hamamu; veliki peškir za brisanje poslije kupanja; pregača. Isto, 517.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[126]	krava sa teletom koje sisa	1	2.800
[127]	ponovo krava sa teletom koje sisa	1	2.930
[128]	vo	4 glave/grla (re's)	12.560
[129]	biserna pafta	1 par (čift)	13.280
[130]	jagluk[87]	1 kom	260
[131]	terluke[88]	1 par	122
[132]	tepeluk sa biserima	1 kom	9.640
[133]	cvijet sa biserom/biserna cvjetna grana	1 kom	10.000
[134]	prsten prekomorske izrade	2 kom	802
[135]	zlatna belenzuka[89] od 52 dirhema po 24,5 groša	1 par	50.960
[136]	čibuk[90]	1 kom	559
[137]	ponovo serdžada	1 kom	322
[138]	havli mahrama[91]	1 kom	282
[139]	čaršaf i perda[92]	2 kom	120
[140]	kratka ćurdija od samura (kune skupocjenog krzna)	/	6.400
[141]	mali jastuk od kutnije[93]	2 kom	560
[142]	šiljte od kutnije	2 kom	2.440
[143]	aladža-anterija	1 kom	2.800
[144]	feredža od kahvaji (kafene) čohe	/	810

87 *Jagluk* – duguljasti rubac od finog beza zlatom izvezen na jednom uglu. Isto, 358.

88 *Terluke* – ženske papuče, naročito papuče od sahtijana ili kajsara, po licu izvezene zlatom, srebrom ili svilom. A. Škaljić, *Turcizmi*..., 612-613.

89 *Belenzuka* – narukvica: narukvice izrađene od više spojenih ili pletenih srebrnih ili zlatnih lančića. Obično se mogu rasklapati, a spojnice su lijepo ukrašene. Isto, 134.

90 *Čibuk* – 1. kamiš, cijev sa lulicom na jednom kraju koja služi za pušenje; obično je č. dug, a ako je manji pa se može u džep staviti, onda se naziva čibučić; 2. fig. pruga, duga crta (npr. basma na čibuke). Isto, 173.

91 *Havli* – sa havom, sa maljama; havli ili havlili mahrama je frotir marama. Isto, 322; *Mahrama* – 1. ubrus, ručnik, peškir; 2. bošča, rubac, krpa ili peškir, kojim ženske pokrivaju glavu. Isto, 441.

92 *Perde* – zavjesa, zastor na prozoru, na vratima ili na čemu drugom; veo; pregrada, zaklon. Isto, 516.

93 *Kutnija* – 1. vrsta tkanine žutkaste, zlatne boje, od koje su se krojile anterije. Osnova joj je od vune ili svile, a potka od pamuka. Imala je crvene, bijele ili crne pruge. Poznata je bila šamska kutnija koja se uvozila iz Sirije; 2. anterija skrojena od kutnije. Isto, 428.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[145]	dušek od kutnije	1	1.280
[146]	kumašli-jastuk[94]	2 kom	1.680
[147]	rabljeni jastuk	1 kom	560
[148]	kaliče-serdžada	1 kom	2.800
[149]	pozlaćena ćasa	1	405
[150]	srebreni medžmer (kadionica) i šiša	/	4.260
[151]	porculanska ćasa	1 kom	171
[152]	findžan	4 kom	261
[153]	srebreni zarf[95] filigranske izrade sa findžanima (10)	10	2.850
[154]	pozlaćeni tas	1 kom	121
[155]	komad bijele svile	4 kom	235
[156]	daščani sanduk sa furdom	/	420
[157]	ponovo krava sa teletom koje sisa	1 kom	3.440
[158]	fučija[96]	3 kom	245
[159]	ponovo minder	1 kom	405
[160]	uzengije[97]	1 par	365
[161]	sedlo sa opremom	1 kom	995
[162]	telli-bošča[98]	1 kom	1.405
[163]	prsten prekomorske izrade	1 kom	510
[164]	prsten sa jakutom	1 kom	4.000
[165]	kantar	1 kom	330
[166]	golub[99]	1 kom	1.010

94 *Kumaš* – vrsta starog svilenog platna, stari svileni atlas; *ku*mašli – svilen, od kumaša izrađen. A. Škaljić, *Turcizmi*..., 424.

95 *Zarf* – 1. ukrašena metalna čašica u kojoj stoji findžan, slična maloj vinskoj čaši sa nogom; 2. korice, oklop; koverta. Isto, 647.

96 *Fučija* – drvena poveća posuda, slična burencetu, u kojoj se drži voda, pekmez i sl. Isto, 285.

97 *Uzengije* – stremen. Isto, 635.

98 *Telli, terli* – vezen ili protkan zlatnom ili srebrenom žicom (koncem); ukrašen zlatnom ili srebrenom žicom. Isto, 609; bošča – pokrivač za glavu, rubac; stolnjak; platno četverouglastog oblika u koje se nešto zamotava. Isto, 149.

99 Bijeli golub (ar. *mar'aš, mur'aš*). Vidi: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, III izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1997, 540; vrsta goluba koja visoko leti (*mar'aš*). Više vidi: F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2005, 1216.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[167]	preslica za kudelju	1 kom	51
[168]	jastuk od beza sa čaršafom	/	160
[169]	koltuk-jastuk ukrašen klobadanom[100]	2 kom	1.410
[170]	koltuk-jastuk od kutnije	2 kom	760
[171]	nova košulja	1 kom	660
[172]	jorgan od kutnije	/	1.620
[173]	ponovo ručni sat	1	1.430
[174]	ponovo serdžada	1 kom	1.400
[175]	zarfovi za findžane	5 kom	400
[176]	staklena ćasa	1	120
[177]	findžan	2 kom	405
[178]	havlija[101] sa jemenijom (šamijom)[102]	1 kom	52
[179]	kratka ćurdija od čohe	/	230
[180]	ponovo svijećnjak	1 kom	159
[181]	pafte od manjeg bisera	1 par	3.840
[182]	tronožac (tur. sîpâye) i gvozdeni čember[103]	/	67
[183]	rabljeni jastuk	3 kom	800
[184]	ćup	2 kom	117
[185]	ponovo ćup	1 kom	79
[186]	skemlija[104]	1 kom	86
[187]	veliki tronožac	1 kom	479
[188]	crni sanduk	2 kom	1.000
[189]	šiljte za sedlo	1 kom	290
[190]	prsten sa kamenom piruze	/	1.080
[191]	prsten sa zumrutom	1 kom	835
[192]	srebrena kuka	1 kom	720
[193]	srebreni ukrasi za kosu (tur. zülüflük)	1 kom	9.560
[194]	šiljte od čita	1 kom	810

[100] *Klobadan* – sjajna traka (širit) napravljena od svilenog ili pamučnog konca, uvrnutog sa tankom žicom od zlata (varaka) ili srme. A. Škaljić, *Turcizmi*..., 410.

[101] *Havlija* – 1. mekani rutavi ručnik, frotir; 2. velika bijela mekana marama koju su muslimanke ogrtale oko feredže, ili su se u nju zavijale i bez feredže. Isto, 323.

[102] *Jemenija* – rubac (marama) od tankog platna, išarana granama, kojim se povezuje glava. Isto, 368.

[103] *Čember* – 3. obruč, okvir, prsten. Više vidi: Isto, 170.

[104] *Skemlija* – stolica. Isto, 567.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[195]	harar[105]	3 kom	168
[196]	ponovo košulja	1 kom	870
[197]	kumašli-šiljte	2 kom	3.450
[198]	ponovo havli mahrama (frotir peškir)	1 kom	359
[199]	peškir za gornji dio tijela	11 kom	999
[200]	makat od al-čohe (rumeno crvene čohe)	3 kom	2.400
[201]	havlija sa čemberom[106]	/	520
[202]	srebrena čelenka[107]	/	400
[203]	ponovo kaliče-serdžada	1 kom	2.799
[204]	pozlaćeni leđen i ibrik	/	3.180
[205]	pozlaćena ćasa	1	900
[206]	findžan	4 kom	220
[207]	srebreni tabak	1 kom	2.410
[208]	rabljena serdžada	1 kom	90
[209]	čekmedža sa furdom	/	120
[210]	harar sa furdovatima[108]	/	60
[211]	ponovo minder	1 kom	1.445
[212]	hasura[109]	3 kom	160
[213]	čekrk/čekrek[110]	1 kom	112
[214]	ćup	2 kom	71
[215]	ponovo ćup (2) i kutija	2 kom	181
[216]	bijela krava sa teletom koje sisa	/	2.560
[217]	prsten sa kamenom piroze	1 kom	1.205

[105] *Harar* – vreća od kostrijeti (od kozje dlake). Više vidi: A. Škaljić, *Turcizmi*..., 313.

[106] *Čember* – 1. bijelo, fino platno, šifon; 2. veliki bijeli rubac od šifona, marama, kojom muslimanke koje nose feredžu pokrivaju glavu. Najprije se jašmakom poveže donji dio lica do očiju i vrat, a onda se čemberom pokrije glava i čelo do očiju, tako da samo oči ostaju slobodne, nepokrivene. Isto, 170.

[107] *Čelenka* – vrsta perjanice, napravljena od zlata ili srebra u obliku spojenih pera, ponekad ukrašena dragim kamenjem. Stavlja se na kalpak ili saruk s prednje strane. Služila je i kao odlikovanje za hrabrost. Isto, 170.

[108] *Furdovat* – odresci od bakra koji nastaju u kazandžija prilikom izrade ili krpljenja bakrenih predmeta. Isto, 286.

[109] *Hasura* – prostirač ispleten od meke trstike, šaše ili rogozine. Isto, 318.

[110] *Čekrk*, *čekrek* – 1. mašina na kojoj se izrađuju predmeti od drveta; 2. sprava za dizanje tereta u visinu namotavanjem užeta na kolo; kolo, vitao, motavilo, kolotura; 3. naprava za sukanje prediva; 4. uopšte ono što se vrti i okreće kao čekrk. Isto, 169.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[218]	dijamantski prsten	1 kom	3.610
[219]	havlija sa čemberom	/	600
[220]	ponovo džube[111]	1 kom	6.800
[221]	karabin[112]	1 kom	1.800
[222]	ponovo krava sa teletom koje sisa	/	2.400
[223]	tele koje sisa	1 grlo	400
[224]	ovca (2), janje (4)	2 grla, 4 grla	3.520
[225]	parče lanenih (ćeten) ilika[113]	7 kom	357
[226]	ponovo parče lanenih ilika	7 kom	357
[227]	gvozdena mangala[114]	1 kom	120
[228]	veliki nož (handžar, jatagan)[115]	1 kom	240
[229]	fučija sa sandukom	/	120
[230]	posijana pšenica u Koševu, u slučaju slabe žetve	9 čari, 10 oka	5.700
[231]	posijani ječam, u slučaju slabe žetve	10 čari	3.000
[232]	posijani kukuruz, u slučaju slabe žetve	30 oka	840
[233]	posijani grah, u slučaju slabe žetve	3,5 oke	140
[234]	zob na dugu kod Save, zimmije	2 čara	200
[235]	kukuruz na dugu kod spomenutog	60 oka	840
[236]	na dugu kod spomenutog Save, zimmije	/	2.570
[237]	pšenica na dugu kod Riste, zimmije	40 oka	600
[238]	ječam na dugu kod spomenutog	4 čara	600
[239]	zob na dugu kod spomenutog	4 čara	400
[240]	kuća u punom privatnom vlasništvu koja je prodata, u spomenutoj mahali	/	136.400

[111] *Džube* – 1. odora, mantija muslimanskih sveštenika obično od crne čohe. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 243. Napomena: u originalu ispred riječi *džube* je navedena riječ "defa" – *ponovo*, iako se džube ranije u popisu ostavine ne navodi.

[112] *Karabin* – kratka vojnička puška.

[113] *Ilika* – rupica ili petlja na odijelu za koju se zakopčava dugme. Ilike su ponekad, radi ukrasa, izrađene od gajtana ili od kakvog metala. Isto, 344.

[114] *Mangala* – sud posebnog oblika, napravljen obično od bakra (a može biti i od mesinga, pleha ili zemlje) u kojem se drži žeravica radi zagrijavanja sobe, ili za podgrijavanje skuhane kafe ili jela. Isto, 445.

[115] *Handžar* – dugi (70-80 cm) šiljasti nož, s oštricom s obadvije strane. Ponekad handžarom nazivaju i *krivi mač* ili *jatagan*. Isto, 310.

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[241]	dio hana Ablakovića (Ablagi-zade) koji je prodat	/	120.000
[242]	sve nekretnine u punom privatnom vlasništvu u selu Mrkovići [Mrkovik][116]	/	6.000
[243]	sve nekretnine u punom privatnom vlasništvu u selu Rotilj	/	6.000
[244]	utvrđena gotovina	/	14.000
Ukupna vrijednost ostavine			**16.327 groša i 22 pare**[117]

R.br.	od toga odbitak	vrijednost (pare)
[1]	Resmi kismet (taksa na diobu)	9.655
[2]	Kasamija (taksa za službenika koji rješava ostavine)	3.216
[3]	Kalemija (taksa pisaru)	1.608
[4]	Hudamija (taksa posluzi)	804
[5]	Ihzarija (pozivarina)	804
[6]	Kajdija (unošenje u sudsku knjigu)	480
[7]	Telalija (plaća telalu)	5.120
[8]	Hamalija[118]	400
[9]	dodatni troškovi	5.000
[10]	dug prema Mula Sulejmanu kao podmirenje zajma na osnovu svjedočenja Mula Osmana, sina Jusufa, i Alije, sina Ibrahima	120.000
[11]	dug iz oporučene imovine njenog umrlog oca u svrhu bedeli hadža na osnovu svjedočenja Gutić (Gudik) / Godić (Godik) Mehmeda i terzije Mula Mustafe	100.000
[12]	dug prema spomenutoj Afifi i Umihani na osnovu svjedočenja spomenute dvojice	8.000
[13]	dug prema Kuniji hatun na osnovu svjedočenja spomenute dvojice	6.000
[14]	dug prema Zejneb hatun na osnovu svjedočenja spomenute dvojice	6.000

[116] Danas naselje Mrkovići na području općine Centar u Sarajevu.

[117] Napomena: Nakon što smo sabrali sve navedene stavke iz ostavine Fatime Dudije hatun, ustanovili smo da se njihova ukupna vrijednost razlikuje od navedene. Umjesto 16.327 groša i 22 pare, treba da stoji: 16.051 groš i 8 para.

[118] *Hamalija* – nagrada hamalu koja se plaća za učinjenu uslugu. A. Škaljić, *Turcizmi...*, 307.

R.br.	od toga odbitak	vrijednost (pare)
[15]	dug prema Čelebiji hatun na osnovu svjedočenja spomenute dvojice	1.200
[16]	dug prema Kaduni hatun na osnovu svjedočenja spomenute dvojice	2.000
Svega izdaci		**6.757 groša i 7 para**

R.br.	Ostatak poslije izdataka	**9.570 groša i 15 para**
-	trećina imetka za potrebe opremanja mejjita (tedžhiz i tekfin), za kefarete (zakletve), za bedeli hadž i ostale priznate troškove na osnovu svjedočenja Gutić / Godić Mehmeda i terzije Mula Mustafe	**3.190 groša i 5 para**
[1]	za potrebe opremanja mejjita, za kefarete i ostale priznate troškove	1.536 groša
[2]	ostatak za bedeli hadž	1.654 groša i 5 para

	Čisti ostatak za podjelu među nasljednicima	**6.380 groša i 10 para**
[1]	dio tetki po majci	3.190 groša i 5 para
[2]	dio tetki po majci	3.190 groša i 5 para

***

Ovaj popis nam omogućava da steknemo uvid o brojnosti i vrsti predmeta iz kućnog inventara sarajevske dobrotvorke Fatime Dudije hatun, kao i njihovoj materijalnoj vrijednosti u to vrijeme, što danas za našu kulturnu historiju ima veoma veliki značaj i vrijednost. U spomenutom popisu navedeni su predmeti i stvari po nazivima, njihovoj količini i vrijednosti izraženoj u parama, dok je njena cjelokupna pokretna i nepokretna imovina procijenjena na 16.327 groša i 22 pare. Uvidom u popis njene ostavine, vidi se da na izdatke otpada 6.757 groša i 7 para, a od ostatka koji je ostao poslije izmirenih sudskih troškova i određenih dugova u vrijednosti od 9.570 groša i 15 para, podmirit će se sve potrebne radnje i troškovi oko njene dženaze te ostali priznati troškovi. Čisti ostatak u vrijednosti od 6.380 groša i 10 para podijelit će se jednako

njenim zakonskim nasljednicima, dvjema tetkama po majci (po 3.190 groša i 5 para).

Fond kućnog inventara spomenute sarajevske dobrotvorke Fatime Dudije sadrži različite grupe predmeta, od posuđa, namještaja, tekstilnog pokućstva, ukrasnih stvari, odjevnih predmeta, ličnog pribora i nakita, do vojne i konjske opreme i drugih stvari.

Najbrojniji dio čini grupa posuđa u kojoj naročitu pažnju zavređuje kazan od 22 oke po 560 u vrijednosti od 12.320 para, srebreni zarf filigranske izrade sa findžanima, srebreni tabak, bakrene tepsije, haranija, joltasi, lenđer za janjetinu, đugum sa ibrikom, bakreni đevđir, bakrena deba, tendžere, ćase, sahani, bakrač, veliki ibrik za kafu, tepsije za pitu, joltave, tava sa dugom drškom, gvozdena mangala, findžani, bakrena maštrafa, fučija, tekne itd.

Bilo je i nekoliko primjeraka pozlaćenog posuđa, i to: pozlaćena ćasa (2 kom), pozlaćeni leđen i ibrik i pozlaćeni tas. Grupu posuđa dopunjuju i razne vrste kuhinjskog pribora, kao što su kevčija (3 kom), mlin za kafu, nož za sjecanje mesa i sl.

U grupu namještaja koji je činio kućni inventar Fatime Dudije svrstavamo sljedeće: mindere (10 kom), peškun, veliku čekmedžu, veliki tronožac, skemliju i sl.

Grupu tekstilnog pokućstva čine: jastuk od šagrenske kože (3 kom), jastuk od kadife (17 kom), mali jastuk od kutnije (2 kom), kumašlijastuk (3 kom), koltuk-jastuk sa vezenom srmom (2 kom), jastuk od beza, koltuk-jastuk od kutnije (2 kom), rabljeni jastuk od kadife (3 kom), rabljeni dimli-jastuk (2 kom) i rabljeni jastuk (7 kom) te jorgani na cvjetove, od kutnije i čita te makati, šiljteta, peškiri, telli-bošča, jagluk i sl. Ovu grupu dopunjuju i razne vrste ćilima i prostirki: ćilimi, zilije/zili-ćilimi (2 kom), fini uzlani/čvorani ćilim persijske izrade/manja halija, serdžade (4 kom) i kaliče-serdžade (2 kom). Iz navedenog popisa se vidi da je Fatima Dudija hatun od imovine posjedovala i jedan kućni stan za tkanje beza, kao i jednu preslicu za kudelju.

Grupa ukrasnih predmeta je mala i nju sačinjavaju jedno veliko ogledalo (2 kom), ćup (7 kom), bakreni i bronzani svijećnjak, tabla za svijećnjak, veliki fenjer itd.

Od odjevnih predmeta i drugih odjevnih dodataka navode se: bojali ćurdija od samura, kratka ćurdija od samura, kratka ćurdija od čohe, feredža od tamnozelene čohe, feredža od kahvaji (kafene) čohe, aladžaanterija, anterija prekomorske izrade, košulja (2 kom), džube, ženska hamam-košulja, havlija, jemenija itd.

Predmete koji su i najskuplji iz ostavine spomenute sarajevske dobrotvorke čine njeni upotrebni predmeti, tj. njene dragocjenosti (lični nakit), među kojima su navedeni: zlatna belenzuka od 52 dirhema po 24,5 groša u vrijednosti od 50.960 para (1 par), biserna cvjetna grana u vrijednosti od 10.000 para, prsten prekomorske izrade (3 kom), prsten sa kamenom piroze (2 kom), prsten sa jakutom, prsten sa zumrutom, dijamantski prsten, srebreni ukrasi za kosu, pafte od manjeg bisera (1 par), biserna pafta (1 par), tepeluk sa biserima, ručni sat (2 kom) itd.

Od vojne opreme spominje se veliki nož (handžar, jatagan) i karabin, a od konjske, sedlo sa opremom, uzengije (1 par) i bisage.

Ova dobrotvorka imala je u svom posjedu i jednog goluba, nešto krupne i sitne stoke (četiri vola, pet krava, šest teladi koja sisaju, dvije ovce i četiri janjeta), kao i određene količine raznovrsnih usjeva (pšenice, ječma, zobi, kukuruza i graha) te određeni broj nekretnina u Sarajevu i njegovoj okolini.

U ovom popisu je zabilježeno da je spomenuta vakifa posjedovala i dva kantara, jedan u vrijednosti od 280, a drugi od 330 para, za koje pretpostavljamo da su bili inventar nekog njenog dućana ili magaze.

Zabilježene su i dvije knjige, i to: "Kelām-i Kadīm", što je naziv za *Kur'ān*, u vrijednosti od 1.720 para (43 groša) i *Risāle-i Birgivī ma'a Namāzlık* u vrijednosti od 480 para (12 groša).

Na kraju, ovi dokumenti o ostavštini su veoma dragocjeni i značajni za izučavanje različitih oblasti društvenog života, od kulture stanovanja, kućnih i odjevnih predmeta do materijalnog, a ujedno i socijalnog statusa pojedinca ili društvenog sloja kojem je pripadao, kao i kulturnog nivoa, a u dobroj mjeri može se pratiti i ekonomska situacija.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

a) Neobjavljeni izvori:

SARAJEVO, GAZI HUSREV-BEGOVA BIBLIOTEKA (BOSNA I HERCEGOVINA)

Kadi-zade (Kadić) Muhamed Enverī, *Tārīḫ-i Enverī* (TE), R-7321.

Sidžil sarajevskog kadije (SSK) br. 52, 61 i 69.

Literatura

Bejtić, Alija, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *POF*, III-IV/1952-53, Sarajevo, 1953, 229-297.

Bejtić, Alija, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1973.

Gadžo-Kasumović, Azra, "Mulla u Bosanskom ejaletu", *Anali GHB*, knjiga XXVII-XXVIII, Sarajevo, 2008, 5-67.

Gadžo-Kasumovic, Azra, "O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Anali GHB*, knjiga XXI-XXII, Sarajevo, 2003, 41-83.

Kemura, Šejh Sejfuddin Fehmi bin Ali, "Sarajevske džamije i druge javne zgrade", I dio, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (GZM BiH)*, Sarajevo, 1908, 1-208.

Kreševljaković, Hamdija, "Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", *Naše starine*, god. II/1954, Sarajevo, 1954, 71-86.

Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela III: Banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji…*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1991.

Mehmedović, Ahmed, *Leksikon bošnjačke uleme*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2018.

Muderizović, Riza, "Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka", *GZM BiH*, god. XXIX/1917, Sarajevo, 1918, 105-114.

Muftić, Teufik, *Arapsko-bosanski rječnik*, III izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1997.

Mujezinović, Mehmed, "Stari Alifakovac u Sarajevu", *Naše starine*, god. VIII/1962, Sarajevo, 1962, 119-138.

Omanović-Veladžić, Alma, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja LXV, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2021.

Petrović, Đurđica, "Zapisi o cergi (čergi)", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, urednik Mirko Marković, knj. 49. (1983), Zagreb, 1983, 483-504.

Steingass, F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2005.

Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izd., "Svjetlost", Sarajevo, 1989.

THE LEGACY OF FATIMA DUDIJA HATUN, SARAJEVO BENEFACTOR

Summary

In this paper based on the available Ottoman archival sources and accessible secondary literature, an attempt is made to reconstruct the life of a Sarajevo benefactor from the end of the 18th and the first half of the 19th century, who bequeathed part of her property for religious and educational purposes.

Based on the inventory of the property remained after her death, we tried to get a closer picture of the private life of a woman benefactor, then to provide information about the way and style of her life, then on the type of household furniture, textile furniture, kitchen utensils, decorative objects and other things that adorned and filled the interior of her home. Likewise, we analyzed the jewelry she owned, the style of her daily clothing, the type and quality of the materials of the clothing, and information about the rest of her movable and immovable properties. The person in case was named Fatima Dudija hatun, daughter of Pehlivan Husejn-aga, from Sarajevo, resident of Careva Mahala.

Key words: cultural history, Sarajevo, the end of the 18th and the first half of the 19th century, benefactor, legacy.

DOI: 10.48116/issn.2303-8568.2023.187
Stručni rad

UDK: UDK 94(496.02)"14/15"
930.25:340.13(496.02)"14/15"
Datum prispijeća: 14. 6. 2024.
Datum prihvatanja: 2. 7. 2024.

EMRAH SELJACI*
(Sarajevo)

KANUNNAMA O DEVŠIRMI IZ VREMENA BAJEZIDA II (1481–1512)

Abstrakt

U radu se kao prilog proučavanju devširme predstavlja *Kanunnama o prikupljanju janjičarskog podmlatka* (tur *Ḳānūn-nāme ki yeñiçeri oğlanıñ cem' eylemek içün*), koja datira iz doba vladavine sultana Bajezida II (1481–1512). U uvodim razmatranjima pojašnjen je sam termin *devširme*, te su ponuđene osnovne informacije o njenom nastanku i sprovođenju. Također, uvršten je i kraći pregled istaknute naučne literature koja tematizira proces regrutovanja mladića u janjičare. Nakon toga predstavljena je spomenuta kanunnama, podaci o njenim prijepisima, historijski značaj, te je uz prateće informacije preuzete iz literature predstavljen njen sadržaj. Najvažniji segment ovoga rada čini transkripcija i integralni prijevod *Kanunname o prikupljanju janjičarskog podmlatka*, koja predstavlja temelj funkcionisanja *adžemi odžaka*. Kanunnama iz vremena Bajezida II sačinjena je u osam zakonskih članova koji su se morali strogo poštovati prilikom prikupljanja mladića i njihovog regrutovanja u janjičare.

Ključne riječi: devširma, adžemi oglani, janjičari, regrutacija, kanunnama, Bajezid II.

* Emrah Seljaci, MA, arhivista-pripravnik, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, e-mail: seljaciemrah@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-9403-7798

UVODNA RAZMATRANJA

Termin devširma (tur. gl. im. *devşirme*: sakupljanje, sabiranje) u osmanskoj historiografiji predstavlja regrutaciju u prvom periodu nemuslimanskih, a kasnije i muslimanskih mladića u tzv. *adžemi oglane* (tur. *acemi oğlan*)[1] koji su, nakon što bi prošli kroz proces školovanja i obuke u ratničkim vještinama, bivali regrutovani u vojni odred janjičara.[2] U vrijeme sultana Murata I (1413–1421) javlja se potreba za većim brojem vojnika, što dovodi do osnivanja *adžemi odžaka* (ognjište, dom za kadete), koji je bio potčinjen janjičarskom odžaku.[3] Tu su se regrutovana djeca obučavala u čitanju, pisanju, islamskim naukama i ratnim vještinama.[4]

Sama regrutacija mladića u adžemi oglane vezuje se još za akindžijske akcije, prilikom kojih je od zarobljene djece odvajana jedna petina zvana *pendžik oglani* (tur. *pencik oğlanı*: mladići petine),[5] čemu svjedoče turski izvori iz 1362. godine. Prvi zakon o regrutovanju mladića izdat je u ranim godinama vladavine sultana Murata II (1421–1444. i 1446–1451),[6] prema kojem je trebalo da se uzimaju mladići iz nemuslimanskih porodica podanika Osmanskog Carstva, koji su nazivani *devširme oglani*, a prve provedbe ovoga zakona primjenjivale su se na nemuslimanskim podanicima iz Rumelije.[7] U periodu vladavine sultana Murata I i Murata II regrutovali su se dječaci u dobi od sedam do osam godina, što će se izmjenom zakonskih odredaba mijenjati, tako da će starosna dob za regrutaciju biti pomjerena.[8]

---

1 Vidi: Mücteba İlgürel, "Acemi Oğlanı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul, 1988, 324-325.

2 Ešref Kovačević, "Jedan dokumenat o devširmi", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXII-XXIII/1972-73, Sarajevo, 1976, 203.

3 O janjičarima vidi: Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, İstanbul, 2013, 450-462.

4 Aleksandar Matkovski, "Prilog pitanju devširme", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV/1964-65, Sarajevo, 1969, 275.

5 O pendžik oglanima vidi: Abdülkadir Özcan, "Pencik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul, 226-228.

6 Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 1994, 254.

7 Adem Handžić, "O janičarskom zakonu", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46/1996, Sarajevo, 1997, 143.

8 Aladin Husić, *Devširma u Bosni (o regrutaciji Bosanaca u janjičare)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja LXIX , Sarajevo, 2023, 47.

Kada je riječ o predstavljanju devširme na našim prostorima, značajan doprinos dao je Aleksandar Matkovski, koji je u svom radu donio nekoliko izvornih dokumenata o devširmi te predstavio literaturu koja se odnosi na niz pitanja koja se tiču devširme.[9] Taj rad prati članak Ešrefa Kovačevića, u kojem predstavlja jedan službeni dokument iz druge polovine 16. stoljeća, a odnosi se na instrukcije o obaveznom postupku lokalnih vlasti prilikom regrutacije mladića iz Bosanskog, Hercegovačkog i Kliškog sandžaka.[10] O samom janjičarskom zakonu piše i Adem Handžić, te u prijevodu nudi jedan odlomak iz *Početne historije zakona o janjičarskom korpusu*,[11] o kojoj kasnije opširno piše i Aşkın Koyuncu.[12] Vrlo značajna je i nedavno objavljena naučna publikacija Aladina Husića koja nosi naslov *Devširma u Bosni (o regrutaciji Bosanaca u janjičare)*, u kojoj autor kroz šest cjelina precizno zaokružuje pitanje devširme te, između ostalog, osporava njene česte definicije zastupljene u historiografiji jugoistočne Evrope, prema kojima se devširma naziva "danak u krvi" ili "krvarina".[13]

O KANUNNAMI IZ VREMENA BAJEZIDA II (1481–1512)

Na osnovu kanunname, koja prema mišljenju Ahmeda Akgündüza datira iz vremena vladavine sultana Bajezida II (1481–1512), uviđamo da se regrutacija mladića vršila prema strogo utvrđenim pravilima. Faksimil originala i transkripcija teksta kanunname naslovljene kao *Ḳānūn-nāme ki yeñiçeri oğlanıñ cem' eylemek içün nişān-i hümāyūn virilür / Kanunnama kojom se izdaje sultanska zapovijed o prikupljanju janjičarskog podmlatka*, publikovani su u drugom svesku djela *Osmanlı*

9 Vidi: A. Matkovski, "Prilog pitanju devširme", 273-309.

10 E. Kovačević, "Jedan dokumenat o devširmi", 203-209.

11 A. Handžić, "O janičarskom zakonu", 141-150.

12 Aşkın Koyuncu, "Kavânîn-i Yeniçeriyân and The Recruitment of Bosnian Muslim Boys as Devshirme Reconsidered", *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srđan Rudić and Selim Aslantaş, The Institute of History Belgrade, Collection of Works, vol. 35, Yunus Emre Enstitüsü, Turkish Cultural Centre Belgrade, Belgrade, 2017, 283-317.

13 Vidi: A. Husić, *Devširma u Bosni…*; Također vidi: Aladin Husić, "O regrutaciji u adžemi oglane u Bosni 1565. godine", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv. 23, br. 37, Sarajevo, 2016, 43-64.

Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri.[14] Prema navodima Akgündüza, do danas su sačuvana četiri istovjetna rukopisna primjerka ove kanunname:

1. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitaplığı, 1935 Numaralı Kānunnâme Mecmuası, fol. 87b-88b
2. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, No. 2753, fol. 47a-48b
3. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Kitaplığı, 1936 Numaralı Kānunnâme Mecmuası (isti kao i primjerak pod br. 1)
4. Paris, Bibliothèque Nationale de France, No. 35.[15]

Primarni značaj kanunname ogleda se u tome što predstavlja temelj funkcionisanja adžemi odžaka,[16] te se kroz njen sadržaj, izražen kroz osam članova, jasno može steći predodžba o propisima i postupcima koji su se od kraja 15. i početka 16. stoljeća morali poštovati i primjenjivati prilikom odabira mladića i njihovog regrutovanja u janjičare.[17] Princip koji je ovom kanunnamom propisan primjenjivan je i mnogo kasnije, čak početkom 17. stoljeća.[18]

Također, na temelju odredaba kanunname iz vremena Bajezida II (1481–1512), kao i onih koje su donošene za vrijeme Ahmeda I (1601–1617),[19] izvođeni su i svi potonji propisi o devširmi, te su na temelju njih nastajali i drugi neophodni dokumenti.[20]

Slijedom navedenog, uviđamo da je o pitanju devširme donesen zakon, odnosno zakonski propisi koji je postavljaju u pravne, precizno definisane okvire. S tim u vezi, kanunnama iz vremena Bajezida II predstavlja temeljni dokument koji reguliše pitanja devširme i janjičarskog korpusa, te je važno sagledavanje ove pojave iz zakonske perspektive, a ne na osnovu narativnih izvora poput putopisa i hronika, u kojim dominira subjektivna perspektiva njihovih autora.

Kako saznajemo iz samog teksta kanunname, devširma je provođena na način da se okupe rajinski (nemuslimanski) mladići, zajedno sa svojim očevima. Tom bi se prilikom uzimao jedan mladić od očeva koji

---

14 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, sv. 2, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1990, 123-127.

15 Ibid., 123.

16 Ibid.

17 O sličnim uputstvima za prikupljanje janjičarskog podmlatka, datiranim oko 1638/39. godine, vidi: A. Matkovski, "Prilog pitanju devširme", 301-306.

18 A. Husić, *Devširma u Bosni...,* 69.

19 Vidi: A. Handžić, "O janičarskom zakonu", 141-149; A. Koyuncu, "Kavânîn-i Yeniçeriyân…", 283-317.

20 A. Husić, *Devširma u Bosni...,* 61.

su imali više muških potomaka. Regrutovani mladić morao je biti u starosnoj dobi između četrnaest/petnaest i sedamnaest/osamnaest godina.

Praksa regrutacije mladića u navedenoj dobi zasnivala se na tradicionalnom crkvenom zakonu prema kojem se punoljetstvo ostvarivalo u periodu od dvanaeste do petnaeste godine, kao što je i prema šerijatskim propisima.[21] Treba istaknuti da je ranije izdata *kanunnama o pendžiku* propisivala starosnu dob od deset do sedamnaest godina, dok kanunnama koja je predmet našeg interesovanja propisuje dob od četrnaest/petnaest do sedamnaest/osamnaest godina, te podiže starosnu ljestvicu u odnosu na raniju praksu. Poistovjećivanje ove dvije pojave dovelo je do toga da se u kontekstu janjičarskih regruta (*acemi oğlanı*) pogrešno govori o uzrastu od osam ili deset godina.[22] Međutim, gornja granica u oba slučaja kasnije je pomjerena na dvadeset godina, radi skraćenja vojne obuke.[23]

Već u prvom članu kanunname strogo se zabranjuje regrutovanje sinova jedinaca, kao i uzimanje dvoje djece iz iste porodice. Zakon je glasio da se na svaku četrdesetu kuću regrutuje po jedan mladić. Nakon regrutacije određenog mladića, nije bilo moguće izvršiti zamjenu, a njegovo ime, podaci o porijeklu, kao i podaci o fizičkom i mentalnom profilu zavodili bi se u dva deftera, od kojih je prvi ostajao kod samog sačinioca, a drugi se posredstvom povjerenika predavao na ruke janjičarskog age u Istanbulu.[24]

Posredstvom ove kanunname uviđamo da su određene "bitange izvana"[25] pokušavale da se na prevaru upišu u defter, na što se službenicima skreće pažnja. Regrutovani mladići su se u skupinama od po 100 do 150 članova predavali povjereniku, čije je imenovanje bilo u nadležnosti lokalnog kadije. Spomenuti je imao obavezu da mladiće odvede u Istanbul i preda ih janjičarskom agi. Povjereniku je zakonski bilo zabranjeno da prilikom putovanja lumpuje, da prima bilo kakvu vrstu dara, odnosno mita. Uz to, morao je voditi računa o redoslijedu mjesta konačenja, kako se lokalnom stanovništvu koje ugošćava i hrani mladiće ne bi nametali previsoki troškovi.[26]

---

21 Ibid., 93.

22 Ibid., 47-48.

23 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, sv. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943, 10-11.

24 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 123-124.

25 Po svemu sudeći misli se na "uvlačenje muslimana" u redove regruta. Vidi: A. Husić, *Devširma u Bosni...*, 58.

26 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 124.

Naime, na putu ka Istanbulu bila su određena sela u kojima su mladići odsjedali, što je za jedno selo predstavljalo veliki dodatni ekonomski namet, jer je moralo da obezbijedi hranu i prenoćište za 100 do 200 mladića i za desetak lica zaduženih za regrutaciju. Spomenuto je dovelo do toga da se pojedini mještani odupiru ugošćavanju karavane sa mladim regrutima.[27] S tim u vezi, bilo je nužno izdavanje ovoga zakona prema kojem je povjerenik morao voditi računa o mjestima konačenja, kako ne bi dva puta u istom mjestu noćio i time doveo stanovništvo u nepovoljnu situaciju.

Pri putovanju, svi državni službenici bili su obavezni pružiti potrebnu pomoć u mjestima kroz koja su regrutanti sa povjerenikom prolazili. Također, predviđene su i kaznene mjere za one koji omalovaže i ogluše se na ovu kanunnamu. Prvo se opominju oni koji pokušaju na bilo koji način izbjeći regrutaciju, te oni koji u redove regrutovanih mladića upuste bitange, odnosno dopuste upliv muslimana.[28]

S obzirom na važnost ovog dokumenta kao svojevrsnog historijskog izvora za proučavanje devširme, u nastavku rada nudimo transkripciju teksta[29] i integralni prijevod gore opisane kanunname.

TRANSKRIPCIJA I PRIJEVOD TEKSTA KANUNNAME

a) Transkripcija

[fol. 87b]

/1/ **Ḳānūn-nāme ki yeñiçeri oğlanıñ cem‘ eylemek içün nişān-i hümāyūn virilür** /2/ Nişān-ı şerīf-i ‘ālişān ḥükmi oldur ki: Ḳadīmü’l-eyyāmdan Memālik-i maḥrūsemden /3/ yeñiçeri içün oğlan almaḳ ḳānūn ve ‘ādet-i mu‘tād olduğı ecilden /4/ filān ḳaḍılıḳ ki bu ḳadar ḫāne ve filān ḳaḍılıḳ ki bu ḳadar ḫānedir ilḥ /5/ ḳırḳ ḫāneye bir oğlan ḥesābınca bu ḳadar nefer ve bu ḳadar nefer cem‘an /6/ bu ḳadar nefer oğlan cem‘ olmasını emr idüb ḳıdvetü’l-emācid ve /7/’l-ekārim ḥāviyyü’l-memāhid ve’l-mekārim filān zīde ḳadruhunuñ kemāl-i emānetine /8/ ve vüfūr-ı istiḳāmetine i‘tiḳād ve i‘timād eyleyüb emīn ta‘yīn eyleyüb /9/ ve Dergāh-i mu‘allām yayabaşlarından ḳıdvetü’l-emāṣil ve’l-aḳrān filān /10/ zīde ḳadruhuyı daḫī bile ḳoşub ellerine işbu ḥükm-i şerīf-i

[27] A. Matkovski, “Prilog pitanju devširme”, 279-280.

[28] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 124-125.

[29] Transkripcija je urađena prema prijedlogu rješenja u: İsmail Durmuş, “Transkripsyon“, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul, 2012, 306-308.

cihān-muṭā‘ /11/ ve lāzimü’l-ittibā‘ virdim ve buyurdum ki: Te’ḫīr itmeyüb ẕikr olunan /12/ ḳaḍılıḳlara varub her ḳaḍılıḳda ili ve güne tenbīh idüb çağırub /13/ te’kīd eyleyüb ḳurāda ve bilāda ḫāṣṣlarda ve evḳāfda ve’l-ḥāṣıl hīç /14/ bir ḳaryeyi aparlamayub kefere-i re‘āyānıñ ne ḳadar oğlanı varsa /15/ babaları ile cem‘ idüb yanıma getürdüğını ve bi’ẕ-ẕāt naẓar idüb /16/ görüb ḳanḳi kāfiriñ ki müte‘addid oğulları ola içinden bir yararın /17/ ki sinnde on dört on beş yaşında nihāyet on yedi on sekiz /18/ yaşında ola yeñiçeri içün yazub alub żabṭ ve ḥıfẓ eyleye. /19/ Ammā müte‘addid oğlı olmayanıñ oğlın almaya ve müte‘addidiñ birin aldıḳdan soñra /20/ bāḳīsin babasına göndere ile ziyāde ḥayf ve ta‘arruz eylemeye. Ve emrim üzere /21/ bir oğlanı alub yazdıḳdan soñra tebdīl eylemeye. Ve her oğlan ki alınur /22/ kendü adın ve atası adın ve köyi ve sipāhisi adın ve oğlanıñ /23/ ḥilyesin ve evṣāfını mufaṣṣalan deftere bile ḳayd eyleye. Ġaybet olacak /24/ olursa deftere rücū‘ olunub kim idüği ve ḳandan idüği ma‘lūm /25/ olub suhūletle girü ala getürile. Ve anuñ gibi cem‘ olunduğı eṣnāda

[fol. 88a]
/1/ telbīsle ḫāricden levend dāḫi ḳatarlar imiş. Key iḥtiyāṭ idüb ḳat‘ā /2/ levendden kimesne ḳatılmayub yerlü ra‘iyyet kāfir oğlanlarından cem‘ ide /3/ ḥīleden ve telbīsden iḥtirāz eyleye. Ve buyurdum ki, yeñiçeri oğlanı /4/ cem‘ olub yüz ve yüz ellişer nefere yetişdükçe defter ile mu‘temed adamına /5/ ḳoşub ve ol vilāyetlerde /6/ ve voynuḳ olan yerlede voynuḳ, voynuḳ olmayan yerlede /7/ müsellemden ve sipāhī adamlarından anlarıñ maḳṣūduna kifāyet idecek /8/ miḳdārı kimesneleri bile ḳoşub İstanbul’da Yeñiçeri Ağasına göndereler /9/ ki yolda ve izde temām maḥfūẓ ve mażbūṭ olub kimesnesi gitmek ve ġaybet /10/ eylemek iḥtimāli olmaya. Ve hem yeñiçeri oğlanı yazıldıḳda iki defter yazub /11/ biri kendüde durub ve biri ḳarşu yeñiçeri oğlanını gönderdüği /12/ adamla bile göndereler ki yeñiçeri oğlanın yeñiçeri ağasına defter ile /13/ teslīm ide ṣoñra defterleri birbiriyle muḳābele olunub görilüb yeñiçeri /14/ oğlanı tebdīle ve taġyīre mecāl ve iḥtimāl olmaya. Ve buyurdum ki /15/ oğlan ḳoşub gönderdüği adamına te’kīd eyleyüb ışmarlama ki /16/ oğlanları İstanbul’a getürürken eğlemeyüb ve kimesneden bir aḳçe /17/ ve bir ḥabbe nesne almayub ve ta‘arruż itdirmeyüb doğru yoldan getüre ve /18/ yolda ḳonaḳların şaşırmayub ve bir köye tekrār ḳoymayalar ki köy /19/ ḫalḳına yeñiçeri oğlanına itmek virmekde ve evine iledüb żabṭ itmekde /20/ ziyāde mużāyaḳa lāzim gelmeye. Ve ol ḳaḍılıḳlarıñ ḳāḍıları ve nā’ibleri ve /21/ ve subaşıları ve yerlerine duran adamları ve köy

ketḫüdāları bu bābda kemāl-i /22/ mu‘āvenet ve muẕāheret idüb taḥt-i ḥuḳūmetlerinde olan re‘āyāda /23/ ne miḳdār oğlan var ise cemī‘isin bī-ḳuṣūr meẕkūruñ yanına iḥżār /24/ eyleyüb göstereler. Hīç bir eḥadiñ oğlu evinde alıḳonmaḳ ve gizlenmek /25/ ve ḳaçurmaḳ ve sā’ir vecḥiyle telbīs ve tedlīs itmek olmaya ve gereği gibi ṣaḳınalar ki

[fol. 88b]
/1/ bu ḫuṣūṣda müşārün ileyh veya adamları ve’l-ḥāṣıl bu maṣlaḥata mübāşeret iden /2/ kimesneler aṣlā ve ḳaṭ‘ā bir eḥadden bir aḳçe ve bir ḥabbe nesne almayalar emr-i şerīfime /3/ muḫālif her kim timārlarında veya köyünde bir oğlan gizleyüb müşārün ileyhe /4/ göstermemiş ola veya ḳaçurmuş veya ḥīle idüb ḫāricden levend ḳatmış ve /5/ yāḫud nev‘an ihmāl ve müsāhele itmiş olursa her kim ise ḳaṭ‘a mecāl virmeyüb /6/ siyāset itdüririn bilmiş olalar. Ve bu ḫuṣūṣ emr-i ḫaṭīr ve maḥall-i ihtimām ve ḥüsn-i tedbīr /7/ olmağın gerekdir ki meẕkūrlara vilāyetde olan ḳāḍılar ve subaşılar /8/ ve yerlerine duran adamları ve köy ketḫüdāları bi-enfüsihim ḥāżırūn olub /9/ oğlanı görmesinede ve almasında ve kimiñ oğlu alınduğında ve evṣāf /10/ ve ḥilyesinde anlarıñ daḫī vuḳūfı ola nev‘an ḥīle ve tezvīr ḳarışmaya bu daḫī /11/ şol ki cādde-i emānet ve ṭarīḳ-i istiḳāmetdir sülūk idüb ḫilāf-ı me’mūr /12/ nesne ẓuhūr bulursa mūcib-i ‘itāb ve ‘iḳābdır. Aña göre iḥtiyāt idüb emr-i şerīfime /13/ ‘amel ideler. Şöyle bileler, ‘alāmet-i şerīf-i ‘ālem-ārāya i‘timād ḳılalar. Taḥrīren fī […][30]

b) Prijevod

KANUN-NAMA KOJOM SE IZDAJE SULTANSKA ZAPOVIJED O PRIKUPLJANJU JANJIČARSKOG PODMLATKA

Odredba uzvišene carske zapovijedi je sljedeća:

S obzirom na to da se od davnina u zemljama koje štitim ozakonilo i uobičajilo regrutovanje mladića u janjičare, naređujem da se u *tom i tom* kadiluku, u kojem ima *toliko i toliko* domaćinstava, na svaku četrdesetu kuću regrutuje po jedan mladić, što će u konačnici dati broj od *toliko i toliko* regruta. Za povjerenika imenujem uzora najčasnijih i najplemenitijih, dostojnoga svake hvale i počasti*, tog i tog*, neka mu je uvećana moć i utjecaj. Stoga neka mu se povjeruje i ispoštuje savršena stvar data mu u povjerenje i blagoslovljeni pravac njegovog djelovanja.

[30] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitaplığı, 1935 Numaralı Kānunnâme Mecmuası, fol. 87b-88b.

Također, neka se ovo dostavi i na ruke jajabaše[31] Carskoga divana, uzoru njemu sličnih i po činu ravnih, *tom i tom*, neka mu je uvećana moć i utjecaj. Spomenutim izdah ovu zapovijed kojoj se svijet pokorava i koja se slijediti treba, te naredih:

1. Neka se bez odgađanja ode u spomenute kadiluke i neka se u svim kadilucima stanovništvo upozori, pozove i neka im se skrene pažnja. Iz svih sela i gradova, hasova i vakufskih područja, ne izostavljajući pritom ni jedan zaselak, neka se okupi i pred mene dovede koliko god da bilo rajinskih mladića, zajedno sa njihovim očevima. Potrebno je povesti računa o tome da se za janjičarski odred uzme jedan mladić od krivovjernika koji imaju više od jednog sina, a takav treba da bude u starosnoj dobi između četrnaest/petnaest i sedamnaest/osamnaest godina. Takav će se regrutovati i o njemu će se voditi briga. S druge strane, neka se ne uzima mladić koji je jedinac kod svoga oca, a kada se od oca koji ima više sinova uzme jedan, neka mu se ostali sinovi vrate, kako ne bi došlo do nemilih događaja i nesuglasica.

2. Nakon što se po mojoj naredbi regrutuje jedan mladić, onda nije moguće izvršiti naknadnu zamjenu. Tada je potrebno da se za svakog regrutovanog mladića u defter zavede njegovo ime, ime oca, mjesto porijekla, ime njegovog spahije, kao i detaljan psiho-fizički opis. Ukoliko se mladić izgubi, neka se provjeri u defteru ko je i odakle je, kako bi se lakše mogao vratiti. Budući da se prilikom spomenute regrutacije na prevaru upisuju čak i mladići bitange izvana, neka se dobro povede računa o tome da se niko od takvih bitangi ne primi. Dakle, trebaju se sakupiti samo mladići koji su sinovi lokalnih inovjeraca i treba se sačuvati od smicalica i prevare.

3. Naređujem da se sakupe mladići regrutovani za janjičare te da se u grupama od 100 do 150 mladića predaju povjerljivoj osobi, zajedno sa defterom. S tim u vezi, obavezuju se kadije da pronađu jednu povjerljivu i odgovornu osobu za tu dužnost. I neka vojnuci u onim vilajetima u kojima djeluju, ili pak musellemi u mjestima u kojima nema vojnuka, i spahije zaduže pojedince da mladiće regrutovane u janjičarski odred odvedu u Istanbul i predaju ih janjičarskom agi. Na taj način otklonit će se mogućnost njihovog nestanka u toku putovanja.

4. Neka se sačine dva deftera u kojima će se popisati mladići regrutovani u janjičarski odred. Jedan primjerak treba ostati kod sačinioca deftera, a drugi se treba poslati po osobi koja će voditi mladiće. Navedena

[31] *Jajabaša* – starješina vojničkog reda pješaka.

osoba će mladiće uz defter predati janjičarskom agi. Nakon toga neka se oba deftera uporede, kako ne bi došlo do zamjene mladića.

5. Naređujem da se upozori osoba koja će voditi mladiće da prilikom putovanja ka Istanbulu ne smije lumpovati, niti akče i trunke od ikog primiti, niti smije dozvoliti da ih iko napadne. Takav ih mora ispravnim putem voditi, te ne smije pomiješati mjesta konačenja pa u isto mjesto dvaput navraćati. Na taj način se lokalno stanovništvo koje ugošćava i hrani mladiće neće dovesti u tešku finansijsku situaciju.

6. Kadije, naibi, subaše, službenici koji su na njihovim pozicijama i seoske ćehaje u tim kadilucima o ovom pitanju [o pitanju regrutovanja mladića u janjičare] moraju pružiti potpunu pomoć i podršku. Koliko god bilo sinova raje koja je pod vlašću sultana, svi se u cijelosti trebaju dovesti pred spomenutog.

7. Neka se niti jedan sin pojedinca ni na koji način ne pokušava sakriti, bilo to skrivanjem u kući, prikrivanjem ili bjekstvom (krađom). Ovoga se treba strogo pridržavati. Spomenuti, ili njihovi podanici, ili pak oni koji su dio ovog zaduženja, nikada, nipošto i ni od koga ne smiju uzeti niti jednu akču. Neka se političkim sredstvima kazni svaki pojedinac koji se protivno mojoj časnoj naredbi bude ponašao, ili u svom selu mladića krio, ili ga službenicima ne pokazao, ili ga ukrao [lažno oteo], ili izvana bitange upustio, ili na bilo koji drugi način nemar i omalovažavanje [časnog ukaza] pokazao.

8. Nužno je ispoštovati naredbu, posvetiti joj dužnu pažnju i na najljepši način poduzeti sve mjere u vezi s ovim pitanjem. Neka kadije, naibi, subaše, službenici koji su na njihovim pozicijama i seoske ćehaje u vilajetima, svi ponaosob, omoguće zaduženima pregled mladića, njihovo regrutovanje, prilikom čega će se voditi računa o tome ko je čiji sin, kakve su čije osobine i fizionomija, kako se ne bi desila smutnja i prevara. Budući da je ovo putanja povjerenja i ispravni put, ukoliko bi se na putovanju desilo nešto protivno naloženom, to će zahtijevati prijekor i kaznu. Neka se o tome povede računa i neka se postupa u skladu s mojom časnom naredbom.

Daje se na znanje, pa neka se ispoštuje ukaz časni što svijet krasi.

Napisano ...

ZAKLJUČAK

U ovom radu predstavljena je kanunnama o devširmi iz vremena Bajezida II (1481–1512) naslovljena kao *Kanunnama o prikupljanju janjičarskog podmlatka* (tur. *Ḳānūn-nāme ki yeñiçeri oğlanıñ cem‘ eylemek içün*). Nakon uvodnih razmatranja koja sadrže pojašnjenje određenih termina, potom informacije o devširmi, te kraći pregled literature koja tematizira pitanje regrutovanja mladića u janjičare, predstavljeni su opći podaci i sadržajne karakteristike navedene kanunname.

Kanunnama o prikupljanju janjičarskog podmlatka datira iz vremena vladavine sultana Bajezida II (1481–1512). Ona sadrži osam zakonskih članova, zapisanih na tri folije, a do danas su ostala sačuvana četiri prijepisa kanunname, od kojih se tri nalaze u Turskoj, a jedan u Francuskoj. Faksimil originala, kao i transkripciju teksta, publikovao je Ahmed Akgündüz u drugom svesku djela *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*.

Primarni značaj ove kanunname ogleda se u tome što predstavlja temelj funkcionisanja adžemi odžaka, te se kroz njen sadržaj može steći predodžba o propisima i postupcima koji su se od kraja 15. i početka 16. stoljeća morali primjenjivati prilikom odabira mladića i njihovog regrutovanja u janjičare. Na osnovu nje, kao i zakona iz vremena Ahmeda I (1601–1617), izvođeni su svi potonji propisi o devširmi, kao i drugi neophodni dokumenti koji se odnose na ovo pitanje. Kanunnamom iz vremena Bajezida II predočavaju se zakonski propisi koji devširmu postavljaju u pravne, precizno definisane okvire, što omogućava istraživačima da pitanje regrutacije mladića u janjičare sagledavaju iz zakonske perspektive, a ne na osnovu putopisnih ili nekih drugih subjektivnih utisaka, kako je to ranije bio slučaj.

S obzirom na gore navedeni značaj spomenute kanunname, u posljednjem dijelu rada ponudili smo transkripciju i integralni prijevod *Kanunname o prikupljanju janjičarskog podmlatka*, te kao prilog uvrstili faksimil originala, s ciljem da ovaj vrlo značajan historijski izvor učinimo dostupnim i pogodnim za širu upotrebu.

IZVORI I LITERATURA

PRIMARNI IZVORI

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, sv. 2, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1990.

İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitaplığı, No. 1935, fol. 87b-88b

LITERATURA

Beydilli, Kemal, "Yeniçeri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, İstanbul, 2013, 450-462.

Durmuş, İsmail, "Transkripsyon", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul, 2012, 306-308.

Handžić, Adem, "O janičarskom zakonu", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46/1996, Sarajevo, 1997, 141-150.

Husić, Aladin, *Devširma u Bosni (o regrutaciji Bosanaca u janjičare)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja LXIX , Sarajevo, 2023.

Husić, Aladin, "O regrutaciji u adžemi oglane u Bosni 1565. godine", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv. 23, br. 37, Sarajevo, 2016, 43-64.

İlgürel, Mücteba, "Acemi Oğlanı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul, 1988, 324-325.

Koyuncu, Aşkın, "Kavânîn-i Yeniçeriyân and the Recruitment of Bosnian Muslim Boys as Devshirme Reconsidered", *State and Sociey in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srđan Rudić, Selim Aslantaş, The Institute of History Belgrade, Collection of Works, vol. 35, Yunus Emre Enstitüsü, Turkish Cultural Centre Belgrade, Belgrade, 2017, 283-317.

Kovačević, Ešref, "Jedan dokumenat o devširmi", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXII-XXIII/1972-73, Sarajevo, 1976, 203-209.

Matkovski, Aleksandar, "Prilog pitanju devširme", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV/1964-65, Sarajevo, 1969, 273-309.

Özcan, Abdülkadir, "Devşirme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 1994, 254-257.

Özcan, Abdülkadir, "Pencik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul, 2007, 226-228.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943.

PRILOG

Faksimil originala, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitaplığı, 1935 Numaralı Kānunnâme Mecmuası, fol. 87b-88a

KANUNNAMA ABOUT DEVSHIRMA FROM THE TIME OF BAYEZID II (1481-1512)

Summary

As a contribution to the study of *devshirma*, the paper presents the *Kanunnama on the recruitment of janissary youths*, which dates from the reign of Sultan Bayezid II (1481-1512). In the introduction, the term devshirma itself is explained and basic information about its origin and implementation is presented. Also, the introductory part includes a short overview of the scientific literature that deals with the process of recruiting young men into the janissaries. The following chapter presents the mentioned kanunnama, basic information about its manuscript copies and historical significance. The most important segment of this work is the integral translation of the *Kanunnama on the recruitment of janissary youth*, which represents the basis of the functioning of the *acemi ocak*. The aforementioned kanunnama was compiled into eight legal articles that had to be strictly observed when recruiting young men into the janissaries.

Key words: devshirma, youth, janissaries, recruitment, kanunnama, Bayezid II.

DOI: 10.48116/issn.2303-8568.2023.73.201
Kratko priopćenje

UDK: 930.85(497.6 Brčko)
911.37:94(497.6 Brčko)
Datum prispijeća: 15. 7. 2024.
Datum prihvatanja: 3. 8. 2024.

NEDIM ZAHIROVIĆ*
(Wien)

O POSTANKU NASELJA DIZDARUŠA POKRAJ BRČKOG

Abstrakt

U Bosni i Hercegovini postoje prezimena kao što su Dizdarević, Dazdarević i Dizdarlija. Ova prezimena izvedena su iz perzijske imenice „dizdar" (*dizdār*) kojom je u doba osmanske vlasti nazivan zapovjednik tvrđave. Osim prezimena, iz ove imenice, odnosno iz službe dizdara izvedena su i imena naselja kao što su Dazdarlije, Dizdarev Potok i Dizdaruša. U ovome radu pokušava se objasniti postanak naselja Dizdaruša pokraj Brčkog. Kada su osmanske trupe 1605. godine osvojile tvrđavu Ostrogon, izvjesni Ali (Alija), koji je bio starješina u osobnim jedinicama velikog vezira Lala Mehmed-paše Sokolovića, prvi je donio vijest o osvojenju ove tvrđave na Visoku Portu u Istanbul i kao nagradu za to dobio doživotno postavljenje na mjesto zapovjednika osmanske tvrđave Brčko. U radu se ukazuje na mogućnost da je upravo ovo postavljenje bilo presudni događaj za postanak naselja Dizdaruša pokraj Brčkog.

Ključne riječi: Dizdaruša, dizdar Ali-aga, Brčko, Ostrogon, Dugi turski rat

UVOD

Zapovjednik osmanske tvrđave, dizdar[1], bio je dužan paziti o sigurnosti tvrđave, o naoružanju koje se u njoj nalazilo i o ispravnosti tvrđavskih

* Dr. Nedim Zahirović, naučni saradnik, Österreichische Akademie der Wissenschaften - Institut für die Erforschung der Habsburgermonarchie und des Balkanraumes, e-mail: Nedim.Zahirovic@oeaw.ac.at, ORCID ID: 0000-0001-6957-4879

[1] Dizdar (*dizdār*) je riječ perzijskog porijekla, v. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966, 221.

zidova. Dizdar je morao stalno boraviti u tvrđavi.[2] Dizdari su za svoju službu bili plaćani dnevnicama ili su im dodjeljivani timari. U 15. i 16. stoljeću timari dizdara u Bosanskom sandžaku iznosili su obično 3000–5000 akči. Iznimni su bili slučajevi kao što je bio timar dizdara tvrđave Jajce čija je vrijednost u jednom trenutku iznosila 15 874 akče.[3] Dnevna plaća dizdara tvrđave Budim iznosila je 1543. godine ravno 100 akči, da bi oko 1569. godine pala na 60 akči.[4] Kao i druge spahije, dizdari su bili podložni rotaciji, dakle, nakon izvjesnog vremena provedenog na dužnosti vraćali su svoj timar, odnosno odustajali su od njega (*ferāġat*)[5], da bi poslije ponovno nastojali dobiti novi timar. Rotacija nije uvijek bila razlog da neko izgubi položaj dizdara. Ukoliko je dizdar nesavjesno obavljao svoju dužnost, mogao je očekivati da će zbog toga biti smijenjen. Izvjesni Ali (Alija), uživatelj timara od 4500 akči, bio je u posljednjem desetljeću 16. stoljeća dizdar tvrđave Travnik, ali je skupljajući prihode i nadgledajući raju u selima (*subaşıluḳ ėdüb*) većinu vremena provodio izvan tvrđave (*ekser-i evḳātda ḳal'ede ṭurmayub ṭaşralarda gezüb*). Vojnici u tvrđavi i ostali stanovnici trpjeli su njegovo svakovrsno nasilje (*ḳal'e neferātı ve sāyir ḫalḳı mezbūrdan her vech-ile mütecāviz olduḳları*), pa je bosanski beglerbeg Ismail-paša izvijestio Portu o tome i predložio da se Ali smijeni, a na njegovo mjesto postavi Bali (*Bālī bin Velī*), koji je bio „valjana i iskusna" (*yarar ve emekdār*) osoba. Visoka Porta je udovoljila ovom zahtjevu.[6]

U historiografiji mogu se naći tvrdnje da je služba dizdara bila nasljedna, dakle, prenosila se s oca na sina. Primjerice, takvu tvrdnju iznio je svojevremeno Hamdija Kreševljaković u petom svesku *Hrvatske enciklopedije* koji je objavljen posljednje godine Drugoga svjetskoga rata.[7] Kreševljaković je kasnije ponovio ovu tvrdnju u svome djelu o kapetanijama u Bosni i Hercegovini.[8] Navodeći primjere stolačkih dizdara i njihovih

---

2 Olga Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji*, Istorijski institut, Beograd, 1974, 109; Klara Hegyi, *The Ottoman military organization in Hungary: fortresses, fortress garrisons and finances*, Klaus Schwarz-Verlag, Berlin, 2018, 117-123.

3 O tome v. Aladin Husić, "Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine"*, Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, Sarajevo, 2000, 198-199, 203.

4 Hegyi, *The Ottoman Military*, 121.

5 Izvodi iz izvora, odnosno stručni izrazi, dati su transkripcijskim sistemom koji je primijenjen u *İslâm Ansiklopedisi*.

6 Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul, Maliye defteri (MAD) 16502, fol. 174-175 (7. Rebiul-evvel 1006/18. 10. 1597).

7 Hamdija Kreševljaković, "Dizdar", *Hrvatska enciklopedija*, sv. 5, Zagreb, 1945, 112.

8 Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954, 222.

zamjenika (ćehaja), Azra Gadžo-Kasumović u svome radu o stolačkoj tvrđavi piše da je „služba ćehaje, kao i sve druge vojne službe u Osmanskoj carevini bila nasljedna“.[9] Enes Pelidija također piše da je služba dizdara bila „uglavnom nasljedna“.[10] Međutim, Hazim Šabanović, navodeći primjer smjene na mjestu dizdara tvrđave Hodidjed iz 1463. godine, piše da ova služba tada nije bila nasljedna.[11] Iz sadržaja bilježaka o smjenama na mjestu dizdara u ruznamče defterima koji su korišteni u ovome radu proizlazi da i na samom kraju 16. i na početku 17. stoljeća ova služba nije bila nasljedna. U ova oba ruznamče deftera timari dizdara, koji zapravo nisu mogli, odnosno smjeli ići na vojne pohode, ubilježeni su zajedno s timarima spahija koji su bili dužni odlaziti na vojne pohode kada ih se pozove. Timari spahija koji idu na vojne pohode nazivani su eškindži-timarima (*eşkünci tīmārları*),[12] dok su timari koji su dodjeljivani posadnicima u tvrđavama nazivani mustahfiz-timarima (*mustaḥfiẓ tīmārları*).[13]

O PREZIMENIMA I TOPONIMIMA KOJI SU IZVEDENI IZ DIZDARSKE SLUŽBE

Spomen na nekadašnju dizdarsku službu očuvao se u osobnim prezimenima, ali i u nazivima lokaliteta, prije svega na području Bosne i Hercegovine. Tako se mogu naći prezimena Dizdar, Dizdarić, Dizdarević i Dizdarlija.[14] Budući da se uz oblik dizdar pojavljuje i oblik

---

9 Azra Gadžo-Kasumović, “Stolac u osmanskom periodu”, *Hercegovina,* 13-14, Mostar, 2001, 93.

10 Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, 92.

11 Hazim Šabanović, “Bosansko krajište 1448-1463”, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 9, Sarajevo, 1958, 192.

12 Eşküncü dolazi od turskog glagola eşmek koji znači “zajedno ići” ili “zajedno nastupati”.

13 Treba kazati da su mustahfizi mogli biti plaćani i dnevnicama, v. Husić, “Tvrđave Bosanskog sandžaka”, 195; Azra Gadžo-Kasumović, “Bosanski tvrđavski čuvari – mustahfizi”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXIX, Sarajevo, 2018, 83-84.

14 Miloš Mladenović, “Family Names of Osmanlı Origin in Bosnia and Herzegovina”, *Essays on Islamic Civilization Presented to Niyazi Berkes* (ed. by Donald P. Little), Leiden, E. J. Brill, 1976, 252; Dunja Brozović Rončević, “Turski jezični sloj u hrvatskim prezimenima”, *Od indoeuropeistike do kroatistike: Zbornik u čast Daliboru Brozoviću* (uredio Ranko Matasović), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2013, 71.

dazdar,[15] što zapravo znači jedno te isto, može se kazati da je i prezime Dazdarević postalo od imenice dizdar.[16] Kreševljaković je ukazao na mjesta Dizdaruša, Dizdarev Potok i Dizdarlije, koja su nazvana po službi dizdara.[17] Dizdarlije su naselje koje danas pripada općini Kozarska Dubica (Bosanska Dubica), a Dizdarev Potok je naselje u blizini Bosanske Krupe. U blizini Bijeljine nalazi se selo Dazdarlije. Koliko sam mogao utvrditi, na prostoru Republike Hrvatske tek jedan lokalitet, koji se nalazi 20-ak kilometara jugoistočno od Slunja, nosi naziv Dizdarevica. Zanimljivo je da na prostoru današnje Republike Albanije, čija se teritorija nalazila pod direktnom osmanskom vlašću dulje od prostora današnje Bosne i Hercegovine, nema nijednog naselja čije je ime izvedeno od imenice dizdar.[18]

Dizdaruša je toponim koji se na najmanje tri mjesta sreće u Bosni i Hercegovini. Dizdarušom se naziva jedan lokalitet koji se nalazi na lijevoj strani puta Gacko – Bileća. Naziv Dizdaruša ima i jedan lokalitet koji se nalazi na desnoj strani puta Tomislavgrad – Posušje u blizini sela Mrkodol. Ovim imenom naziva se i već spomenuto naselje koje se nalazilo pokraj Brčkog. Koliko mi je poznato, način i vrijeme postanka nijednog od ovih toponima nisu razjašnjeni. Međutim, u slučaju naselja Dizdaruša pokraj Brčkog smatram da postoji izgledna mogućnost za objašnjenje toga procesa, odnosno da se postanak ovog naselja i nastanak samog imena može dovesti u vezu s konkretnom osobom koja je vršila službu dizdara u osmanskoj tvrđavi Brčko.

DODJELA DIZDARSKE SLUŽBE U TVRĐAVI BRČKO 1605. GODINE

Dugi turski rat, vođen između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije od 1593. do 1606. godine, predstavlja jednu od razdjelnica u osmansko-habsburškim odnosima. Tokom ovoga rata Habsburzima je

---

15 Krešimir Kužić, "Osmanlijski zapovjedni kadar u tvrđavama Klis, Lončarić i Kamen oko 1630. godine, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 23, Zagreb, 2005, 189.

16 *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (uredio Đuro Daničić), sv. 2, Dionička tiskara, Zagreb, 1884, 430.

17 Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957, 72.

18 Usp. Emil Lafe, Nikoleta Cikuli, *Fjalor i emrave gjeografikë të Republikës së Shqipërise*, Shkenca, Tiranë, 2002, 53-66.

pošlo za rukom da uspostave vojnu i diplomatsku ravnotežu naspram Osmanskoga Carstva. Jedna od karakteristika ovoga rata bila je opsada tvrđava i njihovo prelaženje iz kontrole jednih pod kontrolu drugih. Tokom rata Osmanlije su izvršile sedam uspješnih opsada, a pet puta njihove opsade završavale su neuspjehom. Habsburška vojska je pet puta osvajanjem okončala opsadu tvrđava koje su branili osmanski vojnici, a sedam puta je osmanskim braniteljima pošlo za rukom da se odbrane u opsjednutim tvrđavama. Ostrogon (mađ. Esztergom; njem. Gran) bio je jedna od tvrđava za koju su se borile obje strane. Osmanlije su ovu tvrđavu zauzeli 1543. godine i Ostrogon načinili sjedištem istoimenog sandžaka.[19] U junu 1594. godine habsburška vojska je prvi put opsjedala Ostrogon, međutim, ta opsada završila je neuspjehom.[20] Godinu dana kasnije Habsburgovci ponovno počinju vršiti opsadu Ostrogona. Osmanski vojnici koji su branili tvrđavu hrabro su se držali ali, budući da im pomoć nije dolazila, osmanski zapovjednik Lala Mehmed-paša Sokolović (Lala Sokollu Mehmed Paşa), koji je tada zauzimao položaj beglerbega Anadolije,[21] bio je primoran stupiti u pregovore s habsburškom stranom. Na koncu su se dogovorili da Osmanlije mogu napustiti, ali da moraju predati tvrđavu habsburškoj strani.[22] Osmanski hroničar Ibrahim Pečevi, koji se nalazio u ostrogonskoj tvrđavi, bio je tada Lala Mehmed-pašin sekretar i kao član osmanske delegacije sudjelovao je u pregovorima o predaji. Kasnije je u svojoj *Historiji* detaljno opisao ove pregovore.[23] Habsburški vojnici ušli su u tvrđavu 2. septembra 1595. godine.[24]

Deset godina kasnije Osmanlijama je pošlo za rukom da povrate Ostrogon pod svoju kontrolu. Lala Mehmed-paša Sokolović, sada kao veliki vezir Osmanskoga Carstva, povratio je Ostrogon pod osmansku vlast. Osmanska vojska je u oktobru 1604. godine izvršila kratku ali

---

19 Géza Dávid, "Estergon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995, 439.

20 Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Band 4, C. A. Hartleben, Pest, 1829, 222.

21 Lala Mehmed-paša Sokolović je na položaj anadolskog beglerbega stupio 26. septembra 1594. i na njemu ostao do 17. augusta 1598. godine. Položaj velikog vezira dobio je 5. augusta 1604. i na njemu ostao sve do svoje smrti 21. juna 1606. godine, v. Mahmut Ak, "Lala Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, 71-73.

22 Hammer, *Geschichte*, Band 4, 252-254.

23 Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija* II (1576-1640), (Prijevod, uvod i bilješke: Fehim Nametak), El-Kalem, Sarajevo, 2000, 148-158.

24 Hammer, *Geschichte*, Band 4, 253.

neuspješnu opsadu Ostrogona.[25] Iduće, 1605. godine Lala Mehmed-paša Sokolović je ponovno postavljen na čelo osmanske vojske koja je ratovala u Ugarskoj. Ostrogon je osmanska vojska počela opsjedati početkom septembra i na kraju ovog mjeseca habsburški branitelji predali su tvrđavu uz garanciju slobodnog odlaska.[26] Pregovorima o predaji Ostrogona ponovno je nazočio Ibrahim Pečevi, ali sada u pobjedničkoj ulozi. Štaviše, Pečevi je određen da zajedno s izvjesnim Kara Hasanom, koji je bio umirovljeni zapovjednik sekbana[27], i Hizir-agom, koji je bio kapidžibaša velikog vezira Lala Mehmed-paše Sokolovića, odnese u Istanbul vijest o osvojenju Ostrogona. Pečevi je također naveo da je u delegaciji koja se zaputila u Istanbul bilo sedamnaest osoba. U Istanbulu je osobno sultan Ahmed I. (1603–1617) primio delegaciju u audijenciju. Tom prigodom Pečevi je s mjesta pješačkog unaprijeđen na položaj konjičkog mukabeledžije, a Hizir-aga je kao nagradu zatražio i dobio mjesto požeškog sandžakbega.[28]

Jedna bilješka iz ruznamče deftera RZ.d. No. 275 govori da je ipak izvjesni Ali (Alija) „prije svih“ (*cümleden muḳaddem*) donio vijest o osvajanju ove značajne tvrđave na Visoku Portu. Kao nagradu za to Ali je doživotno (*ḳayd-ı ḥayevāt ile*) dobio mjesto dizdara brčanske tvrđave i istovremeno dodijeljen mu je timar od 3500 akči u selu Boderištu koje leži desetak kilometara južno od Brčkog. Ovaj Ali bio je, kao i Ibrahim Pečevi, iz kruga ljudi koji su bili službom vezani za velikog vezira Lala Mehmed-pašu Sokolovića. U bilješci se navodi da je on bio starješina (*ḳol aġası*) u Lala Mehmed-pašinim osobnim vojnim jedinicama.[29] Ako je ovaj Ali najbrže prevalio put od Ostrogona do Istanbula, odnosno bio prvi koji je vijest o osvojenju Ostrogona donio na Portu,[30] može se

[25] Isto, 361-362.

[26] Isto, 374.

[27] *Sekbān,* odnosno *segbān,* bili su vojnici koji su pripadali janjičarskom korpusu. Sekbanbaša (*sekbān başı*), zapovjednik sekbana, dolazio je po svome položaju odmah poslije glavnog zapovjednika janjičara, janjičarskog age (*yeñiçeri aġası*). Sekbanima su također bili nazivani i dobrovoljci koji su potkraj 16. stoljeća stupali u osmansku vojsku, v. Abdülkadir Özcan, “Sekban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, 326-328.

[28] Pečevija, *Historija* II, 259.

[29] İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ruznamçe defteri (RZ.d.) 275, fol. 378-379 (11. Cemaziyelahir 1014 / 24.10.1605).

[30] Sintagma „prije svih“ (*cümleden muḳaddem*) može se shvatiti na dva načina. Moguće je da je Ali neovisno od delegacije putovao u Istanbul, odnosno da je bio glasnik koji je najprije donio vijest o osvojenju Ostrogona na Visoku Portu i najavio

pretpostaviti da se on tada nalazio u punoj životnoj snazi, dakle najvjerovatnije se radilo o mladom čovjeku između 20 i 25 godina.

Činjenica da se Ali opredijelio za Brčko, odnosno za dizdarsku službu u Brčkom, govori u prilog pretpostavci da je on bio porijeklom iz Bosne. Ali se nalazio u osobnim vojnim jedinicama Lala Mehmed-paše Sokolovića, koji je također bio iz Bosne. Osmanski visoki dostojanstvenici često su u najuži krug oko sebe uzimali ljude, odnosno mladiće iz krajeva iz kojih su potjecali. Također su često s njima bili povezani rodbinskim vezama. I sam Ibrahim Pečevi bio je rodbinski povezan sa Lala Mehmed-pašom Sokolovićem u čijoj je službi proveo 15 godina.[31] Međutim, sada nemamo čvrste dokaze da je ovaj Ali bio iz Bosne, pa pretpostavku o njegovom bosanskom porijeklu treba uzeti sa zadrškom. U svakom slučaju treba kazati da je vjerovatno sam Lala Mehmed-paša Sokolović iz svoje najbliže pratnje odabrao osobe koje su činile ovu delegaciju, znajući da će oni po donošenju vijesti o osvojenju Ostrogona dobiti unapređenja ili biti nagrađeni na neki drugi način.[32]

O BRČANSKOM DIZDARU ALI-AGI KAO MOGUĆEM OSNIVAČU NASELJA DIZDARUŠA

U obračunskoj knjizi vakufa hadži Alije iz Brčkog koja je vođena od 1648. do 1656. godine spominje se izrijekom dizdar brčanske tvrđave Ali-aga među uzimateljima novčanog zajma od ovoga vakufa.[33] Vrlo je moguće da su Ali, koji je donio vijest o osmanskom osvojenju Ostrogona 1605. godine na Visoku Portu, i ovaj brčanski dizdar Ali-aga, koji je bio uzimatelj zajma od Hadži Alijinog vakufa, zapravo identični. Ako je

dolazak delegacije u kojoj je bio Ibrahim Pečevi. Međutim, također je moguće da je Ali putovao zajedno s delegacijom, a da se zatim, kada je delegacija stigla blizu Istanbula, odvojio od nje i na Visokoj Porti najavio njezin dolazak i istovremeno priopćio vijest o osvojenju Ostrogona.

31 Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, 304.

32 Pečevi u svojoj Historiji navodi da se i Lala Mehmed-pašin bajraktar, izvjesni Kozon Mehmed-aga, nastanio u Osijeku, međutim, iz njegovog navoda ne može se zaključiti je li ovaj Kozon Mehmed-aga bio u delegaciji ili se iz nekog drugog razloga, odnosno u neko drugo vrijeme nastanio u Osijeku, v. Pečevija, *Historija*, II, 164.

33 Nedim Zahirović, "Obračunska knjiga vakufa Hadži Alije iz Brčkog u Arhivu Franckeove zaklade u Halleu", *Scrinia Slavonica*, 23, Slavonski Brod, 2023, 49.

ova pretpostavka tačna i ako smo pretpostavili da je Ali 1605. godine, u trenutku kada je doživotno dobio mjesto dizdara tvrđave Brčko, imao između 20 i 25 godina, on je sredinom 17. stoljeća mogao imati između 70 i 75 godina. Dizdar brčanske tvrđave Ali-aga ubilježen je kao uzimatelj kredita od 400 akči od Hadži Alijinog vakufa, dakle nije se radilo o visokoj sumi. Moguće je zapravo da Ali-aga nije ni imao potrebu za uzimanjem zajma sa visokim iznosom. Vršeći službu dizdara imao je sve preduvjete da stekne materijalni imetak, jer dizdari su se mogli baviti i trgovinom, a i na druge načine pribavljati sebi bogatstvo. Ilustrativan primjer za to je slučaj dizdara požeške tvrđave hadži Mehmed-age, kojim se iscrpno bavio Nenad Moačanin. Hadži Mehmed-aga bio je rođen oko 1490. godine u Safedu (danas Cfat u Izraelu), a 1537. godine, kada je osvojena Požega, dobio je mjesto dizdara u požeškoj tvrđavi i na njemu ostao gotovo do kraja svoga života (hadži Mehmed-aga bio je živ i 1579. godine). Baveći se trgovinom i pribavljajući sebi prihode i na druge načine, hadži Mehmed-aga uspio je steći toliki materijalni imetak da je postao jedna od najbogatijih osoba u požeškom kraju.[34] Može se pretpostaviti da je i Ali, odnosno Ali-aga, poslije stupanja na mjesto dizdara brčanske tvrđave nastojao steći vlastito imanje u neposrednoj blizini Brčkog. To njegovo imanje moglo se gotovo kroz cijelo 17. stoljeće razvijati i postati zametak iz kojeg je nastalo naselje Dizdaruša. Ovaj toponim je mogao preživjeti i kratkotrajni period habsburške vlasti u Brčkom (od 1718. do 1739. godine), jer se u to vrijeme osmansko-habsburška granica pomjerila tek desetak kilometara južnije od Brčkog.[35] U osmanskom popisu muških stanovnika Bosanskog ejaleta iz 1850/51. godine Dizdaruša nije ubilježena kao naselje.[36] Međutim, u austrougarskim popisima stanovništva iz 1879. i 1910. godine Dizdaruša je ubilježena kao zasebno naselje.[37] Danas je Dizdaruša dio grada Brčkog.

---

34 Nenad Moačanin, *Town and country on the Middle Danube*, Brill, Leiden, 2006, 158-169.

35 Granica se pomjerila desetak kilometara južnije od Brčkog, na što ukazuje ime današnjeg sela Palanka.

36 Usp. Kemal Nurkić, Rusmir Djedović, *Stanovništvo Brčkog prema popisu stanovništva iz 1267. h. g. / 1851. godine (prevod s osmansko-turskog jezika Kemal Nurkić)*, Vlada Brčko distrikta, Brčko, 2022, 8.

37 *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina*, K. und. k. Regierungsdruckerei, Sarajevo, 1880, 87, 137; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910*, Landesdruckerei, Sarajevo, 1912, 76, 430, 600.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul
Ruznamçe Defteri (RZ.d.) 275
Maliye Defteri (MAD) 16502

Enciklopedije

Ak, Mahmut, "Lala Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, 71-73.

Dávid, Géza, "Estergon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul, 1995, 438-440.

Özcan, Abdülkadir, "Sekban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, 326-328.

Knjige

Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910, Landesdruckerei, Sarajevo, 1912.

Hammer, Joseph von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Band 4, C. A. Hartleben, Pest, 1829.

Hegyi, Klára, *The Ottoman Military Organization in Hungary: fortresses, fortress garrisons and finances*, Klaus Schwarz-Verlag, Berlin, 2018.

Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954.

Kreševljaković, Hamdija, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957.

Lafe, Emil, Cikuli, Nikoleta, *Fjalor i emrave gjeografikë të Republikës së Shqipërise*, Shkenca, Tiranë, 2002.

Moačanin, Nenad, *Town and country on the Middle Danube*, Brill, Leiden, 2006.

Nurkić, Kemal, Djedović, Rusmir, *Stanovništvo Brčkog prema popisu stanovništva iz 1267. h. g. / 1851. godine (prevod s osmansko-turskog jezika Kemal Nurkić)*, Vlada Brčko distrikta, Brčko, 2022.

Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina, K. und. k. Regierungsdruckerei, Sarajevo, 1880.

Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, sv. 2 (ur. Đuro Daničić), Dionička tiskara, Zagreb, 1884.

Članci

Brozović Rončević, Dunja, "Turski jezični sloj u hrvatskim prezimenima", *Od indoeuropeistike do kroatistike: Zbornik u čast Daliboru Brozoviću* (ur. Ranko Matasović), Zagreb, 2013, 67-77.

Gadžo-Kasumović, Azra, "Stolac u osmanskom periodu", *Hercegovina*, 13-14, Mostar, 2001, 81-99.

Gadžo-Kasumović, Azra, "Bosanski tvrđavski čuvari – mustahfizi", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXIX, Sarajevo, 2018, 81-102.

Husić, Aladin, "Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, Sarajevo, 2000, 189-229.

Kreševljaković, Hamdija, "Dizdar", *Hrvatska enciklopedija*, sv. 5 (uredio Mate Ujević), Naklada Hrvatskog izdavalačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1945, 112.

Kužić, Krešimir, "Osmanlijski zapovjedni kadar u tvrđavama Klis, Lončarić i Kamen oko 1630. godine", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 23, Zagreb, 2005, 187-214.

Mladenović, Miloš, "Family Names of Osmanlı Origin in Bosnia and Hercegovina", *Essays on Islamic Civilization Presented to Niyazi Berkes* (edited by Donald P. Little), Brill, Leiden, 1976, 244-259.

Šabanović, Hazim, "Bosansko krajište 1448-1463", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 9, Sarajevo, 1958, 177-220.

Zahirović, Nedim, "Obračunska knjiga vakufa Hadži Alije iz Brčkog u Arhivu Franckeove zaklade u Halleu", *Scrinia Slavonica*, 23, Slavonski Brod, 2023, 45-61.

ON THE ORIGIN OF THE SETTLEMENT OF DIZDARUŠA NEAR BRČKO

Summary

Dizdarević, Dazdarević, and Dizdarlija are among the surnames that are common in Bosnia and Herzegovina. These surnames are derived from the Persian noun „dizdar“ (dizdār), which referred to the commander of a fortress during the Ottoman rule. As well as surnames, this term also generates the names of settlements as Dazdarlije, Dizdarev Potok, and Dizdaruša, specifically from the role of dizdar. This essay aims to elucidate the history of the Dizdaruša settlement, which is located close to Brčko. A certain Ali (Alija), who was an officer in the household troops of the Grand Vizier Lala Sokollu Mehmed Pasha, was the first to deliver news of the capture of the Esztergom fortress by Ottoman troops in 1605 to the Sublime Porte in Istanbul. As a reward for this, he obtained a lifetime position as the commander of the Ottoman castle of Brčko. According to the report, this appointment might have been a pivotal moment in the development of the Dizdaruša village near Brčko.

Key words: Dizdaruša, dizdar Ali Agha, Brčko, Esztergom, the Long Turkish War

DOI: DOI: 10.48116/issn.2303-8568.2023.212
Kratko priopćenje

UDK: 330.342.13(496.02)”16/18”
94:930.25(497.6)”16/18”
Datum prispijeća: 31. 5. 2024.
Datum prihvatanja: 6. 8. 2024.

FUAD OHRANOVIĆ*
(Sarajevo)

O TIMARSKOM SISTEMU I VOJNIM PLAĆAMA KROZ OSMANSKE DOKUMENTE ARHIVA BOSNE I HERCEGOVINE OD 17. DO PRVIH GODINA 19. STOLJEĆA

Abstrakt

U tekstu je predstavljeno i analizirano nekoliko najstarijih osmanskih dokumenata (berata, fermana, bujuruldija i tezkira) iz Zbirke poklona i otkupa Arhiva Bosne i Hercegovine, a koji svjedoče o dodjeli zemljišnih posjeda (timara) i imenovanjima na vojne dužnosti. Uz prikaz i analizu visine vojnih plaća i prihoda kroz različita stoljeća, pokušali smo približiti vrijednost dodjeljivanih posjeda i vojnih plaća u ovom razdoblju.

Ključne riječi: Arhivska građa, timari, vojne plaće, tvrđave

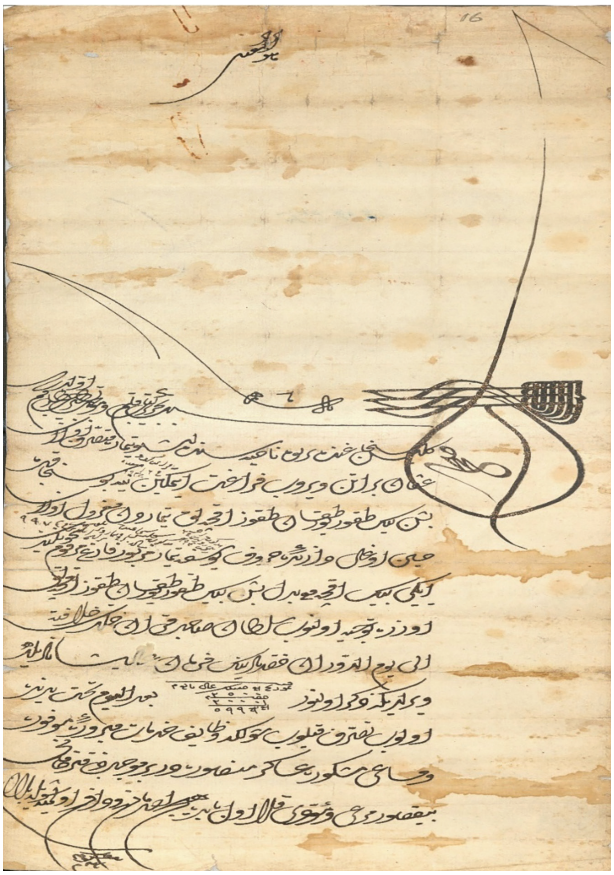
UVODNE NAPOMENE

U Arhivu Bosne i Hercegovine čuva se i arhivska građa iz osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine (1463–1878). Dokumenti na osmanskom jeziku iz ovog razdoblja čuvaju se unutar veće arhivske cjeline izuzetno važnih i reprezentativnih arhivskih dokumenata: *Zbirke poklona i otkupa Arhiva Bosne i Hercegovine*. Unutar ove Zbirke nalaze se ukupno 522 arhivske jedinice osmanskih dokumenata. Među njima su sultanski berati i fermani, bujuruldije, ilami, hudžeti, vakufname, tapije,

* Mr. Fuad Ohranović, Arhiv Bosne i Hercegovine, e-mail: fuad.ohranovic@hotmail.com, ORCID ID: 0009-0003-8009-1714

fetve i drugi dokumenti, koji datiraju iz perioda između druge polovine XVI i kraja XIX stoljeća. Najstariji dokument je tezkira bosanskog valije Šehsuvar-paše iz 1588/89. godine (997. hidžretske godine). Spomenuti dokument se odnosi na dodjelu jednog timara s godišnjim prihodom od 5.999 akči na području Neretvanske nahije u Kliškom sandžaku.[1] (Sl. 1)

Za ovaj rad odabrali smo predstaviti javnosti nekoliko starijih osmanskih dokumenata – berata, fermana, bujuruldija i tezkira iz 17. i 18, te prvih godina 19. stoljeća. Njihov prijevod uradile su Elma Dervišbegović i Ayşe Ayaz. Dokumenti se odnose na dodjele zemljišnih posjeda (timara) i vojnih dužnosti unutar porodice ili roda, te svjedoče o instituciji odžakluk timara, odnosno nasljeđivanju timara, ali i vojnih dužnosti u okviru porodice.

Slika 1. ZOP-3, 39, tezkira bosanskog beglerbega Šehsuvar-paše iz 1588/89. (997. po hidžri)

[1] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Zbirka poklona i otkupa, ZOP-3, 39.

NASLJEĐIVANJE TIMARA I VOJNIH DUŽNOSTI U OKVIRU PORODICE

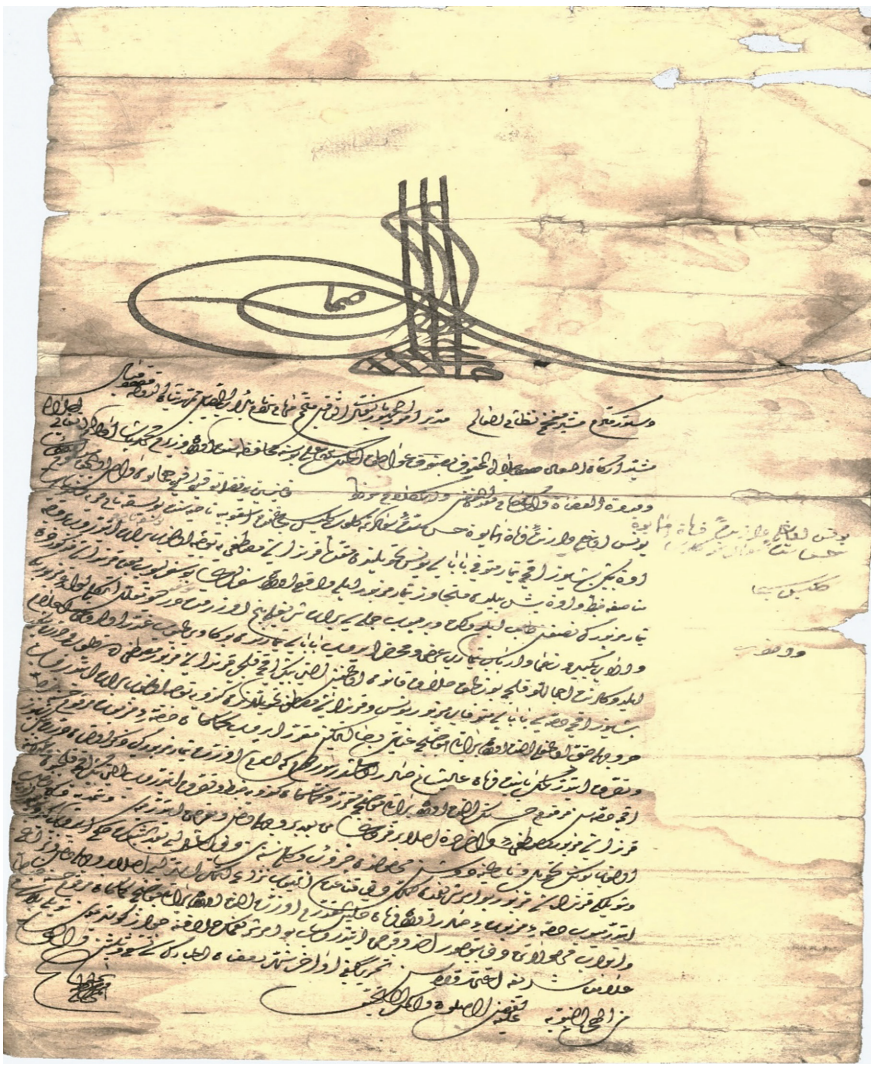
Prema beratu sultana Murata IV iz prve polovine maja 1630. godine (posljednja dekada ramazana 1039), Junusov timar u selu Bojske u nahiji Uskoplje (danas Gornji Vakuf) podijelili su Junusov brat Hasan i Junusov sin Mehmed-paša koji je u to vrijeme obnašao dužnost bosanskog vezira. Od timara s godišnjim prihodom od 10.500 akči, veći dio od 6.500 akči pripao je Mehmed-paši, a manji od 4.000 akči njegovom amidži Hasanu.[2] (Sl. 2) Stotinu godina kasnije, 2. septembra 1730. godine (18. safera 1143) izdat je berat sultana Ahmeda III vezano za prijenos timara u Zvorničkom sandžaku sa umrlog Omera na njegovog sina Osmana. Berat sadrži i fizički opis novog posjednika timara, pa Osmana opisuje kao osobu srednjeg rasta, smeđih očiju i rastavljenih obrva.[3] Nasljeđivanje timara unutar porodice nalazi se i u tezkiri bosanskog valije od 5. juna 1778. godine (9. džumadel-evvela 1192), koja govori o prijenosu timara u sandžaku Klis sa umrlog Saliha na njegovog brata Aliju.[4]

Slučajevi nasljeđivanja prava na dijelove jednog timara za više osoba unutar porodice, što smo vidjeli iz gore spomenutog berata sultana Murata IV iz maja 1630. godine, pojavljuju se i u drugim osmanskim dokumentima Arhiva Bosne i Hercegovine. Fermanom sultana Mahmuda I od 20. jula 1748. godine (24. redžeba 1161) naređeno je bosanskom beglerbegu Abdulah-paši da riješi nesuglasice oko timara u Kliškom sandžaku u vrijednosti 6.000 akči. Nakon smrti jednog od korisnika timara po imenu Mehmed, spor oko ovog timara vodili su Mehmedov sin i drugi korisnik timara Mustafa.[5] Iz berata sultana Selima III od 9. septembra 1803. godine (22. džumadel-evvela 1218) možemo vidjeti da je nakon smrti Abdulaha, jednog od više posjednika (*mutasarrıflardan*) timara u selu Podhum u nahiji Neretva u Kliškom sandžaku, njegovom sinu Muhamedu dodijeljena jedna trećina timara s godišnjim prihodom od 6.288 akči. Prema ovom beratu, vrijednost trećine timara čije je pravo prikupljanja prihoda naslijedio Abdulahov sin Muhamed, "visokog rasta, smeđih očiju i rastavljenih obrva" iznosi 2.096 akči godišnje.[6] Dvije

---

2 ABiH, ZOP-9, 313.
3 ABiH, ZOP-12, 401.
4 ABiH, ZOP-8, 254.
5 ABiH, ZOP-3, 35.
6 ABiH, ZOP-8, 258.

godine kasnije, 2. augusta 1805. godine (6. džumadel-evvela 1220) izdata je tezkira bosanskog valije Sejid Mustafa-paše, a koja se tiče prelaska dijela timara sa ukupnim godišnjim prihodom od 5.014 akči sa umrlog Hajdara Džaferovića (Caferoğlu) na njegove sinove Ibrahima, Džafera, Sulejmana i Mehmeda. Timar se nalazio u Neretvanskoj nahiji u Kliškom sandžaku, a umrli Hajdar Džaferović ga je koristio zajedno sa svoja dva nećaka.[7]

Slika 2. ZOP-9, 313, berat sultana Murata IV iz 1630. godine (1039. po hidžri)

7 ABiH, ZOP-4, 41.

Osim nasljeđivanja prihoda sa timara, dokumenti Arhiva Bosne i Hercegovine svjedoče i o nasljeđivanju vojnih dužnosti u okviru porodice. Inače, ova praksa bila je poznata među tvrđavskim posadama u Bosni, pa je još 1530. godine zabilježen značajan broj vojnih funkcija koje su dobivali sinovi komandnog i vojnog kadra. Prema ovim podacima, 24 mustahfiza bili su sinovi dizdara, njih 12 bili su sinovi ćehaja, 23 su bili janjičarskog porijekla, šest je bilo sinova serbuljuka (zapovjednik odreda), dok su dvojica bili sinovi tvrđavskih imama.[8]

Iz berata sultana Mahmuda I od 14. novembra 1745. godine (19. ševvala 1158) vidimo da je nakon smrti tobdžibaše Hasana iz tvrđave Vranduk u Bosanskom sandžaku na tu dužnost postavljen njegov sin Mustafa, sa plaćom od 35 akči dnevno.[9] (Sl. 3) Ova tvrđava, a moguće i isti tobdžibaša Mustafa, spominju se i trideset godina kasnije u beratu sultana Abdulhamida I, iz septembra/oktobra 1775. godine (šaban 1189. godine). Ovim dokumentom je tobdžibaši Mustafi potvrđen ranije izdati berat iz januara 1774. godine, te mu je određena visina tromjesečne plaće u iznosu 35 akči dnevno.[10] Tvrđava Vranduk spomenuta je i u beratu sultana Mahmuda II od 5. maja 1809. godine (20. rebiul-evvela 1224). U ovom dokumentu, izdatom tobdžijskom ćehaji Ahmedu, određena je tromjesečna plaća i dnevnica od 17 akči u džematu tobdžija ove tvrđave.[11]

Berat sultana Abdulhamida I od 15. aprila 1785. godine (5. džumadel-ahira 1199) govori o imenovanju hadži Ibrahima Mehmedovića (Mehmedoğlu) za konjušara (imrahor) u mostarskoj tvrđavi. Na ovaj položaj hadži Ibrahim Mehmedović je došao nakon smrti svoga bratića Mehmeda, te mu je određena plaća od 40 akči dnevno.[12] Osim plaća, zapovjednici i vojnici u tvrđavama su za svoju službu mogli dobiti i zemljišne posjede - gedik timare (posjedi vezani za vršenje službe). U tezkiri bosanskog valije Mustafa-paše od 9. septembra 1797. godine (17. rebiul-evvela 1212) spominje se prijenos gedik timara od 1.400 akči sa umrlog Ibrahima, mustahfiza/čuvara tvrđave Blagaj u Hercegovačkom sandžaku, na njegovog sina Saliha.[13]

---

8 Aladin Husić, "Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, Sarajevo, 2000. (dalje: A. Husić, "Tvrđave Bosanskog sandžaka"), 209.

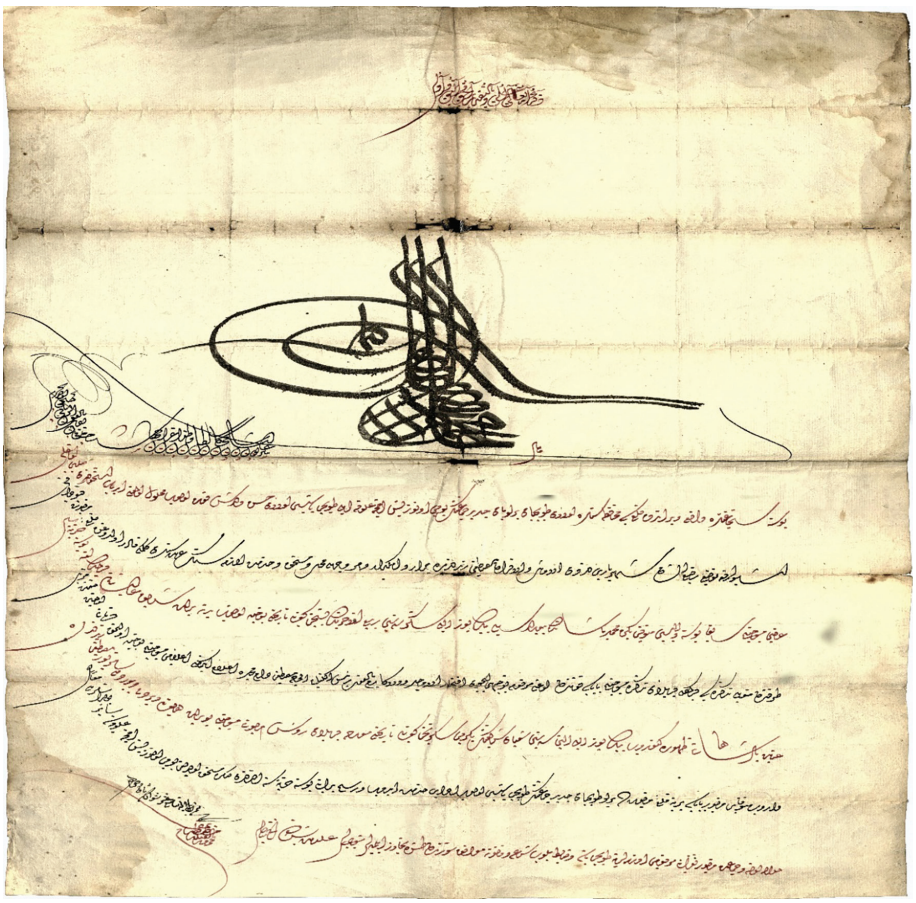
9 ABiH, ZOP-PL, 677.

10 ABiH, ZOP-8, 273.

11 ABiH, ZOP-20, 673.

12 ABiH, ZOP-10, 333.

13 ABiH, ZOP-5, 104.

Slika 3. ZOP-PL, 677, berat sultana Mahmuda I iz 1745. godine (1158. po hidžri)

VOJNE PLAĆE I PRIHODI KROZ OSMANSKE DOKUMENTE ARHIVA BOSNE I HERCEGOVINE

Na osnovu prethodno spomenutih dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine moguće je pratiti i upoređivati visine vojnih plaća, odnosno dnevnica (ulufa), za plaćene vojnike – ulufedžije nekih tvrđavskih vojnih rodova od 17. do početka 19. stoljeća. Iako je vrijednost akče značajno devalvirala u ovom periodu, a posebno tokom 17. stoljeća, visine godišnjeg prihoda timara i plaće bile su poprilično statične. Bez obzira na opadanje vrijednosti novca, timari su i dalje ostali zemljišni posjedi koji su donosili maksimalni godišnji prihod do 20.000 akči, te su kroz različita stoljeća ostajali u istim vrijednostima u srebrenim akčama. Timari od

1.400 akči pojavljuju se u 16., ali i u zadnjim godinama 18. stoljeća, a jasno je da njihova vrijednost nije bila ista. Osim toga, nasljeđivanje prava na korištenje timara unutar porodice ili roda dovodilo je do usitnjavanja i smanjivanja prihoda timara. Tako je timar sa godišnjim prihodom od 10.500 akči 1630. godine podijeljen na dva dijela. Veći dio sa prihodom od 6.500 akči pripao je sinu umrlog timarnika, dok je manji dio od 4.000 akči pripao timarnikovom bratu.[14] Godine 1803. timarnik Muhamed je nakon smrti oca Abdulaha naslijedio pravo na korištenje jedne trećine timara vrijednosti 6.288 akči, što je iznosilo 2.096 akči godišnjeg prihoda.[15] Nešto očitiji primjer usitnjavanja posjeda vidimo u slučaju timara vrijednosti 5.014 akči iz 1805. godine, a koji je Hajdar Džaferović (Caferoğlu) koristio zajedno sa svoja dva nećaka. Nakon Hajdarove smrti, njegov dio timara podijeljen je na njegova četiri sina, pa je godišnji prihod svakoga od njih, umjesto u hiljadama, vjerovatno zbrajan u stotinama akči.[16]

Zbog devalvacije novca timari i vojne plaće gubili su na vrijednosti, što je sigurno utjecalo na vojnu disciplinu njihovih korisnika. Blagi pad vrijednosti akče počeo je još tokom 16. stoljeća. Od 1565. godine se iz 100 dirhema srebra kovalo 450 akči, umjesto 420 akči kako je bilo ranije tokom ovog stoljeća. Već 1600. godine se iz 100 dirhema srebra kovalo 950 akči. Od početka 17. stoljeća akča je bila u stalnom padu, pa je 1600. godine venecijanski dukat vrijedio 125 akči, 1618. je vrijedio 150 akči, a 1624. godine 310 akči. Osmanske vlasti morale su intervenisati, pa je 1625. godine vrijednost dukata određena na 120 akči. Već 1632. godine desio se novi pad akče, a venecijanski dukat je vrijedio 220 akči. Jednu godinu kasnije određena je vrijednost dukata na 200 akči. Opadanje vrijednosti akče nastavilo se i u narednim godinama, pa je 1650. godine dukat vrijedio 175 akči. Finansijska situacija je donekle stabilizovana 1656. godine dolaskom Mehmed- paše Köprülüa na poziciju velikog vezira. Francuski putopisac Quiclet, koji je u proljeće 1658. godine boravio u Sarajevu, pisao je da u ovom gradu venecijanski zlatnik (dukat ili cekin) vrijedi 136 akči. U godinama nakon početka Bečkog rata 1683. godine iz 100 dirhema srebra kovano je 1.700 akči, a nakon 1691. godine čak 2.300 akči, što je ogroman pad vrijednosti akče samo u poređenju na početak 17. stoljeća. U 18. stoljeću nastavljen je negativan trend, pa se vremenom prešlo na kovanje novca od legure 70% srebra i 30% bakra. Taj novac nazivan je *para*. Iako ju je *para*

[14] ABiH, ZOP-9, 313.
[15] ABiH, ZOP-8, 258.
[16] ABiH, ZOP-4, 41.

znatno potisnula, akča je i dalje bila novac na kojem su vođeni državni računi. Ipak, kovanje novca od legure smanjivalo je vrijednost moneta, pa je 1789. godine njihova vrijednost smanjena za jednu petinu.[17]

Osim visine prihoda sa timara, na pojedinim vojnim funkcijama i plaće su ostale iste. Na primjeru tvrđave Vranduk možemo vidjeti da je dnevna plaća tobdžibaše bila ista 1745. i 1775. godine, te je iznosila 35 akči.[18] Važno je napomenuti da se ova visina dnevnice odnosi na tvrđavu Vranduk, jer iznosi dnevnica po tvrđavama nisu bili jednaki, te su ovisili o strateškom značaju tvrđave. Osim strateškog položaja tvrđave, visina plaće ili prihoda sa timara ovisila je i o ličnom statusu pojedinca.[19]

U periodu između 16. i 19. stoljeća na istom nivou su ostali i prihodi sa gedik timara koje su dobivali mustahfizi (tvrđavske posade), ali i drugi vojni dužnosnici sa osmanskih tvrđava. Tokom 16. stoljeća prihodi sa gedik timara su najčešće bili u iznosima od 1.400 i 700 akči na godišnjem nivou, mada je bilo i drugih približnih iznosa.[20] Pored toga, ponegdje su mustahfizi umjesto gedik timara imali plaće, pa je 1586. godine dnevna plaća mustahfiza bila od četiri do šest akči, što je na godišnjem nivou iznosilo od 1.420 do 2.130 akči.[21] Osim ranije spomenutog dokumenta iz 1797. godine, a vezano za prijenos funkcije mustahfiza tvrđave Blagaj u Hercegovačkom sandžaku sa oca na sina i pripadajućeg gedik timara od 1.400 akči[22], u Arhivu Bosne i Hercegovine čuva se i nekoliko decenija stariji berat sultana Mustafe III od 10. maja 1762. godine (16. ševvala 1175). Ovaj dokument je vezan za službu u tvrđavi Ljubuški u Hercegovačkom sandžaku, a njime je mustahfizu Huseinu dodijeljen na korištenje gedik timar sa prihodom od 1.400 akči.[23] (Sl. 4) Dakle,

---

17 Mübahat S. Kütükoğlu, "Ekonomski život u Osmanskoj državi", u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, II, Orijentalni institut u Sarajevu, IRCICA, Sarajevo, 2008, 44, 48-49; Sevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire (1326-1914.)", u: Suraiya Faroqhi et al., *An economic and social history of the Ottoman Empire, volume two (1600-1914.)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, 964; Hamdija Kreševljaković, "Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)", *Izabrana djela II*, Sarajevo, 1991, 21; Ćiro Truhelka, "Opis Dubrovnika i Bosne iz godine 1658", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. XVII, Sarajevo, 1905, 428.

18 ABiH, ZOP-PL, 677; ZOP-8, 273.

19 A. Husić, "Tvrđave Bosanskog sandžaka", 198-199, 207.

20 Adem Handžić, "Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka", *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, br. 13, 1962. (dalje: A. Handžić, "Prilog istoriji starih gradova"), 331-333.

21 Ibidem, 337.

22 ABiH, ZOP-5, 104.

23 ABiH, ZOP-10, 331.

prihodi sa gedik timara koje su dobijali mustahfizi u drugoj polovini 18. stoljeća bili su identični onima iz 16. stoljeća.

Na osnovu spomenutih dokumenata možemo zaključiti da je plaća tobdžibaše (zapovjednika tobdžija) Vranduka u 18. stoljeću iznosila 35 akči dnevno, što je moglo davati godišnji prihod od 12.425 akči (35x355 dana hidžretske, lunarne godine). U isto vrijeme, konjušar (imrahor) u tvrđavi Mostar bio je plaćen nešto više, 40 akči dnevno, odnosno do 14.200 akči godišnje. Godišnji iznosi plaća bili su veći nego godišnji prihodi sa timara koje su uživale pojedine spahije. Plaća ćehaje tobdžija (zamjenik tobdžibaše) u tvrđavi Vranduk iznosila je 17 akči dnevno 1809. godine (6.035 akči godišnje).[24] Tobdžije su bile plaćene nešto manje. Beratom sultana Abdulhamida I od 21. decembra 1774. godine (17. ševvala 1188) tobdžiji Ramadanu u tvrđavi Stijena u kapetaniji Ostrožac određena je plaća od 10 akči dnevno (3.550 godišnje).[25] Na osnovu podataka iz 16. stoljeća možemo primijetiti određeni rast plaća u vojnom rodu tobdžija. U zavisnosti od značaja tvrđave, 1586. godine je plaća age tobdžija iznosila od sedam do 17 akči dnevno (od 2.485 do 6.035 akči godišnje), dok je plaća ćehaja iznosila od šest do 16 akči dnevno (2.130 – 5.680 akči godišnje). Plaće običnih tobdžija iznosile su od šest do osam akči dnevno (2.130 – 2.840 akči godišnje). [26]

Da bi barem djelimično razumjeli vrijednost navedenih plaća u svakodnevnom životu, navest ćemo cijene nekih artikala od druge polovine 16. do početka 19. stoljeća. Cijena jedne kuće u periodu između 1564. i 1566. godine bila je od 1.000 do 8.000 akči. U istom razdoblju cijena jednog goveda bila je oko 130 akči u Sarajevu, a cijena ovce oko 20 akči. Jedan par obuće koštao je 18-19 akči.[27] Mjerica soli ili spud (42 oke, što iznosi oko 54 kg) koju su prodavali Dubrovčani je do kraja 16. stoljeća vrijedila 15 akči. Nešto kasnije cijena je porasla na 30, a onda na 55 akči za 42 oke soli.[28] U Bosanskom ejaletu je 1583. godine šećer koštao 60 akči. Stoljeće kasnije, 1670. godine šećer je imao cijenu oko 200 akči, dok mu je 1760. godine cijena bila čak 320 akči. S druge strane, cijene hljeba i mesa bile su nešto stabilnije u 17. i 18. stoljeću, mada

---

24 ABiH, ZOP-20, 673.

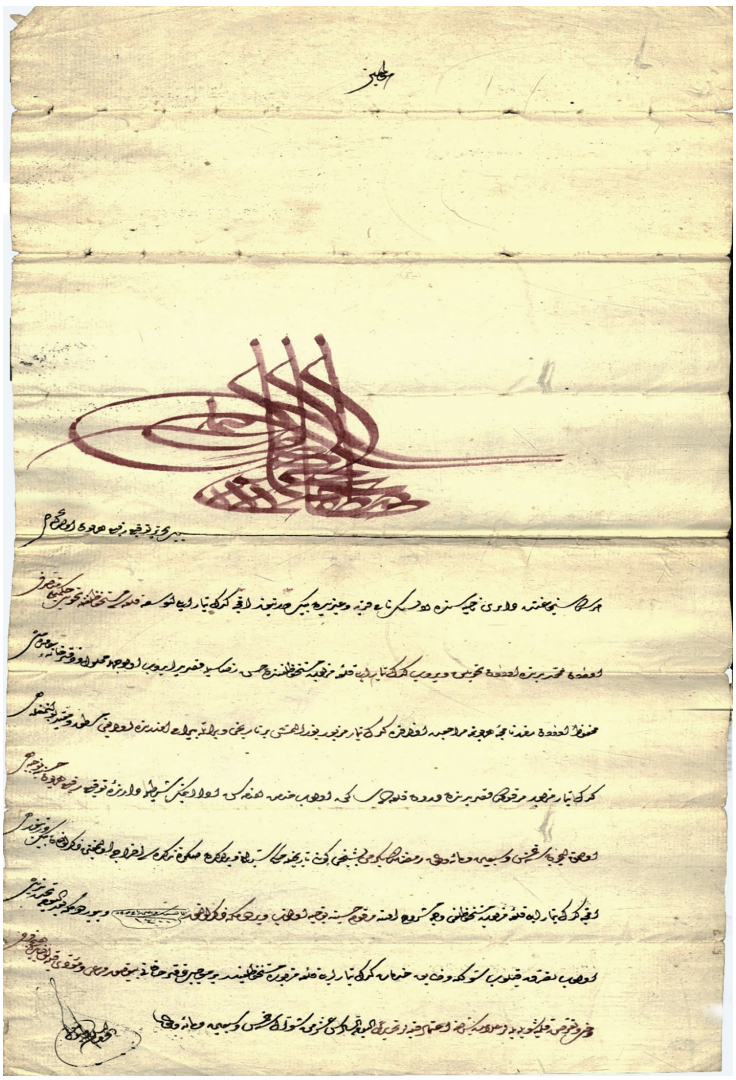
25 ABiH, ZOP-9, 282.

26 A. Handžić, "Prilog istoriji starih gradova", 334-337.

27 Avdo Sućeska, "Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974. i 975/1564, 65. i 66.", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 44-45/1994-95, Sarajevo, 1996, 107-108.

28 Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005, 98.

se i tu može vidjeti povećanje u odnosu na 16. stoljeće. Već smo naveli da je cijena jednog goveda šezdesetih godina 16. stoljeća bila 130 akči, dok je samo jedna oka govedine (oko 1,28 kg) u periodu od 1690. do 1697. godine koštala 14 akči. U isto vrijeme oka hljeba je imala cijenu osam akči. Godine 1769. govedina je koštala 16, a hljeb 11 akči po oki. Početkom 19. stoljeća, 1804. godine, oka govedine koštala je od 16 do 18 akči, a oka hljeba 15 akči.[29]

Slika 4. ZOP-10, 331, berat sultana Mustafe III iz 1762. godine (1175. po hidžri).

[29] Vuk Vinaver, "Cene i nadnice u Dubrovniku 18. veka", *Istorijski časopis: Organ Istorijskog instituta SANU*, 9-10, Beograd, 1959, 329.

ZAKLJUČAK

Citirani osmanski dokumenti iz Arhiva Bosne i Hercegovine daju podatke o timarskom sistemu i vojnim plaćama na prostoru Bosne. Kroz analizu izvora i literature, u ovom radu možemo dobiti podatke o visini vojnih plaća u nekim tvrđavama kroz različita stoljeća, te kupovne mogućnosti kroz prikaz nekih cijena i inflacije koja je pogađala osmansku ekonomiju od druge polovine 16. stoljeća. Na osnovu dokumenata iz Arhiva Bosne i Hercegovine, kao i literature koja se bavila tematikom tvrđava i tvrđavskih posada, vidljivo je da vojne plaće i prihodi nisu pratili rast cijena i pad vrijednosti akče, te da su od 16. do početka 19. stoljeća ostali na istom ili približnom iznosu.

POPIS IZVORA I LITERATURE

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Zbirka poklona i otkupa (ZOP)

Literatura

Handžić, Adem, "Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka", *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. XIII/1962, Sarajevo, 1963, 321-339.

Husić, Aladin, "Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, Sarajevo, 2000, 189-229.

Kreševljaković, Hamdija, "Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)", *Izabrana djela II*, Sarajevo, 1991, 7-381.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Ekonomski život u Osmanskoj državi", u: *Historija Osmanske države i civilizacije,* II, Orijentalni institut u Sarajevu, IRCICA, Sarajevo, 2008, 5-143.

Miović, Vesna, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005.

Pamuk, Sevket, "Money in the Ottoman Empire (1326.-1914.)", u: Suraiya Faroqhi et al., *An economic and social history of the Ottoman Empire, volume two (1600.-1914.)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, 947-985.

Sućeska, Avdo, „Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974. i 975/1564, 65. i 66.“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 44-45/1994-95, Sarajevo, 1996, 99-132.

Truhelka, Ćiro, “Opis Dubrovnika i Bosne iz godine 1658”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVII, Sarajevo, 1905, 415-440.

Vinaver, Vuk, “Cene i nadnice u Dubrovniku 18. veka”, *Istorijski časopis: Organ Istorijskog instituta SANU,* 9-10, Beograd, 1959, 315-332.

ON THE TIMAR SYSTEM AND MILITARY SALARIES THROUGH OTTOMAN DOCUMENTS OF THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM THE 17TH TO THE FIRST YEARS OF THE 19TH CENTURY

Summary

In this paper, we write about the oldest Ottoman documents (berats, firmans, buyuruldis and tezkiras) from the Collection of Gifts and Redemptions of the Archives of Bosnia and Herzegovina, which talk about the allocation of land holdings (timars) and appointments to military duties. Along with the presentation and analysis of the amount of military salaries and income over the centuries, we tried to approximate the value of land holdings and military salaries in this period.

Key words: Archival material, timar system, fortresses, military salaries

ESAD DURAKOVIĆ*
(Sarajevo)

HASAN KALEŠI – POVODOM 100 GODINA OD ROĐENJA (1922–1976)

Abstrakt

U socijalističkoj Jugoslaviji decenijama su djelovala dva odsjeka za orijentalistiku: jedan u Beogradu (osnovan 1925) i drugi u Sarajevu (osnovan 1950). Ta dva odsjeka imali su relativno različite odnose prema onome što je Edward Said nazvao *orijentalismom* – dakle prema ideologiji evrocentrizma koji se odnosio prema Orijentu (muslimanskom svijetu na Orijentu) kao prema intelektualno i moralno inferiornom „predmetu" svojih izučavanja. Beogradska orijentalistika je u tome bila epigon evropske orijentalistike. Manje evrocentrički usmjerena bila je orijentalistika u Sarajevu, a za Orijentalni institut u Sarajevu ne bi se moglo reći da je bio „kontaminiran" ideologijom evrocentrizma. Akademik Hasan Kaleši je osnovao treći odsjek za orijentalistiku u Prištini (1973), dajući mu posebnu profilaciju i naučničku orijentaciju. Ovaj polihistor i poliglot, filolog u najpozitivnijem značenju klasičnog njemačkog pojma *filologija*, dao je izuzetan doprinos naučničkom a ne ideološkom orijentiranju „jugoslovenske orijentalistike". Njegov impresivan opus (a preminuo je u naponu intelektualne snage, naučnoistraživačkog iskustva i entuzijazma) može biti zasebno istraživan imanentnim metodama i u različitim aspektima, ali ga ovdje predstavljam kao orijentalistu bez ideoloških predrasuda i usmjerenja, s punom sviješću da orijentalistika izučava elemente orijentalno-islamske baštine nekih jugoslovenskih naroda, te da je, kao takva, unekoliko i nacionalna disciplina.

Ključne riječi: Kaleši, orijentalistika, „jugoslovenska orijentalistika", evrocentrizam, Orijentalni institut u Sarajevu

* Akademik Esad Duraković, Akademija nauka i umjetnosti BiH, e-mail: esad_d@hotmail.com.

Kant je imao pravo kada je rekao da se neki ljudi rode posthumno. Ta svojevrsna inverzija odnosi se na ljude znamenite u određenim oblastima ljudskoga duha. Neki postanu vrlo ugledni već za života, ali se čini još većim uspjehom kada neko postane znamenitim nakon smrti, jer je to najbolja ovjera vrijednosti njegova opusa i njegove akcije.

Kalešijevi nekadašnji asistenti priredili su i objavili najveći dio njegovih radova povodom stotinu godina od njegova rođenja. Objavljivano je deset tomova tokom 2022, a jedanaesti tom je izašao iz štampe 2023. godine.

Kaleši je bio izuzetno produktivan orijentalist iza kojega je ostao impresivan opus iako je preminuo u naponu stvaralačke snage – u „radnom mantilu" u Pokrajinskom zavodu za zaštitu spomenika kulture Kosova. Univerzitetsku karijeru počeo je na Filološkom fakultetu u Beogradu, ali je zbog pritisaka bio prinuđen da ga napusti već kao asistent. Potom se obreo u Prištini gdje je osnovao Odsjek za orijentalistiku na Filozofskom fakultetu (1973).

Kaleši je bio poliglot: pisao je na arapskom, turskom, njemačkom, albanskom, srpskom, engleskom, a poznavao je, pored tih jezika, italijanski i francuski. Bio je član Arapske akademije nauka u Kairu. Među brojnim institucijama, intenzivno je sarađivao i sa Orijentalnim institutom u Sarajevu.

Dakle, Kalešijevi učenici i saradnici priredili su i objavili sljedeće tomove ovoga orijentaliste polihistora:

1. Hasan Kaleshi, *Vepra 1. Studime. Publicisticë*, përgatiti Feti Mehdiu, Dija, Prishtinë, 2022, 231 pp.
2. Hasan Kaleshi, *Vepra 2. Studime*, përgatiti Feti Mehdiu, Dija, Prishtinë, 2022, 366 pp.
3. Hasan Kaleši, *Izabrani radovi*, 3, povodom sto godina od rođenja, priredio Esad Duraković, Dija, Prishtinë, 2022, 374 pp.
4. حسن كلشي، الإسلام و الثقافة و السياسة في البلقان. دراسات مختارة بمناسبة الذكرى المئوية لولادته. ترجمة و اعداد و تقديم: محمد م. الأرناؤوط، بريشتينا 2022، 290 ص
5. Hasan Kaleshi, *Vepra 5*, përgatiti Nuridin Ahmeti, Dija, Prishtinë, 2022, 368 pp.
6. Hasan Kaleshi, *Vepra 6*, përkhteu dhe përgatiti Feti Mehdiu, Dija, Prishtinë, 2022, 270 pp.
7. Hasan Kaleshi, *Vepra 7*, përgatiti Sadik Mehmeti, Dija, Prishtinë, 2022, 326 pp.
8. Hasan Kaleshi, *Vepra 8. Lëtersi Arabe,* përgatiti Muhamed Mufaku, Dija, Prishtinë, 2022, 270 pp.

9. Hasan Kaleshi, *Volume 9 on European Languages*, prepared Feti Mehdiu, Dija, Prishtinë, 2022, 191 pp.
10. Hasan Kaleshi, *Vepra 10. Recensione dhe polemike*, përgatiti Feti Mehdiu, Sadik Mehmeti, Dija, Prishtinë, 2022, 284 pp.

Ovaj priređivački i izdavački poduhvat naročito je značajan za orijentalnu filologiju. U jedanaest tomova sabrana je većina radova jednog od najznačajnijih orijentalista u socijalističkoj Jugoslaviji. Ta činjenica je po sebi važna jer objavljivanje većine djela nekog naučnika – u ovom slučaju djela profesora Hasana Kalešija – predstavlja najviši izraz provjere i ovjere kvaliteta naučnika u toku vremena koje je najstrožiji sudija. Nema svaki naučnik, makar i bio vrijedan, svoja sabrana djela: ta privilegija pripada najboljima – onima koji su uspješno izdržali provjeru vremena. Pri tome valja imati na umu da taj opus nadilazi tjeskobne granice lokalnog ambijenta, sredine, te da se snažno univerzalizira činjenicom da je objavljivao radove na osam jezika, a upravo je univerzalnost temeljna odlika (autentične) nauke, svake istinski vrijedne naučničke i društvene akcije, odnosno opusa.

Kaleši je u oblasti kojom se bavio značajno obilježio svoju epohu, prvenstveno na prostoru Jugoslavije, i zato valja ovom prilikom predstaviti ga opširnije nego što je uobičajeno u ocjenama/prikazima pojedinih izdanja. Bibliografija Hasana Kalešija objavljena je u prvom tomu djela koja ovdje predstavljam (uradio Feti Mehdiu).

Objavljivanje djela Hasana Kalešija u jedanaest tomova povodom stotinu godina od njegova rođenja predstavlja javno i kompetentno intersubjektivno svjedočenje o vrijednosti Kalešijeva opusa i njegove izuzetne naučničke personalnosti. Budući da sam lično poznavao Kalešija, kao njegov asistent, smatram obavezom da pokušam – makar u formi skice – obrazložiti u čemu je sadržana njegova vrijednost.

Simptomatično je, prije svega, da Kaleši nije bio prihvaćen na Odseku za orijentalistiku Filološkog fakulteta u Beogradu, gdje je počeo raditi kao asistent 1952. godine. Profesor Fehim Bajraktarević, koji je i osnivač Odseka (1925), vrlo brzo je zauzeo radikalan stav prema Kalešiju, dok se drukčije odnosio prema ostalom nastavničkom osoblju. Kao snažna ličnost, osviješten subjekt i sa snažnim istraživačkim porivom, Kaleši nije mogao pristati, naravno, na nekorektnost Bajraktarevića, zapravo nije mogao pristati na njegov pritisak, jer je svakom naučnoistraživačkom radniku upravo pritisak nepodnošljiv: nauka se može uspješno razvijati samo u punoj slobodi istraživača, u nesputavanoj inicijativi. Posjedujem pismo kojim se Kaleši obraća Bajraktareviću, ukazujući mu

kako godinama podnosi njegovo ponižavanje i opstrukcije (pismo od 15. 4. 1965). Time je nagoviješten Kalešijev odlazak sa Odseka – zbog neizdržive presije Bajraktarevića i njemu bliskih saradnika. Moguće je samo pretpostaviti kako se osjećao mladi čovjek koji je imao izuzetan istraživački poriv, a koji je doveden u situaciju da mora napustiti idealno mjesto za naučnoistraživački rad. Među njima dvojicom nije bio u osnovi personalni sukob, već su se našle u konfliktu dvije naučničke koncepcije, dvije naučnoistraživačke metode koje su međusobno divergentne. To je suština. Osim toga, sukob o kojem je riječ bio je paradigmatičan za stanje u cjelokupnoj orijentalistici tadašnje Jugoslavije a koje su, na svoj način, personificirali Bajraktarević i Kaleši.[1]

Fehim Bajraktarević je – kao osnivač najranije orijentalističke katedre u Jugoslaviji – profilirao orijentalističke studije na iskustvima i metodologiji one evropske orijentalistike koja se temeljila na uvjerenju kako islamski Istok nije u stanju da znanstveno predstavi samoga sebe, da u tom smislu nije subjekt, već da ga valjano može predstaviti, navodno, samo evropska orijentalistika. Muslimanski Istok je u takvoj nauci situiran kao u osnovi dekadentan i – što je naročito važno – kao neosviješten. On je u toj vrsti dominantne zapadnjačke orijentalistike predstavljan kao kulturalno i civilizacijski inferioran.

U vezi s ovakvim pozicioniranjem dominantnog dijela evropske pa i najvećeg dijela američke orijentalistike, očigledne su barem tri važne stvari. Prvo, očigledno je da je takva orijentalistika nasljeđe zapadnjačkog kolonijalizma koji zastupaju istaknuta imena i opusi. Drugo, orijentalistika koju ovdje markiram zapravo je jedna vrsta agresivnog evrocentrizma koji svako kulturalno i tradicijsko razlikovanje od tzv. evropskih vrijednosti određuje kao nižu vrijednost, kao kulturalnu i civilizacijsku inferiornost. Treće, ali povezano sa prethodne dvije odlike – ovakva orijentalistika je suštinski ideologizirana nauka, što znači da

[1] Autor ovoga teksta (E. D.) završio je studij na Odseku za orijentalistiku Filološkog fakulteta u Beogradu. Tu sam okončao i postdiplomski studij, zatim sam odbranio na istom fakultetu doktorsku disertaciju (1982), tako da poznajem orijentalističku školu (i metod) koju je – preko odabira kadrova i izbora obavezne literature – uspostavio Bajraktarević, a prema kojoj je Kaleši imao kritički stav. Zatim, kao osobi koja se prije studija školovala osam godina u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu, nije mi bila nepoznata „sarajevska orijentalistička škola“, a upoznao sam i Kalešija i njegovu orijentalističku „orijentaciju“ jer sam postao Kalešijev asistent na novoosnovanom Odsjeku za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Prištini. Dakle, sticajem okolnosti, poznavao sam sve tri „orijentalističke škole“ u tadašnjoj Jugoslaviji.

ona samu sebe problematizira, jer svome predmetnom području (muslimanskom Istoku i njegovoj orijentalno-islamskoj kulturi) ne pristupa imanentno, već s pozicija kulturalne arogancije, ideoloških predrasuda i interesnog potčinjavanja. Riječ je o složenom i moćnom mehanizmu za mentalno i materijalno potčinjavanje. To pogubno iskustvo i ambicija evrocentrizma nije se ispoljavalo samo u odnosu prema muslimanskom Istoku nego su pod njegovim ambicijama uništene čitave kulture na više kontinenata, što predstavlja posebnu temu, ali ću se ovdje ograničiti, naravno, na odnos orijentalistike prema muslimanskom Istoku, i to pod autoritetom nauke.[2]

Predstavnici tako ideologizirane orijentalistike – kao istinski predstavnici *škole* i najveći autoriteti u toj oblasti – bili su (da navedem samo neka imena) R. Nicholson, R. Blachère, M. Rodinson, B. Lewis. Orijentalist H. A. R. Gibb, primjera radi, strastveno je pisao o muslimanskom „jarosnom bogu", a poznati italijanski orijentalist F. Gabrieli napisao je, između ostaloga, udžbeničke tekstove o *Kur'anu*, negativizirane do te mjere da ozbiljan istraživač ne može ni shvatiti kako je moguća tolika zlonamjernost prema jednoj kosmopolitskoj kulturi bez koje ni sama Evropa ne bi doživjela svoju renesansu, itd. Predrasude su u nauci najopasnije. Zapravo, predrasude je osujećuju kao nauku i pretvaraju je u grubo oruđe ideologije ili politike. U BiH je objavljena knjiga vrijedna pažnje o utjecaju jugoslovenske orijentalistike na rat i genocid nad Bošnjacima muslimanima devedesetih godina 20. vijeka.[3]

Orijentalistika je bila, svojim glavnim dijelom, ideologizirana „nauka" koja je uspješno vršila „orijentalizaciju Orijenta" jer nije mali broj istaknutih ljudi na Orijentu koji su prihvaćali svijest o sebi samima onako

---

[2] Tokom devedesetih godina prošloga vijeka inicirao sam – za mene vrlo rizičnu – javnu raspravu u jugoslovenskim glasilima o evrocentrizmu kao „drugom licu" orijentalistike (u časopisima *Odjek*, *Kulture Istoka*, *Sveske* Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa CK SK BiH). Gledano iz današnje pozicije, čini se da je taj evrocentrizam bio preteča aktualne islamofobije. Kada sam inicirao tu javnu raspravu u jugoslovenskim časopisima o problemu evrocentrizma u orijentalistici, optužen sam u medijima za „islamski fundamentalizam". Takvo kvalificiranje moje kritike orijentalističkog evrocentrizma objavljeno je – ni manje ni više – u *Sveskama* Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, čiji je izdavač bio CK SK BiH (*Sveske*, br. 16-17, Sarajevo, 1986). Bilo je to najopasnije „mjesto" za izricanje takvoga suda. U suštini, ovakvo kvalificiranje nema nikakve veze s naukom, već je ono izrazito ideološko i političko, a predstavljalo je smrtnu prijetnju za karijeru mladog naučnika koji je, uz sve ostalo, musliman.

[3] Dr. Norman Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad muslimanima Balkana*, preveli dr. Enes Karić i mr. Ahmet Alibašić, Sarajevo, 2000.

kako je to nametala orijentalistika. Snažan dokaz za to je i činjenica da je u arapskoj literaturi godina Napoleonove invazije na Egipat (1798) proglašena početkom renesanse u arapskom svijetu, a to je velika prijevara u kojoj je učestvovala i evropska orijentalistika, jer tako okrutna vojna invazija ne može biti renesansa, budući da svaka renesansa nastaje iznutra, fermentiranjem vlastite kulture, sopstvenih vrijednosti. Proći će decenije da bi se potom pojavilo epohalno djelo *Orientalism* Edwarda Saida (1978. godine) koji je ideološki kontaminiranu orijentalistiku demaskirao kao niko prije njega.

Fehim Bajraktarević je bio relativno dobar poznavalac orijentalističkih autoriteta i bio je njihov poštovalac. Kaleši je, na drugoj strani, imao drukčiji odnos prema orijentalno-islamskoj kulturi. Kao svršenik Velike medrese kralja Aleksandra u Skopju, ali i zato što je imao urođen dar naučnika, on se naučnički radoznalo i uvijek optimalno objektivno odnosio prema predmetu/oblasti svoga istraživanja. Slobodan sam reći u ovome kontekstu – kontrastirajući Bajraktarevića i Kalešija – da su rezultati naučnoistraživačkog rada uvijek u određenoj vezi s istraživačevim karakterom, s njegovim etičkim integritetom, predanošću istini, i uvijek su u snažnom otporu zloupotrebi nauke. To je, zapravo, onaj čudesni i vječno aktualni princip antičke grčke parezije – kada su mudri ljudi govorili istinu javno, na trgovima, svjesno rizikujući i vlastiti život zbog toga.

U slučajevima kakve predstavljaju Bajraktarević i Kaleši valja imati u vidu – makar to bilo iznenađujuće – da učenost nije uvijek i nužno najviši izraz vrijednosti. Naime, neki ljudi su izuzetno učeni, erudite, čak i akademici, ali svoju učenost stavljaju u službu agresivnih ideologija ili agresivnih, nehumanih „elita“. Svako znanje, odnosno svaka učenost – da bi imala puni efekt – mora biti etički oplemenjena. Neki Bajraktarevićevi učenici su izuzetno obrazovani. S nekima sam vodio javnu polemiku o evrocentrizmu, a zapravo su usavršavali Bajraktarevićevu evrocentričnu orijentalistiku, njegovu metodu.

Već i ova skica stanja u Bajraktarevićevoj „beogradskoj orijentalistici“ dovoljna je da bi se moglo pretpostaviti kako se Kaleši osjećao u tome ambijentu. Bilo je, dakle, nužno da Kaleši napusti tako rigorozan i restriktivan ambijent, čak je bilo posrijedi *bjekstvo*, budući da se njegova istraživačka (tada još mladalačka strast) i visoko kultivirana svijest o naučničkoj nepristrasnosti nisu mogle uklopiti u takvu orijentalističku maticu. O ovoj situaciji valja iznijeti još nešto da bi se mogla

razumjeti pozicija mladog Kalešija u Beogradu i taj ideološki smjer „Bajraktarevićeve orijentalistike“.

Naime, u nauci općenito – u nauci koja nije ideološki kontaminirana i angažirana – normalno je, čak je poželjno, sučeljavanje naučničkih argumenata i rezultata. Stalna provjera i preispitivanje u nauci je uslov njenoga „zdravlja“ i progresa, pa u skladu s tom istinom ni Kalešijevo „opozitno djelovanje“ ne bi bilo, možda, jedini razlog za izraženi animozitet prema njemu i za njegov gotovo dramatičan bijeg s beogradskog Filološkog fakulteta. Međutim, situacija je drukčija kada se savjestan i etičan naučnik sučeljava s „naukom“ koja je ideologizirana do te mjere da se više ne zna je li to uopće nauka, politika, ideologija.

Hasan Kaleši nije pristao na ideologiziranu orijentalistiku kakvu je predstavljao Bajraktarević kao epigon evropskog orijentalizma u Saidovom značenju toga pojma. Sučeljavanje s pravom, znanstveničkom argumentacijom nije opasno, naprotiv – ono je poželjno i afirmativno, ali sučeljavanje s ideologiziranom naukom predstavlja ozbiljan rizik i nailazi na nemilosrdan otpor. Kaleši je doživio upravo to, i tu nije moglo biti nikakva kompromisa, naučničkog kosmopolitizma, tolerancije, otvorenosti. Fehim Bajraktarević, odnosno njegova orijentalistička škola, postavili su jedan izrazito *evrocentričan kanon* koji niukom slučaju ne pristaje na to da se dovodi u pitanje upravo kao kanon. To je već pozicija svojevrsne „naučno-ideološke“ represije koja je strana prirodi naučnoistraživačkog rada kao stalnog kritičkog preispitivanja vrijednosti. Kanon ove vrste, u ovakvoj nauci, predstavlja zapravo snažan pritisak i osujećuje istraživačku inicijativu i nezavisnost. O tome imam i lična iskustva.[4]

Kalešijeva odluka da me primi kao asistenta na predmetu *Arapski jezik* na Filozofskom fakultetu u Prištini sudbinski je utjecala na moj životni put. Ranije se nismo lično poznavali, ali i danas smatram da je najvažniji događaj u mojoj profesionalnoj karijeri upravo to što mi je Kaleši dao mjesto asistenta na tek osnovanom Odsjeku za orijentalistiku: to je bila moja kapija u svijet nauke u kojem sam ostao cijeloga života – i sretan i zahvalan. U Sarajevu, u kojem sam proveo mladost, za mene su tih godina bila zatvorena sva vrata jer je na Odsjeku za orijentalistiku Filozofskog fakulteta bilo dominantno usmjerenje koje je nametnula beogradska orijentalistička škola. Situacija, odnosno naučno usmjeravanje Orijentalnog instituta u Sarajevu bilo je značajno drukčije. Koliko mi je poznato, Kaleši nije imao naročitu saradnju s Odsjekom za

[4] Vidjeti fusnotu br. 2 u ovome radu.

orijentalistiku u Sarajevu, ali broj njegovih objavljenih radova u godišnjaku Orijentalnog instituta *Prilozi za orijentalnu filologiju* svjedoči da mu je Orijentalni institut bio širom otvoren.

Skicirajući stanje u orijentalistici socijalističke Jugoslavije i utvrđujući mjesto Hasana Kalešija u njoj, treba reći da je Orijentalni institut bio istraživački i metodološki drukčije orijentiran od odsjekâ za orijentalistiku u Beogradu i Sarajevu. Doduše, Institut je prioritetno i pretežno bio usmjeren na istraživanje bošnjačke baštine na orijentalnim jezicima, ali izvan njegova istraživačkog horizonta nije bio ni orijentalno-islamski svijet u klasičnom i u modernom razdoblju. Kaleši je kao naučnik bio cijenjen u Institutu u čijem godišnjaku je objavljivao svoje radove. Posmatrano s ove distance, ali i u onome vremenu, očito je Institut imao najispravnije usmjerenje.

Pri određivanju valjanosti odnosa tih institucija prema njihovom predmetnom području valja imati u vidu i jedan širi kontekst. Naime, socijalistička Jugoslavija je imala izvanredno dobre odnose s arapskim zemljama s kojima je činila snažan blok nesvrstanih zemalja, pa su i „ideološki tonovi“ u orijentalistici bili zaista disonantni u odnosu prema općoj, dominantnoj politici Jugoslavije. Tek njenim kasnijim dramatičnim raspadom pokazat će se kako antiislamski elementi u Jugoslaviji nikada nisu bili u potpunosti prevladani, već su bili samo privremeno primireni i osujećeni Titovom karizmom i unitarističkom snagom. Već sam spomenuo da je objavljen i naučni rad o ulozi srpskih orijentalista u pripremi ratova devedesetih godina 20. vijeka u Jugoslaviji.

Kaleši je, kao izuzetno obrazovan i kosmopolitski orijentiran čovjek, bio svjestan da su postojeće orijentalističke institucije u Jugoslaviji bile i nedovoljne i neadekvatno usmjerene u odnosu prema izuzetno velikoj i važnoj orijentalno-islamskoj kulturi u njenome klasičnom razdoblju, ali i u suvremenosti, jer je arapski svijet u to vrijeme bio značajan faktor na međunarodnoj sceni. Najzad, nisu samo Bošnjaci nego su i Albanci imali veliko naslijeđe vezano za orijentalno-islamsku kulturu, ne samo preko islama, iako prvenstveno zahvaljujući islamu. Kaleši je bio svjestan da je to izuzetno važan dio povijesnog, kulturalnog pa i religijskog identiteta Bošnjaka, Albanaca, Turaka na Kosovu i u Makedoniji. U skladu s tim, bilo je važno njegovo osnivanje Odsjeka za orijentalistiku u Prištini, jer ni beogradska ni sarajevska katedra (izuzimajući, dakle, Orijentalni institut u Sarajevu) nisu mogle odgovoriti zahtjevima ideološki neutralne, uistinu znanstveničke orijentalistike.

Jedan od značajnih pokazatelja ispravnosti Kalešijeve odluke o osnivanju Odsjeka za orijentalistiku u Prištini je činjenica da su pohrlile čitave generacije Bosanaca da se školuju na tome Odsjeku. Mnogi od tih ljudi postali su prevodioci, radili su u izdavačkim kućama, u novinarstvu, u diplomatiji itd. Teško je i zamisliti kakav bi bio gubitak – prvenstveno individualni, ali i društveni – da je ostao bez obrazovanja značajan broj mladih ljudi u Bosni i Hercegovini. Zatim, Odsjek koji je osnovao Kaleši, odnosno obrazovna i naučnoistraživačka metoda koju je on njegovao, omogućila je da mladi ljudi, intelektualci koji su se tu obrazovali formiraju pozitivan odnos prema vlastitoj kulturnoj baštini, a time i prema vlastitom identitetu i prema orijentalno-islamskom svijetu u cjelini.

Ovaj polihistor i poliglot zastupao je u svojim radovima *imanentnu metodu*. U tome je suština. Naime, on je imao dovoljno obrazovanja, istraživačkog poriva i naučno-etičkog integriteta da shvati kako je *orijentalistički kanon* koji se nametao u Jugoslaviji ideologiziran, te da su njegovi rezultati nastajali pod represijom ideologije i orijentalističkih predrasuda koje su, kao takve, neprimjerene nauci. Kaleši je dovoljno dobro poznavao orijentalne jezike (ali i evropske, naravno) da je mogao direktno proučavati izvore, a ne preuzimati interpretacije i vrijednosne sudove koje je nametala evrocentrična orijentalistika. Imanentna metoda je neposredna usmjerenost na izvore i zauzimanje kritičkog stava prema literaturi koja je dotle nastala, naravno prema onom njenom dijelu koji zaslužuje kritički odnos. Godinama kasnije, pojavljivanjem epohalnog djela *Orientalism* Edwarda Saida, pokazat će se koliko su bili u pravu kritičari evrocentrične orijentalistike.

Dakle, Kaleši je živio u turbulentnom vremenu, u doba snažnih ideoloških vrtloga, i on je u takvom vremenu, kao orijentalist, imao ispravnu orijentaciju. U tom smislu, Kaleši je jedinstvena pojava u orijentalistici svoga vremena i u svojoj sredini, ali i šire.

Budući da sam već počeo izlaganje pozivajući se na Kanta, čini se primjerenim da ga završim parafraziranjem jednog drugog znamenitog mislioca, jer izvrsno odgovara situaciji u kojoj se obilježava stotinu godina od rođenja Hasana Kalešija izdavanjem jedanaest tomova njegovih radova. Naime, na Kalešijev život i značaj njegova djela može se primijeniti sljedeća misao Rolanda Barthesa: „Brišući piščev potpis, smrt utemeljuje istinu djela, njegovu enigmatičnost... Mi danas i ovdje odbijamo da se smrt dočepa onoga što je živo.“

Ili, kao da je Franz Kafka upravo za Hasana Kalešija zapisao ove riječi: „Razlog zbog kojeg je sud potomstva o nekom pojedincu pravedniji od suda njegovih savremenika počiva u smrti. Čovjek se tek poslije smrti razvija na svoj način“.

LITERATURA

U objavljenim Kalešijevim radovima koje sam naprijed predstavio (pod br. 1–10) ima nekoliko tekstova o njemu, a napisali su ih priređivači tih svezaka.

Pored toga, upućujem na sljedeće radove:

Bajraktarević, Fehim, „Odgovor na napis: ‘Da li se Zadrani spominju u ‘Hiljadu i jednoj noći’“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X-XI/1960-61, Sarajevo, 1961, 273-277.

Sadiku, Riza, *Hasan Kaleshi. Jeta dhe vepra*, Prishtinë, 1996.

Traljić, Mahmud, „In Memoriam“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, VII-VIII, Sarajevo, 1982, 273-280.

AZİZ MERHAN*
(İstanbul)

TÜRKOLOG MILAN ADAMOVIĆ'İN TÜRKÇE TASNİFİ

Özet

Türkolog Milan Adamović, 1985 yılında yayımlanmış olan *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache* (=Türk Dilinin Fiil Çekim Tarihi) adlı doçentlik çalışmasında Anadolu'da Türkçe ilk eserlerden itibaren günümüze kadar süregelen Türkçeyi dil özellikleri esasında beş döneme ayırarak tasnif etmiştir. Eski Anadolu Türkçesi olarak adlandırdığımız ilk iki dönem halk dili, konuşma dili ve yazı dilinin birbirine en yakın olduğu devirdir. Üçüncü dönem, Osmanlı Beyliği'nin güçlendiği ve halk dilinin baskın olmaya başladığı dönemdir. İzleyen dönemlerde dilin merkezi olan İstanbul'da Türkçe önce Balkan diyalekti etkisinde kurulup zamanla Anadolu'dan gelenlerin artmasıyla değişime uğramaya başlamıştır. 19. yüzyılın sonundan itibaren yazı dilinde değişiklikler artmıştır. Dilin gelişimi açısından bütün dönemler önemli olmakla birlikte makalede özellikle Eski Anadolu Türkçesi olan birinci ve ikinci dönem ayrıntılı olarak irdelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Milan Adamović, Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, tasnif, diyalekt, ağız araştırmaları

GIRIŞ

1938 yılında Hırvatistan'ın Vukovar şehrinin Bobota köyünde doğmuş olan Milan Adamović, 1958 yılında Belgrat Üniversitesi'nde Türkoloji Bölümü'ne (Arabistik ve Tarih yan bölümleri) girer ve 1962

* Dr. Aziz Merhan, docent, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: azizmerhan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5397-1124

yılında mezun olur. 1968 yılında Alman Türkolog ve Altayist Gerhard Doerfer'in davetiyle Almanya'da Göttingen Üniversitesi'ne gidip orada çalışmaya başlar. 1971 yılında Âşık Paşa'nın *Garibname*si ile doktorluk, 1979 yılında da *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache* (=Türk Dilinin Fiil Çekim Tarihi) adlı çalışmasıyla doçentlik unvanını kazanır. Bu çalışma daha sonra 1985 yılında (bk. Adamović) yayımlanır.

2004 yılında emekli olduktan sonra da bilimsel çalışmalarını sürdürmeye çalışan Adamović, büyük bir ses getiren doçentlik tezinde Türkçenin fiil çekimini, tarihsel devirleri içerisinde ortaya çıkan değişikliklerini ayrıntısıyla ele alır. Eserin son kısmında (s. 309-332) ise fiil çekiminin de dâhil olduğu genel bir sınıflandırmanın daha uygun olacağı düşüncesiyle Anadolu'da Türkçe ilk eserlerden itibaren günümüze kadar süregelen Türkçeyi dil özellikleri esasında beş döneme ayırarak tasnif eder.

1. Dönem

1290-1340/1350 yılları Türkçenin Anadolu'daki ilk dönemi olup Konya, Kırşehir ve Aydın yörelerinde gelişmiştir. Bu döneme ait belli başlı dil yadigârları; Mevlana Celaleddin-i Rumî'nin oğlu Sultan Veled'in 1291 yılında tamamladığı *İbtidanamesi* (içinde 76 Türkçe beyit) ve 1301 yılında yazdığı *Rebabname*si (içinde 162 Türkçe beyit), Gülşehri'nin *Mantıku't-Tayr*ı (1317), Âşık Paşa'nın *Garibname*si (1329/1330), İslam fıkıh bilgini İmam en-Nesefi'nin *Manzumetü'l-Hilafiyyet*i (1332), 1334-1348 yılları arasında hüküm sürmüş olan Aydınoğlu Umurbeg zamanında Kul Mes'ud tarafından Farsçadan çevrilmiş olan *Kelile ve Dimne* ve 1341 yılında Farsçadan çevrilmiş olan *Tezkiretü'l-Evliya* hiçbir biçimde birbirinin aynısı olmayan Türkçe özellikler gösterir. Günümüze dek yapılan araştırmalarda (bk. Merhan) Sultan Veled'den önce Anadolu Türkçesiyle yazan bir şahsa rastlanmaz. Gerçekte Farsça yazan Sultan Veled 1291 (*İbtidaname*) ve 1301 (*Rebabname*) yıllarındaki eserlerinde birkaç Türkçe ve Yunanca şiir de eklemiştir. Âşık Paşa'nın (öl. 1333) 1329 yılındaki yakınması boşuna değildir:

Türk diline kimsene bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi

"Türk diline hiç kimse önem vermezdi ve Türklerden kimse hoşlanmazdı."

Güney Türklerinin eğer gerçekten bir yazı dilleri olsaydı güçlü oldukları Selçuklu devrinde bunu kullanırlardı. Bu nedenle gerçekçi bir değerlendirmeye tabi tutmak gerekir. En eski yazarlar/şairler aynı zamanda Türkçe yazılmış edebiyatın öncüleridir. Söz konusu olan bu

ilk şahsiyetlerin Farsça konuşulan coğrafya ile bağlantısı olduğundan ilk eserler ya Farsçadan çeviri ya da Farsçadan Türkçeye uyarlama biçimindeydi. Türkçe bir edebiyat olmadığından yazanlar, yetiştikleri çevrenin Türkçesiyle yazmıştır. Bu nedenle Anadolu'da 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başında farklı bölgelerde Türkçenin kendine özgü yazı dili ortaya çıkmıştır.

Dönemin belirgin dil özellikleri seçme bazı örnekleriyle şunlardır:

1. Sadece ilk hecede bulunan kapalı /e/ (ė) ünlüsünün de dâhil olduğu 9 ünlü var: *bėş* "beş", *bėl* "bel", ėlet- "iletmek", *yėl* "yel" gibi.
2. Dudak uyumu bulunmaz: *süçi* "şarap", *yöri-* "yürümek", *oḳı-* "okumak", delü "deli", *saçu* "saçı" gibi.
3. Bazı ekler yuvarlak ünlüyle görülür: *ev-üm* "evim", *al-duḳ* "aldık", *aç-uḳ* "açık", *gel-düŋ* "geldin" gibi.
4. Söz başında *b-* Türkçe kelimelerde görüldüğü gibi alıntı kelimelerde de görülür: *bek* "pek", *busu* "pusu", *bıŋar* "pınar"; *başa* "paşa", *bazar* "pazar" gibi.
5. Söz başında ötümsüz *k-* yerine ötümlü *g-* görülür: *gişi* "kişi", *gendü* "kendi", *gez* "kez", *gemi* "gemi" gibi.

Bunlar dışında ilk eserlerde eski kelimeler de dikkat çekmektedir: *ḳatı* "çok", *gėrü* "tekrar, geri", *iŋen* "çok, gayet", *olaki ~ olakim* "olabilir, belki", *yėne* "yeniden, tekrar", *ḳamu ~ ḳamusı* "hepsi" gibi. Alıntı sözler büyük oranda Farsça olup halk ağzından gelenler (*bazar, başa* gibi) ile yazı dilinden geçenler (*peyġamer, pādişāh* gibi) biçiminde iki kaynağı bulunmaktadır. Elif-maksure ile olan Arapça kelimeler *da'vī* "dava", *ma'nī* "anlam", *Mūsī* "Musa" biçimindedir. Öte yandan *-miş* biçimi isim-fiil biçiminde olup olumsuzu *degül* ile yapılmaktadır: *gelmiş degül* "gelmiş biri değildir".

Fiil çekimi olan iki zaman (belirli geçmiş ve geniş) ile dört kip (buyruk, gönüllülük, istek ve koşul) ise büyük oranda eski biçimine dayanır. Ancak *-ısar/-iser* eki gelecek zaman işlevinde ilk kez görülür: *geliser* "gelecek" gibi. Bütün Anadolu'da olup olmadığı bilinmemekle birlikte Sultan Veled'de görülmediği bilinir. Çok nadir de olsa *-daçı/-deçi* (örn. Âşık Paşa) özne işleviyle görülür: *gelmişüŋ geldeçinüŋ ma'būdı bir* "gelmiş olanın ve gelecek olanın ibadet edileni bir".

2. Dönem

Yaklaşık 1340/1350-1450 yılları arasındaki dönem olup yazar ve eser sayısının arttığı zaman dilimidir. Başlıcaları Mes'ud bin Ahmed'in *Süheyl ü Nevbahar*ı (1350) ve *Ferhengname*si (1354), Fahri'nin *Husrev ü Şirin*i (1367), Yusuf-ı Meddah'ın *Varka ve Gülşah*ı (1368/9), *Kelile*

ve Dimne çevirisi (1368-1386 yıllarından kalma), İshak bin Murad'ın *Edviye-yi Müfredesi* (1390), Ahmedi'nin *İskendernamesi* (1390), Kadı Burhaneddin'in *Divanı* (1393), Mehmed'in *Işknames*i (1398), Şeyhoğlu'nun *Marzubannames*i (14. yüzyıl), Kur'an-ı Kerim tefsiri *Cevahirü'l-Esdaf* (15. yüzyıl), Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*i (1409), Hatiboğlu'nun *Ferahnames*i (1425), Şeyhi'nin *Husrev ü Şirin*i (1428), Georgius de Hungaria'nın Latince *Tractatus de ritu et moribus Turcorum* adlı eserindeki iki Türkçe şiir (15. yüzyıl) ve Şeyhzade'nin *Kırk Vezir Hikayetleri* (1446) olup dil itibariyle farklı ağızlarda ve coğrafyada geliştiği görülür. Germiyan (Kütahya), Saruhan (Manisa), Sivas, Erzurum, Kastamonu ve Osmanlı Beyliği yeni yazılı ürünlerin ortaya konduğu bölgelerdir. Yazarlar bir yandan bulundukları çevrenin yerel özelliklerini eserlerinde yansıtırken aynı zamanda kendilerinden öncekilerin etkisindedirler. Bundan dolayı dillerinde birlikten söz edilemez. Yazı dilinin konuşma diliyle mukayesede bir adım daha öne çıktığı söylenebilir.

Eldeki malzemelere göre gramer yapısındaki bazı yenilikler:

1. Söz içindeki /ķ/ sıkça /ḫ/ biçiminde görülür: *daḫı* "dahi", *yoḫsa* "yoksa", *yoḫsul* "yoksul" gibi.
2. Elif-maksure ile olan Arapça kelimeler *da'vā* "dava", *ma'nā* "anlam", *Mūsā* "Musa" biçimindedir.
3. Ünlülerde dudak uyumu görülmeye başlar: *oḳı-* yerine *oḳu-*, *yöri-* yerine *yörü-*, *ḳurtıl-* yerine *ḳurtul-*, *yüzinde* yerine *yüzünde*, *bulın-* yerine *bulun-* gibi.
4. Niteleme zarfı *-u* sıkça *-raḳ* karşılaştırma eki alarak *-uraḳ* biçimine dönüşür. Benzeştirme (analoji) yoluyla *-a* zarfı da *-araḳ* biçimine dönüşür.
5. Özne işlevindeki *-daçı/-deçi* artık tamamen kaybolurken isim-fiil eki *-acaḳ/-ecek* ortaya çıkar. Aynı biçimde önceden isim-fiil işlevindeki *-miş* eki bu dönemde gittikçe geçmiş zaman sıfat-fiil ekine dönüşerek olumsuzluk eki ile kullanılmaya başlar: *düşmemiş* gibi.

Sözlük birimi alanındaki belirgin değişiklikler:

1. *daḫı* yanında aynı işlevdeki *de* de görülür.
2. *yėne* yanında muhtemelen *yėne* ile *gėrü* kelimelerinin kaynaşmasıyla ortaya çıkmış olan *gėne* biçimi görülür.
3. *ḳamu* "hepsi" yerini yeni kelime *hep*'e bırakmaya başlar.
4. Gittikçe *ve* biçimi artmasına rağmen yazı dilinde yoğun olarak *u ~ ü* bağlacı görülür.

Fiil çekim sistemindeki değişiklikler:

1. Gelecek zaman eki -ısar tamamen kaybolurken onun işlevini bu dönemde isim-fiil ekinden dönüşümünü açıkça görebildiğimiz -*acaḳ* eki üstlenir.
2. İsim-fiil eki -*miş* geçmiş zaman biçimine dönüşür.
3. Zarf-fiil bağlantılı *gel-i yürür* (*gel-i yörür*) "geliyor" biçimi görülür.
4. Gönüllülük eki -*ayım* ve -*ayın* biçimlerinden -*ayım* biçimi kullanılır.

3. Dönem

1450-1600 yıllarını kapsamakta olup çok yönlü değişikliklerin görüldüğü dönemdir. Osmanlı Beyliği'nin Anadolu'da hâkimiyet kurduğu devir olduğundan Osmanlı hanedanlığının dili önce Bursa ve Edirne'de, daha sonra İstanbul'da baskın dil konumuna gelir. Anadolu'nun değişik bölgelerinden göç edenler geldikleri çevrenin diyalekti etkisiyle yazı dilinin gelişimine katkı sunarlar. Önceki dönemlere göre bu dönemde *dil katmanlaşması* (Sprachschichtung) daha belirgindir. Bir yandan devletin üst düzeyinde ve kültür ileri gelenleri çevresinde gelenekle bağlantılı iletişim dili olarak ortaya çıkan yazı dili, öte yandan halk yığını tarafından ağız özellikleriyle kendini gösteren halk dili oluşur. Her iki tabaka arasındaki tabaka ise her ikisini de kullanır. Bu üç tabaka birbiriyle iletişim halinde olduğundan birbirlerinden karşılıklı etkilenmişlerdir. Etki daha çok halk dilinden geldiğinden halk dili → konuşma dil → yazı dili biçiminde etkileşim daha güçlü olmuştur. Diğer türlüsü daha az etkili idi. Etki yönü daha çok günlük dile idi.

Bu dönem için hem Arap harfli eserler hem de Latin harfli eserler kullanılmıştır. Şerefeddin bin Ali Sabuncuoğlu'nun *Cerrahiye-yi İlhaniye*si, Enveri'nin *Düsturname*si, Âşıkpaşazade'nin *Tevarih-i Âl-i Osman*ı, Kıvami'nin *Fetihname-yi Sultan Mehmed*i, Mevlana Mehmed'in *Cihannüma*sı, Hüseyin bin Şerif'in *Şahname* çevirisi, Bergamalı Kadri'nin gramer kitabı, Bartholomaeus Georgievits'in yazıları, Philippo Argenti'nin *Regola del parlare turcho* (= Türkçe konuşma kuralları) eseri, Valentin Balassa'nın şiirleri, Reinhold Lubenau'nun seyahatnamesi, Atalarsözü kitabı, Kanunnameler ve mektuplar gibi eserler kaynak eserler olarak görülür.

Bu eserlere bakıldığında dönemin en önemli fonetik değişiminin son hecedeki /u/nun /ı/ya, /ü/nün /i/ye dönüşmesi olayıdır: *ḳapu* → *ḳapı, açuḳ* → *açık, gelür* → *gelir* vb. Bu değişimin doğrudan tanıkları her ne kadar 15. yüzyılın sonuna denk gelse de 1450 yılından beri halk dilinde örnekleri mevcuttur.

16. yüzyılda ünlü sonrasındaki sızıcı /ġ/ sesi *baġladım → ba'ladım*, *saġlıḳ → sa'lıḳ*, *yaġmur → ya'mur*, *alacaġım → alaca'ım* (bazı diyalektlerde *bawladım*, *sawlıḳ*, *yawmur*, *alacawum*) biçimlerine dönüşür. Benzer durum /g/nin /y/ye (veya /ğ/ye) dönüşmesidir: *legen → leyen, begen → beyen, gelecegim → geleceyim* gibi.

Bu dönemin iki önemli fiil çekimi karşımıza çıkar. Biri, 1500 yılına doğru *yöri-* fiilinden ortaya çıkmış *-yürür* biçiminin *-yür* (bazı Anadolu diyalektlerinde) biçimine dönüşerek gerçek şimdiki zaman işlevini kazanmış olmasıdır. Gereklilik eki *-malu*/*-melü* (halk ağzında *-malı*/*-meli*) biçiminin uygun ada bildirme ekinin eklenmesiyle ortaya çıkmasıdır: *gelmelü-sin*, *gelmelü-yüz*. Söz konusu şimdiki zaman ekinin yazı diline tamamen yerleşmesi 18. yüzyılın ikinci yarısındadır.

Bu dönem aynı zamanda Türkçenin diyalektleri hakkında ilk bilgilerin olduğu bir dönemdir. Ancak bu bilgiler henüz tam değil, daha çok İstanbul'daki kalıp ifadeler ve söyleyişlerle ilgilidir. Bunlara göre İstanbul'daki diyalekt Balkan diyalektinin özelliklerini göstermektedir. İstanbul ve aynı zamanda Balkan diyalektinin karakteristik özelliklerinden bir kaçı şunlardır:

1. İlk hecede /ö/ yerine /ü/ biçimi: ül- (öl-), bül- (böl-), çürek (çörek) vb.
2. /ç/, /ş/ ve /y/ ünsüzleriyle birlikte bulunan /ı/ sesinin /i/ye dönüşmesi: ç*ik- (çıḳ-), siçan (sıçan), çaliş- (çalış-)* gibi.
3. Kapalı /e/ (ė) sesinin normal /e/ye dönüşmesi: *beş, bel, tez* gibi.
4. Kelimelerin son hecesinde veya ekinde /i/ ünlüsünün bulunması: *babasi, buldi, çikti, kapi, doğri* gibi.

4. Dönem

1600-1750 yıllarını kapsayan bu dönem, Türkçenin bugünkü biçimini almaya başladığı dönemdir. Halk dilinde dudak uyumu (*bulursın → bulursun, bulmış → bulmuş* gibi) ortaya çıkmaya başlar. Gönüllülük eki ile istek eki farklılıkları istek işlevini gönüllülük eki *-ayım*'a devreder. Bu dönemin en önemli dil özelliği *-yor* (<*yorı- ~ yöri-* fiilinden) şimdiki zaman ekinin ortaya çıkmasıdır.

Bu dönemin dili için Meninski, Megiser, Ferraguto, Giovanni, Vaughan, Holderman gibi birçok şahsiyetin eserlerinden yararlanılmıştır. Kullanılan kaynakların Batılı şahsiyetlere ait olması ve transkripsiyonlu metinler olması dikkat çekmektedir.

5. Dönem

1750 yılından günümüze kadar olan dönemdir. Halk dili için önemli bir değişikliğin olmadığı, ancak yazı dilinin oluşmasının son

aşamasının başlangıcı olarak görülmelidir. Dilin merkezi İstanbul'dur. Genel itibariyle Anadolu'da ve Balkanlar'da Osmanlı diyalekti hâkim olmasına rağmen yeni dönemde ortaya çıkan dil, Balkan diyalekti etkisinde kurulup zamanla Orta Anadolu'dan gelenlerin artmasıyla değişime uğramaya başlamıştır. Bu nedenle ortaya çıkan yeni diyalekt kendini özellikle büyük şehirlerde göstermeye başlar. 19. yüzyılın sonundan itibaren yazı dilinde değişiklikler gittikçe artmaya başlar. Bu dönemin dili için Güzide Meseller yanında Bernardio Pianzola, Cosimo Comidas de Carbognano'nun ve Pierre François Viguier'in Türkçe gramer kitaplarından yararlanılmıştır.

SONUÇ

Milan Adamović'in bu tasnifini müteveffa Macar Türkolog György Hazai, "Anadolu Türkçesinin İlk Yüzyıllarına Ait Kimi Sorunlar" (bk. Hazai) adlı makalesinde ele almış, ancak sorunlu kısımlar (s. 207-208) olarak yazdığı dört maddede ciddi bir eleştiri getirememiştir. İlk üç maddede Adamović'in, çizdiği tabloda dilin iç ve dış tarihine ait olguları birbirinden ayırmadığını, merkezî ağızla diğer ağızların ilişkilerini birbirinden ayırt edemediğini ve dönem sınırlarını belirlerken geniş bir dokümantasyona dayanmadığını yazmıştır. Dördüncüde ise temel görüşlere katılmadığını belirtmekle yetinmiştir. Ancak bizzat Adamović, çalışmasında ve özellikle tasnifin olduğu kısmın girişinde dildeki gelişimin ayrılmaz bir bütünlük oluşturduğuna vurgu yaparak böyle bir "dönem ayrımının" (Etappe, Periode) öğretici ve sistematik bir değeri olmasından kaynaklandığını belirtir. Ayrıca yeri geldikçe ağızlar arasındaki etkileşime dikkat çekmiş ve tasnifinin eldeki dil verilerine dayandığını belirtmiştir.

Sonuç olarak denebilir ki bir dilin tarihsel gelişiminin kesin sınırlarla ayrılamayacağı gerçeğini göz ardı etmeden yüzyılları aşan bir zaman içinde aynı dilin farklı özelliklerine göre tasnif edilmesi gereklidir. Bu gerçek, Adamović'in çalışmasında görülmektedir. Araştırma ve incelemeler için genel hatlarıyla tasnif yapmanın gerekli olduğu bir kez daha anlaşılmaktadır. İlk iki dönem bilindiği gibi Eski Anadolu Türkçesi dönemi olup konuşma dili ile yazı dili arasındaki farklılığın en az olduğu ve gerçekte halk dilinin yazarlar/şairler tarafından kullanıldığı devirdir. Daha sonraki devirlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim merkezi İstanbul olduğundan İstanbul Türkçesi standart dil durumuna

dönüşmeye başlamıştır. İlk metinlerden beri ünlü uyumunun görüldüğü Türkçede İstanbul Türkçesinin standartlaşmasıyla dudak uyumu da görülmeye başlar ve Türkçenin bir özelliği haline dönüşür.

1980'li yıllardan bu yana özellikle yurt içinde Eski Anadolu Türkçesi başta olmak üzere Anadolu Türkçesiyle ilgili çok fazla eser üzerinde çalışılmış, bunların bir kısmı lisansüstü tezler biçiminde bulunurken bir kısmı yayımlanmıştır. Dolayısıyla günümüzde elde daha fazla dil verisi bulunmak zorundadır. Milan Adamović'in burada değinilen tasnifi ve genel olarak Türkiye Türkçesinin tarihsel gelişimini ele alan ve bu çalışması esas alınarak dönemlere ait daha fazla metinden yararlanılarak tasnifteki eksiklikler giderilebilir.

KAYNAKLAR

Adamović, Milan, *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache,* Brill, Leiden, 1985.

Hazai, György, "Anadolu Türkçesinin İlk Yüzyıllarına Ait Kimi Sorunlar", *Hasan Eren Armağanı*, TDK Yayınları, 2000, ss. 204-210.

Merhan, Aziz, "Anadolu'da İlk Türkçe Eser Üzerine Tartışmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 59/2, 2011, ss. 53-62.

TURKOLOGIST MILAN ADAMOVIĆ'S CLASSIFICATION OF TURKISH

Summary

Turkologist Milan Adamovic, in his associate professorship study titled *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache* (= Verb Conjugation History of the Turkish Language) published in 1985, classified Turkish in Anatolia, which has been going on since the first works of Turkish to the present day, by dividing it into five periods on the basis of linguistic characteristics. The first two periods, which we call Old Anatolian Turkish, are the period when the folk language, the spoken language and the written language are closest to each other. The third period is the period when the Ottoman Principality became stronger and the folk language began to dominate. In Istanbul, which was the center of the language in the following periods, Turkish was first established under the influence of the Balkan dialect and started to change with the increase in the number of people coming from Anatolia over time. Since the end of the 19th century, changes in the written language have increased. Although all periods are important in terms of the development of the language, the first and second periods, especially Old Anatolian Turkish, are examined in detail in the article.

Keywords: Milan Adamović, Turkish, Old Anatolian Turkish, classification, dialect, dialect studies

PRIKAZI

Mehmed Kico i Amrudin Hajrić, UVOD U ORIJENTALNU FILOLOGIJU, Fakultet islamskih nauka i El-Kalem, Sarajevo, 2021, 184 str.

Filologija označava disciplinu koja se bavi kulturno relevantnim tekstovima i analizirajući ih otkriva kulturne sadržaje i nove podatke o nekoj geografskoj sredini ili vremenskom razdoblju. Glavno sredstvo filologije su jezički izraz i tekstovi, pa je stoga riječ o disciplini koja se potanko bavi i jezikom i književnošću. Termin *orijentalna filologija* može biti imenitelj niza naučnih grana, kao što su *sinologija, indologija, turkologija, egiptologija* i druge, a u predmetnom djelu njime se imenuju *arabistika, turkologija i iranistika*.

Krajnji rezultat, odnosno naučni doprinos sadržan među koricama ove knjige „ne teži da bude prolegomena za poetiku orijentalne filologije, ni obuhvatan uvod u filozofiju orijentalne filologije, ni opsežan historijski pregled tematskih istraživanja, niti hrestomatija kritičkih tekstova o predmetu, jer po obimu i preglednosti ne ispunjava složene zahtjeve takvih priručničkih djela“ (Kico i Hajrić, str. 7). Autori također ističu da je knjiga sa svim svojim metodološkim i suštinskim karakteristikama namijenjena za upotrebu u nastavi iz predmeta Uvod u orijentalnu filologiju i ima za cilj da sveukupnošću razmatranih sadržaja pruži jednu općenitiju sliku o orijentalnoj filologiji.

Prema mišljenju autora, prijevodi određenih izvornika na bosanski jezik, fokusirani na ovu oblast, ne donose širu sliku o cjelini predmeta. Time vjerovatno žele kazati da ūvodi, kao sažeti vodiči, sami po sebi podrazumijevaju cjelovitost forme i sadržine koja čitaoce potanko upoznaje s određenom naučnom oblašću i u dovoljnoj mjeri ih upućuje na njenu širinu, što, zapravo, predstavlja intenciju njihove knjige. Naglašavaju, također, da predmet interesovanja naučne oblasti o kojoj je ovdje riječ uvjetuje da se nazivi *orijentalna filologija* i *orijentalistika* često moraju uzimati kao sinonimi, ali i da se radi o dvama nazivima koji su vrlo često u ideološkoj opreci. Uz *Predgovor, Uvod, Pogovor,* sažetke, priloge – alfabetski popis orijentalista, te bibliografske podatke, među korice ove knjige nanizano je osam poglavlja.

Prvo poglavlje pod naslovom *Okviri i dometi orijentalne filologije* sastoji se iz nekoliko odjeljaka. U prvom odjeljku *Pojmovna i predmetna određenja* autori temeljito razmatraju različita značenja dvočlane konstrukcije „orijentalna filologija“, najučestalije definicije svake od sastavnica ove sintagme koje najčešće susrećemo u

literaturi, ali i orijentalne filologije u cjelini. Značaj ovoga odjeljka ogleda se i u jasnoj predodžbi razlika među najzastupljenijim nazivima kojima se danas imenuje ova oblast, a to su: orijentalna filologija, orijentalistika, orijentalizam, orijentalne studije, filozofija orijentalistike i nauka o Istoku. *Orijentalna filologija kao naziv za naučnu oblast* drugi je odjeljak, u kojem autori sagledavaju dijahronijski pristup zapadne Evrope istočnjačkim zajednicama, njihovim jezicima, književnosti i njihovoj općoj i kulturnoj historiji, odnosno kulturnohistorijskom fenomenu sadržanom u činjenici da je islam za kratko vrijeme doveo zaostala arapska plemena na vodeću poziciju svjetskog poretka kultura i civilizacija. Pošto se orijentalna filologija u početku svodila samo na arabistiku, a predmet njenog naučnog interesovanja i proučavanja u najvećoj mjeri podudarao s arabistikom, treći odjeljak, pod naslovom *Poddiscipline orijentalne filologije*, otvoren je upravo arabistikom, a zatim se, shodno izlasku muslimana iz okvira Arabijskog poluotoka, kada orijentalna filologija postaje okvir za više različitih naučnih grana, uključuje turkologija i iranistika.

U drugom poglavlju, pod naslovom *Konstituisanje i razvoj orijentalne filologije*, autori razmatraju pretpostavke i interesovanja za arapsko-islamski svijet uočljiva već u prvim dvama stoljećima nakon pojave islama: pitanje pojave islama, a potom i drugih značajki arapsko-islamske države koje su počivale na principima islama, te različiti doprinosi koje je iznjedrila arapsko-islamska civilizacija, ali i zataškavanje tih doprinosa od strane orijentalista pod okriljem evropskog preporoda (kroz niz različitih naučnih disciplina).

U kontekstu ovih pretpostavki, orijentalna filologija u očima autora biva slojevita disciplina u sklopu koje je, kako to navodi i Mustafa as-Siba'ī, od samoga početka Zapad nastojao, jednako kao što to i sada čini, upoznati Istok sa stanovišta ekonomije, ideologije, nauke i književnosti, ali s ciljem da ga civilizacijski podredi, ekonomski eksploatiše i strateški iskoristi, kontinuirano ga pretvarajući u potčinjenu stratešku zonu.[1]

Začetke i razvojne faze orijentalne filologije Kico i Hajrić smještaju u XII stoljeće, kada počinje živa prevodilačka djelatnost s arapskoga jezika. Pod istim naslovom nude i jedan veoma širok pregled ovih pitanja, kako arapsko-islamskih tako i evropskih orijentalista, naglašavajući da su djela arapskih autora koja osvjetljavaju postanak i razvoj orijentalne filologije neočekivano malobrojna i nedopustivo oskudna.

Ovdje se govori i o očekivanjima od orijentalne filologije koja se mogu zasnivati na različitim socijalnim i ličnim motivima: o psihološkim motivima koji proizlaze iz naravi čovjeka kao bića s potrebama, ciljevima, željama, osjećanjima i drugim pobudama; o historijskim iskustvima koja počivaju na uvjerenosti u to da se odnosi između Istoka i Zapada temelje na krajnje oprečnim pristupima,

[1] Muṣṭafā al-Sibā'ī, *al-'Istišrāq: Mā lahum wa mā 'alayhim*, al-'Urdun: Dār al-warāq, s. a., 20-24.

nekada pozitivnim a nekada negativnim; o ekonomskim interesima koji su također bili razlog širenja orijentalne filologije; o ideološkim pobudama čiji su različiti pravci i zastrašujuće deklamacije zasigurno imale veoma snažan uticaj na nastanak orijentalne filologije; o kolonijalističkim ambicijama, koje su vrlo često u skladu s onim misionarskim, što vuku korijene od krstaških ratova i što se, kao što se to nedvojbeno može zaključiti, naziru i dan-danas; o vjerskom zanosu koji je odigrao značajnu ulogu u stasanju orijentalne filologije, rađanju njene filozofije i određivanju njenih usmjerenja, ali i začecima islamofobije; o naučnim ciljevima orijentalne filologije koji su prvotno bili vjerski i ratni, da bi kasnije nerijetko rezultirali time da istaknuti orijentalisti prihvate islam kao svoju vjeru; o političkim stremljenjima koja se danas najčešće nadovezuju na prethodna kolonijalistička nastojanja.

U trećem poglavlju, pod naslovom *Oblici i načini orijentalističkog djelovanja*, kao jednu od najfrekventnijih metoda autori izdvajaju iskrivljavanje slike, odnosno slikâ o, možemo slobodno kazati, svim vrijednostima što proizlaze iz islamske civilizacije, posebno se osvrćući na nastojanja orijentalista da potisnu standardni arapski jezik promocijom različitih arapskih dijalekata. Autori, također, problematiziraju i naučnu objektivnost orijentalne filologije sa zaključkom da su orijentalisti bili na tragu onih motiva i ciljeva koji su se dovodili u vezu s njihovom strukom ili profesijom, ali da je bilo i onih koji su imali čisto naučne motive i ciljeve.

U četvrtom poglavlju, pod naslovom *Razmeđa orijentalne filologije*, autori na prvom mjestu analiziraju ulogu orijentalne filologije u prenošenju na Zapad nauka obogaćenih novim – arapsko-islamskim sadržajima i obilježjima. Posebnan naglasak stavljen je na nedostatak promocije i zaštite historijske uloge arapskog jezika u tom procesu, kao i na sadašnje prilike u kojima se on nalazi, odnosno savremena jezička nauka vezana uz arapski jezik, a one su nam dobro poznate. Kico i Hajrić ovdje zahvataju i pristup u okviru kojega se orijentalisti bave i pitanjem vlastite civilizacije i kulture. Poglavlje zaključuju sažetim opisom tekovina orijentalne filologije, ilustrirajući ga arapskom leksikologijom, odnosno njenim slavnim začecima, stagnacijom, a na koncu i potpadanjem moderne leksikografije pod utjecaj orijentalista.

U petom poglavlju, pod naslovom *Orijentalisti i arapska književnost*, autori ukazuju na raznovrsne metodološke pravce. Prave jedan vrlo sažet osvrt na djela i autore s naših prostora, a zatim, slijedeći izbor Ahmeda Smajlovića, donose opširnije portrete nekolicine zapadnih orijentalista koji su dali izuzetan doprinos istraživanju arapske književnosti, kao što su, npr.: Gibb, Brockelmann, Kračkovskij i drugi. Kada je riječ o odjeljku *Pregled imena vodećih orijentalista*, značajno je skrenuti pažnju čitaocu da ovdje nije sadržan pregled impliciran naslovom, već se nude konkretne i svrsishodne smjernice za suočavanje s nedosljednom transkripcijom imena orijentalista u stručnoj literaturi pisanoj arapskim pismom.

Nedostatak kratkih biobibliografskih portreta najistaknutijih autora koji su se na našim prostorima bavili istraživanjem i prikazivanjem pisane baštine na orijentalnim jezicima djelimično je nadomješten šestim poglavljem, koje je u cijelosti posvećeno upravo *Orijentalnoj filologiji u bivšoj Jugoslaviji*. Ovdje se u prvom redu nudi jedan opći prikaz orijentalnih studija kod slavenskih naroda, da bi se potom razmotrio proces njihova pokretanja u Bosni i Hercegovini i okolnim zemljama. U cilju promicanja vrijednosti bosanskohercegovačke orijentalne filologije, smatramo da bi se među koricama nekog od budućih izdanja ove knjige morali naći i kratki biobibliografski prikazi istaknutih istraživača s naših prostora. U zasebnom odjeljku nadalje su predstavljene regionalne ustanove u kojima se njeguje naučna orijentalna filologija, čime se, kao uvod u naredno poglavlje, pružio jedan širok uvid u ovu tematiku prije prelaska na sedmo poglavlje, pod naslovom *Orijentalna filologija u Bosni i Hercegovini.*

Iako navedeni naslov ukazuje da će se u recima što slijede ponuditi jedno šire, obuhvatnije sagledavanje *orijentalne filologije u Bosni i Hercegovini*, ovo poglavlje je gotovo u cijelosti posvećeno Orijentalnom institutu, njegovom časopisu i procesima vezanim za uspostavu i djelovanje Instituta. S tim u vezi, smatramo da bi u nekom od sljedećih izdanja ove knjige bilo značajno razmotriti i jednu široku lepezu kako individualnih zalaganja tako i djelovanja različitih škola vjerskoga tipa u prvoj polovini 20. stoljeća, u kojima se i danas izučava arapski jezik, a nadasve i Odsjeka za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Kao potvrda neosporne i kroz cijelo djelo jasno uočljive činjenice da su *arabizam* i *arabistika* dominanta ne samo bosanskohercegovačke već i svjetske orijentalistike, autori u osmom poglavlju razmatraju upravo ova dva termina, i to kroz prizmu vremena i prostora, zatvarajući tako jednu koherentnu cjelinu. Potom na isti način zahvataju i *arabizaciju*, koju je moguće razumijevati kako u jezičkom tako i u društvenom kontekstu, te *okcidentologiju* – disciplinu koja bi na Istoku „morala“ da bude pandan *orijentalnoj filologiji* Zapada.

Alfabetski popis imena orijentalista u ovoj knjizi, koji obuhvata oko 1100 imena, nadilazi postojeće kvantitativne preglede ovoga tipa i neopravdano zanemarene istraživače s naših prostora. Poređenja radi, autori navode da jedan od najobuhvatnijih enciklopedijskih leksikona, leksikon Abdurrahmana Badawija, sadrži oko 900 biobibliografskih portreta, dok Wikipedia nudi podatke o približno 400 orijentalista, s tim da se u njoj uopće ne spominju, možemo slobodno kazati, svjetska imena s naših prostora.

Premda autori u maniru skromnosti istraživača, i to u više navrata, naglašavaju kako je sadržina ove knjige namijenjena studentima, u zaključku prikaza ove knjige valja istaći da je bosanskohercegovačka orijentalna filologija dobila jedno značajno djelo. Zasnivajući se na mnoštvu sistematično zahvaćenih kvalitetnih izvora, ovaj rad dodatno rasvjetljava

nazivlje, historijsku ulogu, izazove, perspektive i ciljeve orijentalne filologije, nudeći pritom dosta novih napisa koji mogu biti referentni za sve orijentologe, a posebno arabiste.

Vedad Hurić

Dragana M. Đorđević, UVOD U KLASIČNU ARAPSKU LEKSIKOGRAFIJU (VIII – XVIII VEK), Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet, Beograd, 2024, 122 str.

U knjizi *Uvod u klasičnu arapsku leksikografiju (VIII – XVIII vek)* autorica Dragana Đorđević razmatra i analizira razvoj i domete klasične arapske leksikografije kao jedne od najvažnijih disciplina u historijskom razvoju arapskih jezičkih proučavanja tokom deset stoljeća, od pojave prvih značajnijih rječnika u VIII stoljeću, preko zlatne epohe kada su leksikografske aktivnosti bile najintenzivnije, pa do kraja XVIII stoljeća kada se pojavio posljednji značajan rječnik u kojem je primijenjena klasična arapska leksikografska metodologija. Kako autorica navodi, knjiga je nastala kao plod njezinog višegodišnjeg naučnog i nastavnog interesiranja za teme iz praktične i teorijske leksikografije na arapskom govornom području, te intenzivnog i predanog rada sa studentima Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu i njihovog zanimanja za ove teme.

Đorđević je arapsku leksikografiju obradila kroz pet poglavlja pod naslovima: *Razvoj klasične arapske leksikografije*; *Klasifikacija i periodizacija klasičnih arapskih rečnika*; *Predmetno-tematski rečnici*; *Opštejezični rečnici*; *Dvojezični i višejezični rečnici arapskog jezika klasične epohe*. Centralna poglavlja studije koja se bave tipologijom rječnika strukturirana su u nekoliko potpoglavlja. Također, studija sadrži *Predgovor*, *Zaključna razmatranja* te popise *Literature* i *Izvora*.

U uvodnim poglavljima knjige autorica daje dijahronijski presjek kompleksne i dugotrajne epohe normiranja, razvoja i statusa klasične arapske leksikografije kao naučne oblasti, te se bavi snažnim međuzavisnim vezama leksikografije s drugim naučnim disciplinama, u prvom redu teologijom i gramatikom. Leksikografija, baš kao i ostale nauke koje su se razvijale unutar arapsko-islamske zajednice, naročito u ranom i klasičnom razdoblju, usko je bila vezana za ispravno prenošenje i tumačenje teksta Kur'ana i Hadisa, te se u tom smislu ubrajala među najvažnije naučne discipline. Među faktorima koji su utjecali na razvoj arapske leksikografije, Đorđević, pored kur'anskog teksta i Hadisa, navodi rastući značaj arapskog jezika kao jezika administracije, kontakte s drugim jezičkim zajednicama, te proširivanje leksičkog fonda koje je bilo vrlo intenzivno sve do početka XI stoljeća. Autorica se prihvata i vrlo složenog zadatka klasifikacije i periodizacije arapskih rječnika, pri čemu svoj istraživački put temelji na poznatim općim i arabističkim klasifikacijama rječnika nekih od autoriteta u oblasti leksikografije. Pri tome Đorđević ne samo da izlaže

pregled dominantnih klasifikacija već sasvim kompetentno i utemeljeno analizira navedene klasifikacije, posebno se osvrćući na klasifikaciju arapskih leksikografa klasične epohe, koju smatra i najmjerodavnijom, te meritorno ukazuje na izazove klasifikacije i periodizacije ukupnih arapskih leksikografskih aktivnosti klasične epohe.

Kroz analizu najreprezentativnijih klasičnih arapskih rječnika te leksičke građe koju su obuhvatili, njihove namjene, makrostrukture i mikrostrukture, uz osvrt na načine na koje su analizirani u relevantnoj literaturi, Đorđević markira tri glavna tipa rječnika, i to: predmetno-tematske, općejezičke, te dvojezičke i višejezičke rječnike s podvrstama. Predmetno-tematski ili onomasiološki rječnici predstavljaju prvi tip rječnika koji se pojavio u arapskoj tradiciji i po svojoj suštini vrlo su slični savremenom poimanju rječnika. Kao teme koje su bile najzastupljenije u ovim rječnicima Đorđević ističe teološke teme, dijalektizme, pozajmljenice, zoološke i botaničke termine, toponime, etnonime i drugo. Uporedo s predmetno-tematskim razvijao se i općejezički tip rječnika ustanovljen na analitičko-morfološkim principima. Đorđević ističe da su općejezički rječnici težili ka popisivanju sveukupnog leksičkog fonda arapskog jezika, za razliku od predmetno-tematskih rječnika koji su iskazivali tendenciju ka popisivanju leksike koja je pripadala konkretnim oblastima ljudske djelatnosti. Dalje, općejezičke rječnike Đorđević razvrstava na permutativne, alfabetske i rimovane, te se bavi analizom njihovog razvoja, strukture i metodologije izrade i obrade ili uređenja rječničkih odrednica. Poboljšanja i progres u mikrostrukturi klasičnih arapskih rječnika Đorđević prepoznaje u količini navedenih detalja prilikom analiziranja korijena riječi, redoslijedu navođenja detalja, vrsti klasificiranja korijenske osnove, razradi definicija i navođenju osvjedočene upotrebe u skladu s osnovnom namjenom rječnika, uvođenju semantičkih informacija te prilagođavanju rječničkog članka potrebama korisnika.

Iako višejezički rječnici u arapskoj tradiciji nisu bili česti, širenjem arapsko-islamskog utjecaja na nearapske sredine javljala se i potreba za nastajanjem dvojezičkih ili višejezičkih rječnika, pri čemu je, kako zapaža Đorđević, arapska leksikografija nerijetko diktirala metodologiju leksikografske prakse. Autorica daje pregled i kratku analizu makro i mikrostrukture najreprezentativnijih dvojezičkih i višejezičkih rječnika koji uz arapski obuhvataju sirski, hebrejski, perzijski, turski, koptski, berberski, etiopski, grčki, srpski i bosanski jezik.

Istraživačkom dosljednošću, konzistentnošću i utemeljenim zaključcima Đorđević arapski rječnički korpus uvodi u opći kontekst, te pomno predstavlja u kojoj su mjeri i na koji način arapski leksikografi svojim djelima doprinosili građenju terminologije, proširivanju i standardizaciji leksičkog fonda, produbljivanju teorijskih i praktičnih saznanja o odnosu između formalnog i značenjskog aspekta leksema i slično. Također, uporednim analizama

istraženog korpusa autorica utvrđuje teorijske postulate kojima su se autori rječnika rukovodili, njihovu dosljednost/nedosljednost u izradi rječnika i organizaciji rječničke građe, te stepen slijeđenja ili pak odstupanja od već utvrđene leksikografske prakse. Pri tome u svojim analizama i zaključcima autorica metodom citatnosti obilato referira na relevantnu literaturu u ovoj oblasti te komunicira s velikim brojem ranijih istraživača, pri čemu kritički predstavlja, upoređuje i propituje glavne hipoteze i zaključke do kojih su došli.

Knjiga *Uvod u klasičnu arapsku leksikografiju (VIII – XVIII vek)* Dragane Đorđević predstavlja vrijedan doprinos proučavanju arapske leksikografske tradicije, ali i otvara nove perspektive u sagledavanju i tretiranju određenih tipova leksike, odnosa arapskog i drugih jezika i drugih tema koje zaslužuju istraživačku pažnju, kako arabista tako i drugih istraživača kojima su bliske i zanimljive teme iz historije leksikografije. Stoga, iako je knjiga primarno namijenjena arabistima i orijentalistima, ona je vrlo poticajna i za druge istraživače u oblasti leksikografije i historije proučavanja jezika. Na kraju, treba reći da je knjiga objavljena kao elektronsko izdanje, što je približava čitaocima savremenog doba te čini njenu upotrebnu vrijednost većom i omogućava širu i sveobuhvatniju recepciju djela.

Dželila Babović

Berin Bajrić, ORIJENTALNO-ISLAMSKO NASLIJEĐE U DJELU *MUḤĀḌARA AL-'AWĀ'IL WA MUSĀMARA AL-'AWĀḪIR* ALI-DEDE BOŠNJAKA*,* Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut i Centar za napredne studije, Posebna izdanja LXX, Sarajevo, 2023, 153 str.

Kao plod izvrsne saradnje Centra za napredne studije i Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, u okviru edicije Posebna izdanja objavljena je studija Berina Bajrića *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḫir Ali-dede Bošnjaka* posvećena analizi i interpretaciji Ali-dedeovog djela *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḫir* (dalje u tekstu *al-'Awā'il*). Pored izdašnog književno-filozofskog opusa utemeljenog na tradiciji islamskog misticizma – sufizma i naslijeđa klasične orijentalno-islamske književnosti, Ali-dede je i autor djela pod navedenim naslovom, koje se ubraja u njegova najobimnija i najsadržajnija djela na arapskom jeziku u oblasti *'ilm al-'awā'ila* – nauke koja se bavi bilježenjem i tumačenjem prvih i posljednjih događaja. Bez obzira na nesporan književnohistorijski i poetološki značaj Ali-dedeovog *al-'Awā'ila*, djelo je u bosanskohercegovačkoj sredini bilo relativno zapostavljeno i poznato samo u uskim stručnim krugovima. Objavljivanjem Bajrićeve studije *al-'Awā'il* se prvi put predstavlja široj javnosti kroz naučnu artikulaciju i fragmentarni prijevod na bosanski jezik.

Bajrićeva studija strukturirana je u šest poglavlja s potpoglavljima,

te sadrži tematski izbor kazivanja iz *al-'Awā'ila* u prijevodu na bosanski jezik. Pored toga, tu su i poglavlja koja nužno prate svaku naučnu studiju – Uvod, Izvori, Literatura i Indeks imena i pojmova.

Prva dva poglavlja, pod naslovima „Al-'awā'il u arapskoj književnosti: književnohistorijske i žanrovske odrednice" i „Ali-dede Bošnjak i njegovo naučno pregalaštvo", tretiraju pitanja tumačenja i razumijevanja pojma *al-'awwal* u arapskom jeziku, nastanak prozne forme *'awā'ila* i status Ali-dedeovog *al-'Awā'ila* u ovom literarnom univerzumu. Historijski razvoj *'awā'ila* predstavljen je od samog nastanka ove književne forme u IX stoljeću, preko intenzivne produkcije tokom klasičnog razdoblja u islamskoj književnosti, do savremenog doba i pojave *'awā'ila* u savremenom arapskom kulturalnom krugu. U svojim analizama Bajrić posebnu pažnju posvećuje autorima i djelima klasične arapske književnosti koji su značajno utjecali na Ali-dedea, među kojima je najistaknutiji Ğalāluddīn al-Suyūtī i njegovo djelo *al-Wasā'il 'ilā ma'rifa al-'awā'il*, koje predstavlja svojevrsnu platformu na kojoj Ali-dede kreira svoj *al-'Awā'il.*

U trećem poglavlju, „Književnohistorijski izvori i intertekstualna matrica Ali-dedeovog djela", Bajrić definira, detaljno analizira i interpretira Ali-dedeovo intertekstualno povezivanje s raznovrsnim djelima kroz historiju, od književnih do filozofskih i teoloških. Klasificira ih na primarne izvore, a to je već spomenuto al-Suyūtijevo djelo *al-Wasā'il,* te ostale izvore koje sačinjavaju sva druga djela iz različitih oblasti o kojima Ali-dede piše, poput historije islama i opće historije, geografije, hadiskih nauka, Poslanikovog, a. s., životopisa, tefsira, jezika i književnosti, kur'anskih nauka, tesavvufa, akaida, ilmul-kelama, ezoterijskih i prirodnih nauka i kozmologije. Bajrić posebnu pažnju posvećuje intertekstualnoj matrici i odnosima koji obuhvataju eksplicitno referiranje kada je riječ o primarnim izvorima i implicitno referiranje u slučaju drugih važnih djela. Analizom intertekstualnih postupaka Bajrić pokazuje da se Ali-dede koristio mnoštvom različite literature dijalogizirajući i povezujući se s njom eksplicitnom ili implicitnom intertekstualnošću u smislu povezivanja s tekstovima, te kombiniranjem ilustrativne i iluminativne citatnosti kod preuzimanja modela forme i sadržaja iz tradicije i konstituiranja vlastitog djela u skladu s tim.

Četvrto poglavlje, „Struktura i sadržaj Ali-dedeovog djela", bavi se arhitektonikom *al-'Awā'ila* prema kojoj je djelo strukturirano na dio o prvim događajima i dio o posljednjim događajima – od stvaranja svijeta i čovjeka, porijekla jezika, početaka pisma i pismenosti, do pojave poezije i utemeljenja poetskih pravila, književnosti, umjetnosti, zanatstva, odijevanja, itd. Bajrić u redoslijedu tema u *al-'Awā'ilu* uočava deduktivni metod strukturiranja i dijahronijsku matricu, s obzirom na to da teme o kojima piše Ali-dede koncipira od općih ka posebnim, a događaje i pojave navodi od vremenski najudaljenijih ka onima bližim. Zaključujući da je u sadržajnom smislu *al-'Awā'il* enciklopedija

historijskih, književnih, religijskih, političkih, narodnih, zakonodavnih i mnogih drugih predaja koje obiluju mnoštvom informacija, opservacija i komentara velikog broja islamskih učenjaka, Bajrić kao konstituirajuće kategorije sadržaja djela navodi različite historijske ličnosti i događaje, kao i njihove međusobne korelacije i uvjetovanost, te ih grupira u nekoliko kategorija: glavne i sporedne, velike i male, temeljne i hronološke.

Istražujući pitanje postanka i razvoja jezika, Ali-dede posebnu pažnju posvećuje arapskom jeziku, a kako bi se što bolje razumjela Ali-dedeova misao o porijeklu, važnosti i razvoju arapskog jezika, Bajrić u petom poglavlju, „Jedinstvenost arapskog jezika u Ali-dedeovom djelu", analizira pitanja primordijalnog i transhistorijskog porijekla, razvoja, upotrebe te značaja arapskog jezika kroz različite historijske epohe. Na temelju Ali-dedeovog poimanja i recepcije arapskog jezika Bajrić uobličava četiri osnovne postavke o porijeklu i razvoju arapskog jezika, odnosno četiri temeljne osobenosti prema kojima je arapski jezik za Ali-dedea: primordijalni i parakosmički jezik koji transcendira poznatu stvarnost, transhistorijski, odnosno primarni jezik čovječanstva, historijski jezik antičkih Arabljana koji se razvijao do pojave islama i klasični arapski jezik na koji je ključni utjecaj ostavio Kur'an.

Ali-dedeovu interakciju s arapskom poezijom u *al-'Awā'ilu* Bajrić u poglavlju „Klasična arapska poezija u Ali-dedeovom djelu" artikulira u nekoliko potpoglavlja u kojima piše o suživotu arapske proze i poezije u klasičnoj arapskoj književnosti, navodi primjere arapske poezije u *al-'Awā'ilu*, među kojima su stihovi Ǧalāluddīna al-Suyūtīja i drugih islamskih učenjaka, stihovi pjesnikâ i značajnih ličnosti iz historije islama te stihovi osoba iz islamske hijeropovijesti. Inače, poezija zauzima istaknutu poziciju u Ali-dedeovom djelu, bilo da služi kao dodatni argument ili pojašnjenje određenih konstatacija ili, pak, da ima funkciju ukrasa ili stilskog postupka koji treba privući pažnju čitalaca. Iako Ali-dede nije dosljedan u navođenju imena autora čijim se stihovima služi, Bajrić istraživački dosljedno i odvažno traga za njima u literaturi i historijskim izvorima na temelju stihova koje Ali-dede navodi, te autore identificira i prostorno i vremenski ih situira, što je postupak koji osigurava posebnu vrijednost ovoj studiji.

U drugom dijelu knjige sadržan je Bajrićev izvrstan integralni prijevod na bosanski jezik tematski odabranih fragmenata iz *al-'Awā'ila*, u skladu s istaknutim poglavljima u samome djelu, a pod naslovima: o jeziku, knjigama, muslimanskim učenjacima i velikanima, poeziji i pjesmi, nauci, vladarima i junacima i raznim vještinama.

Studija *Orijentalno-islamsko nasljeđe u djelu Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḫir Ali-dede Bošnjaka* pripada onoj vrsti naučnih radova čiji se autori istraživačkim metodama i usmjerenjima bave imanentnom analizom djela i teže ka dosezanju naučno utemeljenih vrijednosnih sudova. Primarno

poetološkim, ali i nužno književnohistorijskim pristupom Ali-dedeovom *al-'Awā'ilu* Bajrić ne samo da je ovo važno djelo iz književne historije kompetentno vrednovao i situirao u kontekstu orijentalno-islamske kulturalne zajednice kojoj ono po svome postanku pripada već ga sasvim uvjerljivo uvodi i u savremeno doba i čini aktualnim i zanimljivim i za one koji ne poznaju arapski jezik i orijentalno-islamsku književnu tradiciju.

Dželila Babović

ANTOLOGIJA POEZIJE ARAPSKOG ISTOKA XX VIJEKA, Izbor: Esad Duraković i Muhammed Mufaku, IC štamparija Mostar, Mostar, 2024, 306 str.

Postoje izuzetni naučni radnici koji u dugom vijeku svog pregalaštva iza sebe ostave djela od posebne vrijednosti i nacionalnog značaja, te poluče takve naučne rezultate da svi oni koji teže naučnim spoznajama požele da ti ljudi prožive makar još jedan život kako bi na opću korist struke i nauke svojim radom nastavili da podučavaju i raduju svijet oko sebe. Jedan takav naučnik je akademik Esad Duraković koji je u oblasti kojom se bavi, a to je orijentologija, odnosno orijentalna filologija, nesumnjivo dao najveći doprinos na našim prostorima ali i šire, te svojim obrazovnim radom uticao na osposobljavanje i stasavanje mnogih generacija arabista i orijentologa. Radujući se svakoj novoj knjizi i uvijek novim i avangardnim idejama akademika Durakovića, ovaj put naučnoj i široj javnosti želimo predstaviti *Antologiju poezije Arapskog Istoka XX vijeka*, zbirku pjesama čiji je izbor profesor napravio u saradnji sa svojim dugogodišnjim kolegom i po pregalaštvu vrlo sličnim naučnikom, akademikom Muhammedom Mufaku al-Arnautom. Radi se o dorađenom izdanju knjige *Poezija Arapskog Istoka XX vijeka*, objavljene sada već daleke 1994. godine u izdanju *Bosanske riječi*. Tiraž ovog izdanja odavno je iscrpljen, a osim toga, sigurni smo da je zarad novih generacija kako istraživača tako i studenata postojala potreba za jednim novim i obnovljenim izdanjem, jer ipak se radi o prezentaciji jedne impresivne poetske tradicije kakva je arapska. Duraković prije samog izbora iz pjesništva čitaocu na vrlo sadržajan i informativan način predočava razvoj arapske poezije od njenih početaka i arapske kaside koja neprikosnoveno vlada ovom tradicijom i normira je sve do modernog doba, preko tektonskih promjena u ovoj književnosti usred susretanja sa modernim Zapadom, pa sve do savremenog arapskog poetskog izričaja kojem kasida više ne zadaje mjeru. Upravo će susret sa Zapadom, kako to Duraković navodi, za poetiku moderne arapske poezije odigrati jednu od presudnih uloga. Nakon mnogovjekovne izoliranosti ove tradicije u vlastito samoljublje i jalovi klasicizam, arapski svijet se prenuo s prvim intenzivnijim kontaktima sa Zapadom, koji će na specifičan način kasnije znatno doprinijeti modernoj arapskoj renesansi. Otkrivši sasvim drugačiju književnu tradiciju, Arapi

iz mnogih zemalja, u prvom redu Egipta, a ubrzo zatim Libana i Sirije, te nešto kasnije i Iraka, formirat će jezgra koja će širiti utjecaj evropske književnosti i kulture uopće. Kao i u mnogim drugim oblastima u islamskom svijetu, i u ovoj će doći do polarizacije, pa će tako književnici biti podijeljeni na neoklasiciste i moderniste. Prvi će stvarati u duhu klasicizma i normativne poetike, dok će se drugi okrenuti novim i do tada nepoznatim pjesničkim formama i temama. Ipak, neoklasicizam će brzo biti prevladan, pa će na scenu stupiti neka od najvećih imena arapske poezije XX vijeka. Autoritet trojice arapskih književnika, al-Akada, al-Mazinija i Abdurrahmana Šukrija iz znamenite škole *al-Divan*, umnogome će doprinijeti pojavi romantizma kao određene vrste otpora i pobune protiv strahovlade klasicizma te u konačnici i njegovom prevladavanju. Grupa *al-Divan* trasirat će put potpuno novoj generaciji pjesnika, ali i novoj poetici. Jedna od osnovnih osobenosti ove poetike, koja će je dijametralno razlikovati u odnosu na onu klasičnu, bit će *tematsko jedinstvo pjesme* (al-waḥda al-ʻuḍwiyya). Klasična kasida je imala samo formalno jedinstvo pjesme i kao takva je predstavljala mozaik tematskih segmenata smještenih u stihovni niz bez neke smislene veze. Odnos forme i sadržine postat će osnovni teorijski problem nove arapske književnosti. Ipak, među najznačajnije pojave u modernoj arapskoj književnosti svakako spada objavljivanje prvih pjesama u tzv. slobodnom stihu koji čuva unutarnji ritam, ali napušta klasičnu arapsku metriku i homofonu rimu. Danas je slobodan stih dominantan u arapskoj poeziji. Jedno od pitanja koje, prilikom vlastitog odabira pjesama za ovu *Antologiju*, akademik Duraković postavlja jest: Koliko je uputno govoriti o poeziji ili književnosti pojedinačnih arapskih zemalja: iračka, jordanska, libanska itd.? Ovo je otvoreno pitanje u arapskom svijetu i dan-danas. Duraković smatra manjkavim i suštinski neutemeljenim podjelu arapske knjževnosti na državne zajednice, ali u isto vrijeme, zbog određenih razloga, i nužnim. Naime, dugo vremena, još od početka arapske renesanse i rađanja moderne arapske književnosti utemeljene su poetike koje su djelovale u cijelom arapskom svijetu i nedjeljivom duhovnom podneblju. Osim toga, arapska književnost se stvara na arapskom književnom jeziku, jedinstvenom za sve arapske zemlje i sve Arape neovisno o mjestu življenja. Male razlike među književnostima pojedinih zemalja nisu dovoljne da bi se mogle oštro izdvojiti iz jedinstvenog organizma arapske književnosti. Iračka i libanska poezija, naprimjer, nikako se ne mogu podijeliti po istom principu kako su podijeljene francuska i engleska, pa čak i engleska i američka. Duraković nužnost ovakve podjele vidi u njenoj praktičnosti i karakterizira je isključivo kao uslovnu. U prvom redu, prikladno je napraviti regionalnu podjelu na Arapski Istok i Arapski Zapad, a potom na podjele unutar regija. Budući da se radi o iznimno velikoj poetskoj produkciji u arapskom svijetu, postoji opravdana opasnost da ova poezija naprosto

izmakne preglednosti. Duraković navodi da samo u Siriji trenutno ima više od 200 registriranih pjesnika te da se svojevremeno u toj zemlji štampalo 500 pjesničkih zbirki. Razlog više za pribjegavanje ovakvoj podjeli je i činjenica da se moderna arapska književnost nije razvijala u književnim školama i stilskim epohama poput evropske, što bi pružilo mogućnost za sistematizaciju na toj osnovi.

U novom i dorađenom izdanju *Antologije* Duraković je uvažio prijedloge i izbor njegovog cijenjenog kolege Muhammeda al-Arnauta te uveo niz novih pjesama. Osim toga, u odnosu na prvo izdanje od prije dvadeset godina, Duraković predočava i novo čitanje ove poezije uz „ažuriran" odnos prema bosanskome jeziku koji je tokom minulih dvadeset godina prolazio kroz proces „restandardizacije". U tom smislu, mjestimično su usklađeni stihovi shodno prevodiočevim današnjim osjećajem za ritam i uz punu svijest da je izvornik umjetničkog teksta uvijek isti, ali je njegov prijevod/prijenos u drugi jezik poseban proces. Zbog toga je Duraković nastojao da u bosanski jezik prvenstveno prenese „estetsko bilo" stihova, ne robujući lingvističkoj i sintaksičkoj „vjernosti" stihova. Budući da se vremenom mijenja odnos čitalaca prema umjetničkom tekstu u različitim kulturama, Duraković smatra da je funkcioniranje znaka u domenu semiotike književnosti posebno osjetljivo i zanimljivo upravo u prevođenju književnih umjetničkih tekstova. U skladu s tim, te nakon višedecenijskog iskustva u prevodilaštvu, radije se opredjeljuje za pojam *prijenosa* (ar. *naql*) u odnosu na *prijevod* (ar. *tarǧama*). Akademik Duraković i prof. al-Arnaut su se potrudili da njihov izbor pjesama bude reprezentativan u mjeri u kojoj jedna knjiga može predstavljati izuzetno bogatu i razuđenu poetsku tradiciju. Prilikom izbora vodili su računa i o samom vrednovanju pjesama i pjesnika kod nas i kod Arapa, jer nisu uvijek u orijentalistici i kod evropske publike najpopularniji bili pjesnici koji imaju isti ili približno isti status kod Arapa. Zbog toga se nisu mogli uvijek odlučiti za tzv. provjerene vrijednosti, odnosno one pjesnike koji su najcjenjeniji kod Arapa, već su neminovna odstupanja uslovili vlastitim ukusom i vrijednosnim sistemom. U skladu s tim, u ovaj izbor nisu uvršteni neki od književnih autoriteta XX vijeka poput al-Rusafija, Ševkija i al-Zahavija, jer su izraziti neoklasici, a već su bili zastupljeni u prijašnjim izborima nekih jugoslavenskih arabista. U ovoj *Antologiji* Duraković i al-Arnaut daju više prostora poeziji arapskih zemalja koje su do sada bile ili isključivane iz zbornikâ ili su predstavljene izuzetno malim brojem pjesnika. Priređivači su se okrenuli nekim od marginaliziranih poezija kakve su, naprimjer, poezija Kuvajta i Jordana. U izbor je uvrštena poezija šest zemalja Arapskog Istoka: Iraka, Jordana, Kuvajta, Libana, Palestine i Sirije, 51 pjesnik i ukupno 122 pjesme. Sve i jedan pjesnik u ovoj *Antologiji* nesumnjivo zaslužuje pažnju, ali navedimo nekolicinu onih reprezentativnih, kako bi autoritetom i kvalitetom njihove riječi i stiha privukli pažnju čitalaca. To

su: Abdulvahhab al-Bajati, Džebra Ibrahim Džebra, Nazik al-Malaike, Badr Šakir al-Sejjab, Adonis, Halil Džubran, Jusuf al-Hal, Halil Havi, Mihail Nuajma, Mahmud Derviš, Teufik Zajad, Muin Basisu, kao i mnogi drugi čiji stihovi zasigurno neće ostaviti nikoga ravnodušnim. Osim pomno odabranog izbora, u knjizi su ponuđene i bilješke o životima predstavnih pjesnika, i to u onoj mjeri koliko je čitaocu potrebno da se upozna s osobom čije će odjeke duše i uma uskoro čitati pretočene u stih. Akademik Esad Duraković, kao i njegov kolega akademik Muhammed al-Arnaut suvereno se kreću semiosferom svekolike arapske književnosti, zahvatajući iz njene orbite ono najsjajnije i za našu naučnu i širu javnost, najvažnije što je potrebno predstaviti i analizirati. Stoga smatramo da će ovaj izbor biti od velike koristi ne samo istraživačima i studentima već i svakom čovjeku željnom užitka u tekstu, a ima li ljepšeg teksta od poezije!?

Berin Bajrić

DÜNYA'DA TURKOLOJİ, sv. I-III, Priredili: Prof. dr. Öztürk Emiroğlu, dr. Bagdagul Mussa, Türkoloji Akademisi & Intercontinental, Ankara, 2024, 2071 str.

Djelo *Dünyada Turkoloji* predstavlja svojevrsnu hrestomatiju svjetske turkologije, u kojoj su objedinjeni historijski tokovi razvoja turkologije u trideset tri zemlje svijeta sa značajnim biografskim i bibliografskim podacima istaknutih turkologa. Riječ je o studiji na preko dvije hiljade stranica pisanoj u periodu od četiri godine, koja je objavljena u tri toma. Kroz ovu knjigu naučnoj javnosti predstavljeno je više od hiljadu turkologa s njihovim biografijama i bibliografijama. Odabir zemalja izvršen je na način da se prioritet dao zemljama u kojima su na polju turkologije ostvarena značajnija i naučno pozitivno vrednovana istraživanja. Prema tome, treba istaći da ova studija nema tendenciju okititi se titulom sveobuhvatne historije turkologije u prostornom i vremenskom smislu. Smatramo da svoju misiju ispunjava kroz činjenicu da će naučnoj javnosti, a u prvom redu turkolozima, osmanistima i historičarima dati jasniju predstavu o stanju turskog jezika, književnosti i svim drugim sociohistorijskim pojedinostima u onim sredinama u kojima je turkologija bila predmetom naučnog interesovanja.

Analizirajući pojmovni instrumentarij i tehničku uređenost publikacije, uočavamo dvije stvari. Prvo, da promidžba turkologije kao termina nije ograničena isključivo na turski jezik i drugo, da se turkologija u svakoj navedenoj zemlji kao fenomen mogla bolje definirati i jasnije prikazati upravo kroz strukturu kakva je i ponuđena ovdje. Prema tome, saznajemo da je turkologija u svoje okrilje prihvatila i reducirano poimanje tog termina u značenju proučavanja turskog jezika isključivo, ali ne gubimo iz vida ni činjenicu da je ona, u određenim okolnostima, shvaćena u svom punom značenju – kao interdisciplinarna grana znanosti koja u sebe uključuje jezik, književnost, povijest

itd. Dalje je vrijedno spomenuti i da, ako bismo se usudili to kazati, svaka od pojedinačnih turkologija osim općeg naziva *turkologija* završuje u potpunosti prefiks *bosanska, albanska* ili koja druga. Jer, turkologija nije isključiva – ona prihvata svaku pojedinačnu nacionalnu turkologiju, pri tome ne umanjujući prostor za neku drugu (nacionalnu turkologiju). U tom smislu je treba i razumjeti.

Činjenica da u ovoj publikaciji imamo jasan pregled razvoja svjetske turkologije i njenog stanja danas dobiva na značaju kada uzmemo u obzir da je ova tematika do danas ostala lišena (sve)obuhvatnog pristupa i analize. Razlozi za to su višestruki: tema je vrlo opsežna, zahtijeva mnogo vremena i nemoguće je da je obradi jedna osoba. Pri tome, turkolozi u svojim zemljama objavljuju knjige i naučne radove pretežno na maternjem jeziku. Stoga, da bi se prevladale sve prepreke koje proizlaze iz spomenutog, bilo je neophodno pronaći turkologe, stručnjake u svom poslu, koji će prikazati razvoj turkologije u svojoj zemlji.

Ova publikacija, kako se u njoj i navodi, jest studija koja objedinjuje sljedeće elemente:

I. Kratak osvrt na razvoj diplomatskih i povijesnih odnosa između određene zemlje i Turske. U ovom poglavlju obično su navođeni najvažniji datumi i događaji kojima se povijesna, politička i diplomatska korelacija dviju zemalja može omeđiti.
II. Razvoj učenja/podučavanja turskog jezika u određenoj zemlji, kao i razvoj turkologije u njoj.
III. Arhivi i biblioteke u toj zemlji koji sadrže izvore značajne za turkološka istraživanja.
IV. Časopisi o orijentalnim studijama i turkologiji kao važan resurs za naučna istraživanja, sa sadržajno bogatim, zanimljivim i tematski raznolikim člancima u kojima se tretiraju teme počev od turskog jezika i književnosti do historije i umjetnosti.
V. Doktorski radovi na polju turkologije koji omogućavaju uvid u izbor i obradu različitih tema na višem akademskom nivou.

Biografije i bibliografije turkologa klasificirane su abecednim redom prema njihovim prezimenima, a radovi su poredani hronološki. Neobjavljeni radovi nisu uvršteni u knjigu.

Dodatna vrijednost koju možemo crpiti iz ove publikacije bit će prepoznata u slučaju njenog uključivanja u nastavni plan i program katedri za turski jezik i književnost. U tom smislu treba je prepoznati kao referentno djelo koje bi, vjerovatno, moglo biti polazišna tačka u razumijevanju fenomena turkologije na široj, globalnoj razini.

O turkologiji u Bosni i Hercegovini, njenom nastanku, razvoju i povijesnim okvirima u spomenutoj publikaciji pisali su mr. Emrah Seljaci i prof. dr. Rahman Ademi. Njihovo predstavljanje ovdašnje turkologije, naslovljeno *Bosna-Hersek'te Türkoloji,* nalazi se u prvom tomu, na stranicama 186-275. Pored historijskog pregleda i navođenja institucija i časopisa u kojima se izučavaju i obrađuju turkološki izvori, ovaj rad obuhvata i 30 biografija i bibliografija naših istaknutih turkologa.

U skladu s općom klasifikacijom i konceptom cijele publikacije, autori su na veoma jasan i naučno utemeljen način predstavili bosanskohercegovačku turkologiju čitalačkoj publici.

Na osnovu prethodno predstavljenih informacija smatramo da je ovo obimno djelo nezaobilazna literatura za višestruka istraživanja i analize, te kao takvo pogodno je za sagledavanje razvoja, specifičnosti i trenutnog stanja turkologije u Bosni i Hercegovini.

Hamza Kurtanović

Mustafa İsen, Tuba Durmuş, BALKANLARDA TÜRK EDEBIYATI TARIHI: BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE KADAR, UNYT Press, İstanbul, 2023, 639 S.

Studija pred nama, *Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi: Başlangıcından Günümüze Kadar* (Povijest turske književnosti na Balkanu: od njenih početaka do danas) nastojanje je autorskog dvojca, istaknutih historičara i profesora turske književnosti prof. dr. Mustafe İsena i prof. dr. Tube Durmuş, da u što širim okvirima predstave osmansko-tursko književno naslijeđe na Balkanu. Rezultat je to višegodišnjih istraživanja prvenstveno prof. Isena koji je značajan dio svoga naučnog opusa posvetio upravo istraživanju različitih kulturnih i književnih aspekata stvaralaštva nastalog pod turskim (osmanskim) utjecajem na Balkanu.

Holistički koncept studije, koji podrazumijeva predstavljanje književnoga naslijeđa u njegovoj punini, kako vremenski tako i prostorno, zahtijevao je temeljito višegodišnje istraživanje, što je polučilo vrijedne podatke o ukupno 1.894 pjesnika iz 128 gradova balkanskih zemalja (Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Kosovo, Mađarska, Makedonija, Rumunija, Srbija i Grčka) počevši od 15. stoljeća. Studijom je dat pregled informacija, ne samo o pjesnicima rođenim na tlu Balkana već i onima koji su, obnašajući različite funkcije, neko vrijeme živjeli na ovim prostorima. Ovo inovativno mapiranje pjesnika dato je i kronološki, uz napomene o njihovom općem i lokalnom značaju. Ono što predstavlja posebnu vrijednost ove studije je vizualno predstavljanje statistika, odnosno značajan broj grafikona kojima se na vrlo slikovit i pregledan način olakšava stjecanje potpunije predstave o procentu, odnosno brojčanoj zastupljenosti pjesnika prema gradovima i periodu u kojem su živjeli i pisali. Predstavljajući svaki od ovih osobenih ambijenata, autori su nastojali ponuditi i najznačajnije crtice o društvenim i kulturnim prilikama određenog prostora, čime su otvorili nove perspektive promatranja kulturnog života u Osmanskoj Rumeliji i time potakli čitaoce iz struke, ali i mlade istraživače za dalja, podrobnija istraživanja u ovoj oblasti.

Osim uvodnika izdavača i predgovora autora, te zaključka i popisa literature kao obaveznih dijelova knjige, studija *Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi: Başlangıcından Günümüze Kadar* sadrži 10 poglavlja.

Prvo poglavlje pod naslovom "Giriş – Balkanlar ve Türkler" (Uvod

– Balkan i Turci, str. 15-72) nudi jedan opći osvrt na prošlost Balkana od vremena osmanskih osvajanja, širenje islama (naročito naglašavajući ulogu i utjecaj sufijskih pokreta na taj proces) i druge aspekte tog gotovo šest stoljeća (od 1352. godine) dugog prisustva osmanske civilizacije na ovim prostorima, kao i na naslijeđe koje je ona ostavila budućnosti (u postosmanskom periodu, ali i periodu do 1990. godine). Poseban akcenat u ovom poglavlju, kao uvertira onome što će uslijediti u sljedećim dijelovima studije, stavljen je na turski jezik i tursku književnost kao dva ključna elementa kulturne povijesti Balkana osmanskog perioda.

Od drugog do desetog poglavlja predstavljena je turska književnost u pojedinim zemljama Balkana: u Grčkoj (drugo poglavlje, str. 73-258), Bugarskoj (treće poglavlje, str. 259-367), Makedoniji (treće poglavlje, str. 369-432), Bosni i Hercegovini (četvrto poglavlje, str. 433-494), Kosovu (peto poglavlje, str. 495-524), Srbiji (šesto poglavlje, str. 525-553), Albaniji (sedmo poglavlje, str. 555-584), Rumuniji (osmo poglavlje, str. 585-596), Mađarskoj (deveto poglavlje, str. 597-603) i Crnoj Gori (deseto poglavlje, str. 605-611). Turska književnost u svakom poglavlju predstavljena je iz ugla književne historije, uz obilje informacija iz opće i kulturne historije te podataka o urbanom razvoju svakog od pobrojanih kulturnih centara/gradova u kojima se razvijala i turska književnost kao značajan segment tekovina osmanskog naslijeđa na ovim prostorima.

Sadržaj svakog poglavlja obogaćen je i brojnim geografskim kartama i fotografijama najznačajnijih kulturnih objekata, što može biti od velike koristi čitaocima koji nemaju jasnu, pa čak ni opću predstavu o Balkanu. Kao važan izvor za predstavljanje najznačajnijih pjesnika autori su, kako se to vidi u podnožnim napomenama, koristili online platformu TEİS (Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü – Rječnik/Glosar imena turske književnosti), koja je svojevrsna prethodnica ovom značajnom projektu, osmišljena i koncipirana s ciljem pružanja podataka o najznačajnijim turskim autorima i koja je uspješno integrirana i u ovu studiju kao publikovanu formu višegodišnjeg makroprojekta. Ipak, kao svojevrsnu zamjerku na referentne izvore i literaturu nalazimo upravo činjenicu da podatke o određenom pjesniku autori preuzimaju isključivo iz ovog internet izvora, iako je, naročito u posljednjim decenijama, ostvaren veliki progres u predstavljanju opusa i različitih aspekata djela velikog broja pjesnika divanske književnosti. Takav je slučaj i sa predstavljanjem divanskih pjesnika iz Bosne i Hercegovine gdje, osim referiranja na djela M. Handžića i H. Šabanovića, autori nisu obratili pažnju na istraživanja provođena i objavljivana od posljednje četvrtine dvadesetog stoljeća, tako da nisu navedeni respektabilni rezultati recentnih istraživanja objavljenih u brojnim studijama i naučnim radovima bosanskohercegovačkih orijentalnih filologa. Mišljenja smo da je takav nedostatak mogao biti prevaziđen, a i sadržaj knjige obogaćen, jednom bibliografijom radova na kraju studije,

kojom bi bila objedinjena i novija istraživanja iz oblasti turske književnosti na Balkanu.

Ipak, studija *Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi: Başlangıcından Günümüze Kadar* važan je i vrlo koristan izvor o naslijeđu turske kulture na Balkanu i kao takav će zasigurno biti nezaobilazno štivo za sve koji se žele upoznati s različitim aspektima kulturne prošlosti Balkana u osmanskom periodu, ali i njenog direktnog utjecaja na kasniji vremenski period. Sadržaj knjige će nesumnjivo biti od velike pomoći studentima turskog jezika i književnosti, jer se na jednom mjestu nudi vrlo širok pregled 600-godišnjeg stvaranja autora balkanskog prostora. Zbog svega navedenog, knjigu toplo preporučujemo najširem krugu čitalaca koji vladaju znanjem turskog jezika.

Madžida Mašić

Munir Drkić i Ahmed Zildžić, CARSTVO TEKSTA: TUḤFE-I ŠĀHIDĪ I NJEGOVA UPOTREBA U OSMANSKOJ BOSNI, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2023, 230 str.

Knjiga pod naslovom *Carstvo teksta: Tuḥfe-i Šāhidī i njegova upotreba u osmanskoj Bosni* predstavlja znanstveno utemeljenu i cjelovitu monografiju o jednom od najznačajnijih tekstova i istinskih klasika Osmanskog Carstva. Riječ je o perzijsko-osmanskom rječniku u stihu *Tuḥfe-i Šāhidī*, koji je napisao 1515. godine Ibrahim-dede Šahidi, istaknuti mevlevijski šejh, učenjak i osmanski divanski pjesnik. Ustvari, to je poetski specijalizirani rječnik rijetke leksike iz *Mesnevije*. *Tuḥfe-i Šāhidī* je bio izuzetno popularan i cijenjen tekst u osmanskoj Bosni, o čemu svjedoče brojni rukopisi prepisa *Tuhfe*. S obzirom na to da je upotrebljavan kao početni udžbenik perzijske leksike i versifikacije širom Osmanskog Carstva, tako je i u obrazovnim ustanovama osmanske Bosne puna tri stoljeća bio nezaobilazan za učenje perzijskog jezika. Također, razvoj bosanske leksikografije je započet na temelju ovog Šahidijevog teksta, jer je po uzoru na *Tuhfu* Mehmed Hevai Uskufi 1631. godine napisao turskobosanski rječnik *Maḳbūl-i ʻārif*, čime je iniciran proces vernakularizacije obrazovanja u Osmanskom Carstvu.

Naučna monografija *Carstvo teksta: Tuḥfe-i Šāhidī i njegova upotreba u osmanskoj Bosni* autora Munira Drkića i Ahmeda Zildžića obuhvaća 230 stranica i sastoji se od uvoda, sedam poglavlja, zaključka, bibliografije i indeksa. Na kraju knjige su prilozi u kojima se nalaze faksimili nekoliko folija osnovnog teksta *Tuhfe* i komentarâ iz kolekcije Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

Prvo poglavlje, naslovljeno *Rana perzijska leksikografija* (str. 19-42), je svojevrsni uvod u povijest perzijske leksikografije od prijeislamskog perioda do početka XVI stoljeća, tj. do vremena kada nastaje rječnik *Tuḥfe-i Šāhidī*. Autori govore o samim počecima razvoja perzijske leksikografije pod utjecajem stranih tradicija te predstavljaju prve rječnike perzijskog jezika sastavljene još u

sasanidskom periodu (III–IX st.). Na metodološki jasan i akribičan način predstavljaju najpoznatije jednojezične, dvojezične i višejezične rječnike, istovremeno navodeći sve njihove karakteristike, kao i nedostatke. Ustvari, ovim uvodnim dijelom autori daju jasan pregled o najistaknutijim leksikografima i njihovim djelima, i to ne samo na području Irana nego i šire, odnosno na području centralne Azije, Indijskog potkontinenta i Anadolije. Na samom kraju posebno predstavljaju perzijske rječnike u osmanskoj Bosni, od kojih su neki od izuzetne umjetničke vrijednosti i daju važan doprinos perzijskoj leksikografiji.

Nakon ovog iscrpnog uvodnog poglavlja, u drugom poglavlju koje nosi naslov *Život i djela Ibrahim-dedea Šahidija* (str. 43-58) autori predstavljaju život i djela Ibrahim-dedea Šahidija, pritom se referirajući na brojne izvore i literaturu. Podaci o Šahidijevom životu u djelima osmanskih biografa XVI i kasnijih stoljeća su veoma oskudni, tako da su se autori prvenstveno koristili njegovim autobiografskim poetskim djelom *Gulšan-i asrār* u kojem je predstavio vlastiti život kroz seriju manje ili više stvarnih događaja izmiješanih s legendama. Autori su predstavili njegova glavna djela napisana na perzijskom i osmanskom turskom jeziku, a to su tri poeme napisane u formi mesnevije: *Gulšan-i tawḥīd*, *Gulšan-i waḥdat* i *Gulšan-i asrār*. Osim ovih triju mesnevija, Ibrahim Šahidi napisao je još nekoliko djela, dok mu se druga pripisuju, ali se ne može utvrditi njihovo autorstvo.

Posebnu vrijednost ove knjige predstavlja treće poglavlje naslova *Tuḥfe-i Šāhidī* (str. 59-74), u kojem autori detaljno predstavljaju rječnik *Tuhfe* koji je predmet njihove studije te govore o strukturi rječnika koja je, kao u većini drugih perzijsko-turskih rječnika, u stihu i sastoji se od uvoda (*dībāğe*), glavnog dijela (*matn*) i zaključka (*ḫātime*), te o sadržaju rječnika. Djelo je strukturirano tako da je ono prevashodno poetski, pa tek onda leksikografski tekst. Autori posebno obrazlažu uvodni dio rječnika koji sadrži pregršt značajnih podataka o razlogu pisanja, izvorima, namjeni, naslovu i sadržaju ostatka rječnika. Također, detaljno razmatraju motive pisanja rječnika i njegove izvore. Na kraju navode ko su recipijenti toga djela i smatraju da je rječnik vremenom postao standardni priručnik za izgradnju perzijskog vokabulara i prozodije širom Osmanskog Carstva, te da je uz još neke rječnike bio uvodno štivo za savladavanje perzijske leksike i učenje perzijskog jezika. Napisan je s namjenom učenja na početnom nivou i bio je pogodan za učenje napamet, a te dvije stvari osiguravale su mu dugovječnost i široku zastupljenost u medresama i drugim obrazovnim ustanovama. Iako je nastao kao paralela na raniji perzijsko-turski rječnik u stihu, vremenom je i sam postao važan izvor turske leksikografije, obrazac za pisanje različitih dvojezičnih rječnika turskog i nekog drugog jezika. Autori stoga izvode zaključak da su rječnici iz kasnijeg perioda koji u svom naslovu nose riječ *Tuḥfe* u manjoj ili većoj mjeri pisani pod utjecajem

Šahidijevog leksikografskog djela. Naredna dva poglavlja knjige posvećena su komentarima *Tuhfe* koji su nesumnjivo utjecali na popularnost i rasprostranjenost tog rječnika u stihu u okvirima Osmanskog Carstva. Tako u četvrtom poglavlju, pod naslovom *Tradicija komentiranja rječnika Tuḥfe-i Šāhidī* (str. 75-100), autori daju hronološki pregled sačuvanih i poznatih komentara *Tuhfe* na arapskom ili turskom jeziku koji predstavljaju uporišne tačke komentatorske tradicije Šahidijevog rječnika. Autori u kratkim crtama predstavljaju autore komentara i temeljne karakteristike njihovih djela, a posebnu pažnju posvećuju uvodnim dijelovima komentara, u kojima dolaze do korisnih podataka o autoru izvornog teksta i autoru komentara. Analizirajući dostupne komentare *Tuhfe*, Drkić i Zildžić dolaze do zaključka da autori tih komentara predstavljaju različite društvene slojeve osmanskog društva, a to su, u prvom redu, pripadnici staleža islamskih učenjaka, zatim autori s jasno naglašenim sufijskim interesima, te općenito ljudi od pera.

Peto poglavlje, naslovljeno *Komentari Tuhfe iz pera bošnjačkih autora* (str. 101-156), je najopsežnije poglavlje u knjizi i napisano je na 50 stranica teksta. Posvećeno je bošnjačkim autorima koji su pisali komentare *Tuḥfe* na orijentalnim jezicima, a to su: Atfi Bosnevi, Ahmed Sudi Bosnevi, Hatem Bjelopoljak i Mustafa Ejubović – Šejh Jujo. Rukopisi tih komentara nalaze u rukopisnim kolekcijama u Bosni i Hercegovini i inostranstvu. Ovo poglavlje se odlikuje izuzetnom vrijednošću jer Drkić i Zildžić na detaljan i akribičan način analiziraju njihove komentare *Tuhfe*, pri tome navodeći izvore i literaturu koje su komentatori koristili za pisanje komentara, zatim govore o odnosu komentara i komentiranog djela, objašnjavaju perzijske gramatičke osobenosti zastupljene u svakom komentaru ponaosob. Budući da su komentari pisani na sva tri orijentalna jezika, u ovom poglavlju se primjećuje i odlično vladanje autora perzijskim, osmanskim turskim i arapskim jezikom, što ovu knjigu čini još vrednijom.

Pored napisanih komentara, Šahidijev rječnik je prisutan i u djelima nastalim po uzoru na taj rječnik na drugim stranim jezicima. Ustvari, Šahidijev rječnik je bio tek povod za leksikografska ostvarenja na drugim jezicima, a ne svrha njihovog pisanja. To je mnogo jasnije vidljivo na rječnicima paralelama. Tako su autori šesto poglavlje, koje nosi naslov *Tuḥfe-i Šāhidī* i *Maqbūl-i ʻārif* (str. 157-164), posvetili značajnoj adaptaciji teksta *Tuhfe* u tursko-bosanski rječnik *Maḳbūl-i ʻārif* ili *Potur Šahidija* Mehmeda Hevaija Uskufija, napisan 1631. godine. Pisanjem svoga turskobosanskog rječnika, Mehmed Hevai Uskufi jedno stoljeće kasnije pokazao je da *Tuhfa* može biti dobar model za pisanje rječnika drugih jezika u Osmanskom Carstvu. Kao takav, Uskufijev je rječnik jedan od prvih primjera prilagođavanja *Tuhfe* nekim drugim jezicima. Autori raščlanjivanjem i analiziranjem leksičke građe prvog poglavlja *Tuhfe* i *Maḳbūl-i ʻārifa* nastoje pokazati u kojoj mjeri

se Uskufi oslanja na *Tuhfu* prilikom pisanja vlastitog rječnika.

Sedmo poglavlje, pod naslovom *Svjedočanstvo rukopisa: upotreba Šahidijevog rječnika u osmanskoj Bosni* (str. 165-188), predstavlja kodikološku i tekstualnu povijest *Tuhfe* u osmanskoj Bosni, gdje autori predstavljaju rukopise prepisa *Tuhfe* koji se nalaze u bosanskohercegovačkim kolekcijama rukopisa, prije svega u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Autori zaključuju da u navedenim prepisima rukopisa osnovni tekst djela prelazi u drugi plan, a da u središte zanimanja dolaze metapodaci, marginalije, kolofoni s podacima o mjestu i vremenu prepisa, sâmom prepisivaču, instituciji u kojoj je prepis nastao i/ili je upotrebljavan te prevodima leksike na bosanski jezik na marginama.

Na osnovu svega izloženog može se reći da su se autori knjige prihvatili jednog zaista složenog zadatka i da su uspjeli da predstave i valoriziraju jedno iznimno vrijedno djelo za bosanskohercegovačku javnost i šire.

Vrijednost ove knjige je još veća ako se uzme u obzir činjenica da je ovo prva monografija u čijem je fokusu interesa rječnik *Tuḥfe-i Šāhidī*, različiti aspekti njegove upotrebe i utjecaja u Osmanskom Carstvu i izvan njegovih granica, te posebno na prostoru osmanske Bosne.

Da se primijetiti da je struktura knjige primjerena predmetu istraživanja, te da je dosljedno proveden primjeren metodološki pristup koji je omogućio autorima izvođenje relevantnih zaključaka, kako o samom autoru Ibrahim-dede Šahidiju i njegovom rječniku tako i o brojnim komentatorima i njihovim komentarima, prepisima djela i prepisivačima te o rječnicima paralelalama.

Može se zaključiti da ova knjiga po obimu i multiperspektivnosti istraživanja predstavlja pravi poduhvat te da je iznimno vrijedan doprinos prvenstveno leksikologiji i leksikografiji, kao i historiji bosanskog jezika. Pored toga, nemjerljiv je njen doprinos kulturnoj historiji ovoga prostora, što nikako ne može biti zanemariv faktor u procjeni njene vrijednosti.

Đenita Haverić

Adnan Kadrić, Alma Omanović-Veladžić, BUŽIM U OSMANSKIM DOKUMENTIMA I POPIS STANOVNIŠTVA 1851. GODINE, BZK „Preporod“ Bužim, Bužim, 2024, 513 str.

Istraživači Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, dr. Adnan Kadrić i dr. Alma Omanović-Veladžić autori su monografije *Bužim u osmanskim dokumentima i Popis stanovništva 1851. godine* izdate početkom 2024. godine od strane BZK „Preporod“ u Bužimu. Ova knjiga predstavlja nastavak napora istraživača u Bosni i Hercegovini na polju objavljivanja osmanskih popisnih deftera (Nüfus Defterleri) nastalih u okviru popisa stanovništva koji je na nivou Osmanskog Carstva provođen od 1827. godine, a na području Bosne izvršen je 1850. i 1851. godine. Rukopisi ovih deftera danas se čuvaju u Državnom arhivu Predsjedništva Republike Turske u

Istanbulu. U spomenutoj monografiji dat je prijevod dijelova popisnih deftera koji se u Arhivu čuvaju pod brojevima 5871 i 5872.

Studija *Bužim u osmanskim dokumentima i Popis stanovništva 1851. godine* podijeljena je u tri cjeline, koje su obogaćene Riječju urednika, Uvodnim sažetkom te Rječnikom termina, Popisom skraćenica, Popisom izvora i literature, kao i Indeksom prezimena na samom kraju studije. Autori nisu željeli da studija bude samo prijevod nüfus deftera, već su se potrudili da ponude potreban kontekst i pregled historije Bužima za vrijeme Osmanlija, onoliko koliko je to bilo moguće kroz dokumente. Ovaj pregled sastavljen je na osnovu izvorne građe, dominantno na osmanskom jeziku, koja do sada generalno nije u velikoj mjeri korištena, a naročito u svrhu sagledavanja historije Bužima. U prvom poglavlju *Osvrt na Bužim u osmanskim dokumentima* autori su kroz veći broj potpoglavlja predstavili položaj Bužima u administrativno-upravnoj podjeli Bosanskog ejaleta. Pri tome su nastojali da otklone ranije nedoumice, prisutne u literaturi o osnivanju Bihaćkog sandžaka, o postojanju Krupskog sandžaka i Bužima unutar njega te o administrativno-teritorijalnim, upravim promjenama koje su se desile do 19. stoljeća, a zabilježene su u dokumentima. U narednim potpoglavljima predstavljeno je osmansko osvajanje utvrde Bužim u 16. vijeku, s prikazom šireg konteksta osvajanja i drugih tvrđava na području Bihaća. Zatim autori donose popise posadnika utvrde Bužim iz 1586. i 1590. godine te analizu demografskih prilika i socijalnog statusa naselja Bužim, kao i analizu procesa prihvatanja islama na ovom području. Cijela studija popraćena je fotografijama izvorne građe, dokumenata na koje se autori pozivaju, kao i pojedinačnim transkripcijama. U potpoglavlju *Bužim u 17. vijeku* autori donose detalje i informacije koje pronalazimo dominantno u popisima utvrde Bužim kroz 17. stoljeće. Svaki pojedinačni popis je preveden, a ponuđena je i analiza i komparacija popisa posadnika. Zanimljiv je naročito popis utvrde Bužim iz 1626. godine koji spominje izvjesnog Mustafu sina Krnjina, a autori skreću pažnju na mogućnost da je riječ o ličnosti iz narodne krajiške predaje Muji Hrnjici. Za svaki spomenuti popis posadnika utvrde Bužim autori su izradili prateći grafikon kroz koji se vidi brojnost posadnika, njihova plaća, te otvara mogućnost kompariranja i iznošenja zaključaka o smanjenju ili povećanju broja posadnika u skladu s promjenama koje se dešavaju u širem kontekstu Bosanskog ejaleta. Krajem 17. stoljeća formirana je i palanka Bužim, u koju prelazi dio posadnika iz utvrde. Analiza Bužima u 17. vijeku završava potpoglavljem *Bužim u hududnami iz 1699. godine*, u kojem su autori prikazali na koji način se Bužim našao na stranicama međunarodnog ugovora o razgraničenju, potpisanog nakon Karlovačkog mira.

Autori u narednom potpoglavlju donose informacije pronađene u osmanskim izvorima o Bužimu u 18. vijeku. Najviše se spominju popravke tvrđave, naoružavanje, učvršćivanje granice, kao i broj posadnika vojske.

Kadrić i Omanović-Veladžić analiziraju veći broj popisa plaća posadnika utvrda u Bosni i drugih dokumenata fokusirano na utvrdu Bužim i zaključuju da se oni najviše odnose na brojno stanje posadnika, nabavku oružja te obnovu tvrđave. Studija nadalje problematizira austrijski napad na Bosnu 1737. godine – bitku kod Banje Luke, te učešće posadnika tvrđave Bužim u istoj. Naime, Bužim i Cetin dvije su utvrde koje su, pored Banje Luke, pretrpjele značajne gubitke u ovom napadu. Do kraja 18. stoljeća Bužim je u osmanskim dokumentima prisutan u kontekstu plaća vojske u tvrđavama, uspostavljanju odžakluka na ovim prostorima, kao i kroz ulogu utvrde Bužim u očuvanju javnog reda u Kamengradsko-bihaćkom kadiluku.

Kao uvod u centralni dio studije autori u potpoglavlju *Bužim do sredine 19. vijeka* donose potreban historijski kontekst te ističu kako je to vijek promjena i vojnih reformi u Osmanskom Carstvu, što je moguće vidjeti i na primjeru Bužima. S ciljem da se vojska učini efikasnijom i modernijom nametane su reforme koje su dovodile do pobuna, kao i neizvjesnosti u pogledu isplate naknada. Dokumenti bilježe smanjen broj vojnika u utvrdi Bužim, zahtjeve za povećanjem njihovog broja, kao i zahtjeve za dodatnom municijom jer su zalihe slabile. Važan događaj ovog perioda je i ustanak u Bosanskoj krajini 1836. godine zbog ukidanja kapetanija. Tim povodom se formalno ukidaju posade u utvrdama, ali one nastavljaju postojati u pomalo izmijenjenom obliku.

Nakon ovog iscrpnog pregleda historije Bužima kroz osmanske dokumente do 19. stoljeća, drugo poglavlje studije naslovljeno *Popis stanovništva Bužima 1851. godine* donosi najprije fizički i sadržajni opis dva deftera iz 1851. godine, jednog koji bilježi muslimansko i drugog koji bilježi nemuslimansko stanovništvo. Riječ je o izvoru koji daje popis šireg geografskog područja, no autori su se fokusirali na bužimska naselja koja su popisana unutar nahije Krupa u Bihaćkom sandžaku. Autori će u narednom, trećem poglavlju donijeti prijevod dijelova koji se odnose na utvrdu Bužim, kao i naselja Lubarda, Konjodor, Dobro selo, Radoč i Čava. Kada je riječ o generalnim osobinama ove vrste izvora, oni najčešće pored imena starješine domaćinstva navode i porodično prezime, što ih čini izuzetno značajnim i zanimljivim za proučavanje lokalne historije, kao i genealoška istraživanja. Nakon toga navođeni su drugi muški članovi domaćinstva, s naznakom rodbinskog odnosa sa starješinom. Za odrasle muškarce davan je i fizički opis, za maloljetnu djecu nije. Defter sadrži i dosta napomena o tjelesnim manama, neobičnim osobinama ljudi, njihovoj odsutnosti iz mjesta boravka. Što se tiče datacije, popis navodi hidžretsku godinu rođenja svakog pojedinca te ukupan broj navršenih godina u trenutku popisa. U popisu koji se odnosi na nemuslimane nije navedena hidžretska godina rođenja, već samo starosna dob.

U potpoglavlju *Demografska struktura stanovništva Bužima* autori na osnovu podataka u defterima

zaključuju da su u ukupno šest naselja Bužima popisane 453 muslimanske kuće i 114 nemuslimanskih, zatim 1908 muškaraca muslimana te 651 muškarac nemusliman. Navode i neke zaključke o fizičkim osobinama stanovništva, kao i o starosnoj strukturi, za što su za svako pojedinačno naselje izradili pripadajuću tabelu ili grafikon sa statistikom kako muslimanskog tako i nemuslimanskog stanovništva. Naposljetku, treće poglavlje donosi integralni *Prijevod popisa stanovništva Bužima 1851. godine*, koji je podijeljen u dvije sekcije, muslimansko stanovništvo (BOA NFS.d 5871) i nemuslimansko stanovništvo (BOA NFS.d. 5872). Nema sumnje da ovakvo objavljivanje izvorne građe daje veliki doprinos istraživačima lokalne povijesti. Brojni entuzijasti nemaju znanja neophodna za čitanje osmanskih izvora kako bi rasvijetlili pitanja iz prošlosti, pa im publiciranje tih izvora na ovakav način znatno olakšava njihovo korištenje. Uz to, ova studija može poslužiti kao primjer autorima koje zanima povijest nekog drugog prostora, jer pruža uvid u to kakvi se sve podaci nalaze u nüfus defterima. Iako je centralni dio studije prijevod dijelova popisa stanovništva, ništa manje važna nisu uvodna poglavlja kroz koja autori sistematično predstavljaju historiju Bužima kroz osmanske dokumente, počevši od samog osvojenja Bužima. Ovo je prva studija ovog tipa urađena na osnovu navedene građe, pa ne čudi da od svog objavljivanja pobuđuje znatan interes među Bužimljanima, a bez sumnje će produbiti znanja svim zainteresovanim historičarima, demografima, kao i entuzijastima i zaljubljenicima u lokalnu povijest.

Emina Mostić

Aida Mujezin-Čolo, ČAJNIČE I OKOLINA, 15. I 16. STOLJEĆE, El-Kalem, Sarajevo, 2023, 253 str.

Studija *Čajniče i okolina, 15. i 16. stoljeće* autorice Aide Mujezin-Čolo predstavlja dorađenu verziju magistarskog rada naslovljenog "Čajniče i njegova okolina od uspostavljanja osmanske vlasti do kraja 16. stoljeća" koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2017. godine. Mujezin-Čolo je zadatu temu obradila u šest poglavlja, a pored njih knjiga sadrži i Uvod, Sažetak, Priloge, Popis izvora i literature te Indekse ličnih imena i geografskih pojmova. Autorica je u *Uvodu* svog djela istakla činjenicu da do sada nije napisana nijedna monografija ili zasebna studija koja tematizira osmansku vladavinu u Čajniču, naselju i općini na istoku Bosne i Hercegovine. U istom poglavlju autorica je ponudila pregled studija i naučnih radova koji se, najčešće indirektno, bave prošlošću Čajniča, sa zaključkom da prošlost Čajniča nije ni približno dovoljno znanstveno istražena. Raspravljajući o razlozima za takvo stanje, istaknuta je činjenica da je Čajniče u osmanskom periodu imalo status carskog hasa, što je sa sobom povlačilo drugačiji status u odnosu na druga mjesta. Zatim, u bosanskohercegovačkoj historiografiji najčešće korišteni izvori – osmanski

opširni katastarski popisi – ne spominju Čajniče u velikoj mjeri, što otežava istraživanje pitanja iz oblasti uprave, demografije, privrede i slično. Autorica je istakla i drugi razlog, a to je njena želja da na ovaj način sačuva od zaborava objekte sagrađene u Čajniču za vrijeme Osmanlija, s obzirom na to da su isti u međuvremenu porušeni, naročito u posljednjem ratu u Bosni i Hercegovini. Mujezin-Čolo naglašava da ovo mjesto nije bilo tema istraživanja ni autora koji se bave historijom srednjovjekovne Bosne, te da se toponim Čajniče prvi put i spominje tek u osmanskim izvorima. Međutim, šire područje Čajniča prisutno je u srednjovjekovnim izvorima i to kao oblast Drina, župa Pribud. Djelo se stoga zasniva na analizi osmanskih deftera i pojedinačnih dokumenata iz različitih arhivskih zbirki koje se većinom čuvaju u Republici Turskoj. Vremenski, djelo pokriva period od približno 150 godina, od dolaska Osmanlija pa do kraja 16. stoljeća.

U prvom poglavlju, naslova *Područje Čajniča i okoline u srednjem vijeku*, autorica konstatuje da nisu pronađeni spomeni toponima Čajniče u srednjovjekovnim izvorima, iako na osnovu činjenice da su Osmanlije zatekle trg smatra da je naselje postojalo i u to vrijeme. Mujezin-Čolo dalje propituje koji su mogući razlozi tome, zatim daje podatke iz srednjovjekovnih izvora i literature o oblasti Drina, župi Pribud u srednjem vijeku, kao i o utvrđenom gradu Samobor koji je štitio župu Pribud. Naredno poglavlje, *Čajniče i okolina u administrativno-teritorijalnoj podjeli Osmanskog Carstva*, podijeljeno je na nekoliko potpoglavlja u kojima autorica iznosi podatke o uspostavi osmanske vlasti nad širim prostorom Čajniča, do koje je došlo nakon osmanskih osvajanja 1463. godine. Među nahijama formiranim u 15. i 16. stoljeću nalazile su se i Pribud, Samobor i Čajniče. Autorica daje hronološki pregled promjena kroz koje je prošla nahija Pribud od osmanskog osvojenja do kraja 16. stoljeća te ukazuje na korištenje toponima Pribud, Samobor i Čajniče neujednačeno i ponekad kao oznaku za isti prostor. Autorica je posvetila pažnju i vojnom uređenju nahije i donijela podatke o spahijama i spahijskoj organizaciji te mustahfizima, posadnicima u tvrđavi koji su bili prisutni u tvrđavi Samobor sve do 1832. godine. Cjelina *Čajniče* posvećena je razvoju ovog gradskog naselja i njegovom izrastanju od statusa trga, preko varoši, do kasabe sredinom 16. stoljeća. Pažnja je zatim posvećena čajničkim mahalama, muslimanskim i nemuslimanskim, te čajničkim dobrotvorima i njihovoj ulozi u razvoju Čajniča, s posebnim naglaskom na Sinan-bega, prije svega zbog većeg broja dostupnih dokumenata o ovom vakifu. Četvrto poglavlje posvećeno je sakralnim i profanim objektima koji su postojali u Čajniču u spomenutom periodu, pa tako autorica ističe da je prva džamija nahije bila u tvrđavi Samobor, *hünkar* ili sultan Bajazidova džamija, a zatim su sagrađene Mehmed-begova i Sinan-begova džamija. Autorica je u slučaju Mehmed-begove džamije nastojala ukazati na pogrešna imenovanja ove džamije zastupljena u literaturi i

savremenom nazivu džamije. Pored džamija, među opisanim sakralnim i profanim objektima prisutni su i mesdžidi, tekije, crkve, mektebi, medresa, konačišta i hamam.

Peto, najobimnije poglavlje, *Naseljena mjesta u okolini Čajniča*, donosi prikaz seoskih naselja nahije Pribud, njih 72, pobrojanih abecednim redom. Kao osnovu za popis naselja autorica je uzela popis Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine, dopunjavajući ga podacima iz drugih popisa i izvora. Tu se mogu pronaći podaci o demografiji svakog sela, o njegovoj privredi te promjenama kroz koje je prolazilo. Gdje je to bilo moguće, autorica je ponudila i savremenu ubikaciju toponima, a najmnogoljudnije zabilježeno selo je Gornja Lušica s pet izdvojenih mahala. U ovom poglavlju obrađena su naselja čije se stanovništvo primarno bavilo poljoprivredom, dok su rudarska naselja obrađena u posljednjem poglavlju, *Privreda*. Poljoprivreda (zemljoradnja, stočarstvo, pčelarstvo) je bila glavna djelatnost seoskog stanovništva Čajniča, a Mujezin-Čolo u navedenom poglavlju donosi presjek kultura koje su uzgajane, njihovu količinu i cijene te eventualne promjene do kojih je dolazilo u 150 godina koje je analizirala. U potpoglavlju *Rudarstvo* nalaze se podaci o eksploataciji ruda na području Čajniča, s obzirom na to da se u različitim izvorima spominje pet aktivnih rudnika željezne rude. Neki od zaključaka su da su rudnici davani pod zakup, da je rudarska proizvodnja skoro u potpunosti bila u rukama domaćih ljudi te da dolazi do slabljenja/stagnacije u proizvodnji u drugoj polovini 16. stoljeća. Slično kao i za privredu, autorica je izdvojila objekte vezane za rudarstvo te ispravila pogrešan navod koji se provlači u domaćoj historiografiji vezano za kovnicu novca u Čajniču. Naime, Ćiro Truhelka je zaključak o kovnici novca temeljio na materijalnom dokazu – novčiću na kojem stoji ime Čajniče kao mjesto gdje je iskovan. Mujezin-Čolo pak smatra da je zbog sličnosti u grafiji došlo do miješanja toponima Canca (Džandža), mjesta gdje je zaista postojala osmanska kovnica novca, i Čajniča u Bosni. Potpoglavlje *Zanatstvo* donosi informacije o zanatima koji su pronađeni u izvorima, pa su tako na području Čajniča djelovali ljudi koji se bave obradom metala, kože, izradom obuće i odjeće, kazandžije, kovači i drugi. Pri tome, većina ih je prirodno u gradu, središtu trgovine, ali je poneki zanatlija zabilježen i na selu. Autorica na kraju poglavlja donosi i podatke o trgovini, prometu na trgu Čajniče te trgovcima.

Umjesto standardnog zaključka, djelo završava cjelinom naslovljenom *Sažetak*, u kojem autorica sumira naprijed izloženo o Čajniču kao centralnom naselju nahije Pribud i njegovom izrastanju iz trga u kasabu u periodu od njegovog prvog spomena do kraja 16. stoljeća. Posljednja poglavlja su *Prilozi* – sa fotografijama nekih od izvora koji su korišteni u radu te mape nahije Pribud koju je izradio Jasmin Mameledžija, kao i *Izvori i literatura*, *Registar ličnih imena* i *Registar geografskih pojmova* koji će budućim istraživačima olakšati korištenje ove knjige. Ova izuzetno vrijedna studija

sagledala je u historiografiji skoro potpuno nepoznato područje i vrijeme i sigurno će biti zanimljiva kako historičarima i Čajničanima tako i svima zainteresovanima za historiju manjih bosanskohercegovačkih mjesta u vrijeme osmanske vladavine.

Emina Mostić

Adis Zilić, Faruk Taslidža, Sedad Bešlija, Haris Dervišević, Ahmet Kurt, SINAN-PAŠA BOROVINIĆ: DRUŠTVENI STATUS, PORIJEKLO, POLITIČKI USPON, POČETAK URBANIZACIJE MOSTARA, Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru, Medžlis Islamske zajednice Mostar, Mostar, 2023, 198 str.

U izdanju Univerziteta Džemal Bijedić i Medžlisa Islamske zajednice Mostar, 2023. godine objavljena je monografija pod nazivom *Sinan-paša Borovinić: društveni status, porijeklo, politički uspon, početak urbanizacije Mostara* koju je uredilo pet autora: Adis Zilić, Faruk Taslidža, Sedad Bešlija, Haris Dervišević i Ahmet Kurt. Knjiga se sastoji od predgovora, tri poglavlja, pogovora na bosanskom i engleskom jeziku, priloga o prvim pisanim podacima o Mostaru, vakufname Sinan-pašine džamije u Mostaru i njenog prijevoda, nacrta obnovljene Sinan-pašine džamije sa nekoliko fotografija, popisa slikovnog materijala, popisa izvora i literature, registra imena i toponima te recenzija.

U prvom poglavlju pod nazivom "Bosanska vlastela u srednjem vijeku i tranziciji u osmanski politički sistem sa osvrtom na Boroviniće" čitaoci se upoznaju sa činjenicama koliko su u hijerarhiji pripadnici plemićkog staleža bili važna poveznica sa državom srednjovjekovnog tipa. U javnom prostoru često se može čuti sintagma *dobri Bošnjani* koja nerijetko biva pogrešno interpretirana i stavljena u pogrešan kontekst. Upravo zbog toga je važna interpretacija navedene sintagme koju autori nude u ovom poglavlju. Vlastela se u vladarskim poveljama nazivala *dobrim Bošnjanima* u značenju slobodnih ljudi. Po funkciji koju su obavljali bili su pravni vještaci, svjedoci na poveljama, porotnici, jamci, članovi sudskih kolegija te diplomate. Pojam *dobri Bošnjani* se nalazi i u povelji Tvrtka II, u kojoj je naglašeno da su oni vlastela i velmože rusaga. Pored spomenute sintagme, autori su detaljno pojasnili i termine *vlastelčići, familiaritas, familijara, vjerna služba, vjera gospodska, domini, stanak, rusag, plemenita baština* i druge pojmove. Skrenuta je pažnja na Crkvu bosansku koja je bila upućena na vlastelu čije je interese štitila, što je poboljšavalo položaj vlastele. U prvom poglavlju opširno je prikazan položaj vlastele u okolnostima političke propasti bosanske države. Potom se prati sudbina posljednje bosanske kraljice Mare, te kraljice Katarine, udovice bivšeg kralja, i njihove djece Sigismunda i Katarine. Čitaoci saznaju o procesu integrisanja dijela bosanske vlastele u osmanski politički sistem, statusu vojnika i uživanju posjeda te osobinama vlastele koja je primila islam. Autori predstavljaju i karakteristike prvih osmanskih popisnih deftera iz

1468. i 1475. godine. Pojašnjeni su razlozi zašto osmanska vlast u Bosni nije u značajnoj mjeri utjecala na postojeću strukturu zemljišnog posjeda, kao i porijeklo brojnih spahijskih muslimanskih porodica. Nakon toga slijedi dio koji se odnosi na Ahmed-pašu Hercegovića i njegovog bliskog saradnika i prijatelja Sinan-pašu Borovinića. Kako je postojala uobičajena praksa o pitanju unapređenja u osmanskoj strukturi napredovanja, i Sinan-paša je bio od onih državnika koji su hijerarhijski napredovali sa dužnosti dvorskog službenika. Kraj prvog poglavlja je posvećen političko-društvenom značaju Borovinića kao istaknutoj vlasteli iz vremena Bosanske Kraljevine na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće. Naglašena je činjenica da Borovinići nisu bili jedina vlastela sa posjeda Pavlovića čiji se članovi nalaze kao svjedoci na vladarskim poveljama. Zanimljivim se čini podatak da su u prvim decenijama 16. stoljeća poznata imena trojice Borovinića koji su zabilježeni kao muslimani, a čija genealoška veza u odnosu na ostale Borovinićе nije dokazana.

U drugom poglavlju knjige, pod naslovom "Karijerni uspon Sinan-paše Borovinića i njegov vakuf u Mostaru", pored podataka o hijerarhijskom napredovanju Sinan-paše Borovinića i njegovom vakufu u Mostaru, dat je i osvrt na historijske okolnosti koje su prethodile novom dobu. Autori ukazuju na činjenicu da Mostar ne pripada historijatu srednjovjekovnih naselja. Oslanjajući se, između ostalog, na podatke do kojih su došli Ahmed Aličić i Hatidža Čar-Drnda, oni naglašavaju da naučni odgovor na pitanje nastanka Mostara pružaju podaci iz sumarnog popisa sandžaka Bosna 1468/69. godine provedenog nakon osmanskog osvajanja većeg dijela Hercegovine. Pozivajući se historijsku monografiju *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća* autorice Hatidže Čar-Drnda, naveden je podatak da se mostarska tvrđava spominje u popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1475/77. godine. Pažnju privlači podatak da je u defter upisan naziv trga *Köprü hisar*, što znači *Most utvrda*, čime je objašnjeno porijeklo naziva grada Mostara koji označava mjesto gdje se nalazi *Most utvrda*. Pored toga, pruženi su podaci o fortifikacijskim objektima, prvim islamskim bogomoljama i sl. Glavna tema drugog poglavlja monografije posvećena je Sinan-begu koji je poticao iz srednjovjekovne vlastelinske porodice Borovinić u istočnoj Bosni, na prostoru poznatom kao Zemlja Pavlovića. Autori donose i novija istraživanja koja potkrepljuju mišljenje da je Sinan-beg Borovinić unuk kneza Tvrtka, odnosno sin Ivana Borovinića nestalog u vrijeme sloma srednjovjekovne bosanske države. Jasno je predočen karijerni uspon mladog Sinan-bega Borovinića koji se kao plemić našao na sultanovom dvoru gdje je odgojen i obrazovan. Na detaljan način predstavljena je njegova funkcija bosanskog sandžakbega i dolazak u Foču 1504. godine. Autori su stava da su centralne osmanske vlasti na taj način napravile odlično kadrovsko rješenje, jer je Sinan-paša poznavao jezik i

običaje lokalnog stanovništva te na taj način bio prikladan činovnik za upravljanjem Hercegovinom. Dio teksta je posvećen i Sinan-pašinoj vakufnami iz 1506. godine, koja je ujedno i prvi dokument u kojem se Mostar spominje u statusu grada, odnosno kasabe. U knjizi je predočena uloga Sinan-paše u bici kod Čaldirana i njegova uloga u osmanskom osvajanju jugoistočne Anadolije, kao i imenovanje Sinan-paše za velikog vezira. Pored navedenog, pratimo i njegov pohod na Memluke i bitku kod Merdždabika, nakon čega je uslijedio pohod na Gazu i kretanje sultanove vojske prema Kairu koja je na pojedinim područjima napadana od strane raznih beduinskih skupina. Poglavlje završava opisom bitke kod Ridanije i pogibijom Sinan-paše Borovinića.

U trećem poglavlju, pod nazivom "Sinan-pašina džamija i mahala u Mostaru", iznesena su dosadašnja saznanja i stajališta Hazima Šabanovića, Mehmeda Mujezinovića i Hivzije Hasandedića u vezi sa spomenutom džamijom. S obzirom na dostupna historijska vrela, arheološki materijal i sačuvana arhitektonska zdanja, autori zaključuju da je unutar mostarske tvrđave do 1475/1477. godine bio sagrađen mesdžid. Navedeno je da se zbog nedostatnosti podataka ne može zaključiti da je utemeljitelj navedene džamije hercegovački sandžakbeg Sinan-beg, odnosno tvrditi da je Sinan-paša sagradio džamiju na temeljima ranije džamije Sinan-bega. Razlog tome autori pronalaze u činjenici da nije realno da je nalog za gradnju džamije dat odmah po preuzimanju dužnosti namjesnika Hercegovačkog sandžaka 1503. godine. Pozivajući se na vakufnamu Sinan-bega sina Abulhajja, potkrijepljena je tvrdnja da je Sinan-pašinu džamiju u Mostaru, poznatu kao i Atik džamija, sagradio derviš Sinan-beg, sin Abdulhajja, u kasabi Mostar 1506. godine. Džamija je miniranjem porušena 1949. godine, a njena ponovna izgradnja završena je 2019. godine. Monografija obiluje podacima o vakufu Sinan-paše Borovinića u Mostaru koji je uspješno poslovao do kraj osmanske vlasti. Širok spektar tema koje se odnose na višestoljetne društvene, vojne, političke, ekonomske i kulturne prilike mikrosredine kroz prizmu historijske ličnosti Sinan-paše Borovinića i dešavanja na širem prostoru, razlog su više da se ovo vrijedno djelo preporuči kako naučnoj tako i široj javnosti. Dodatnu vrijednost knjizi doprinosi to što je obuhvaćen širi vremenski raspon koji počinje sa potomcima srednjovjekovne bosanske plemićke porodice, različitim fazama Sinan-pašinog života, njegovim učešćem u bitkama i zaslugama za proces urbanizacije i uvakufljenja, do rušenja i obnavljanja Sinan-pašine džamije u Mostaru 2019. godine.

Amir Džinić

KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH, PERZIJSKIH I BOSANSKIH RUKOPISA, Svezak IV, Obradio Ahmed Zildžić. Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2023, 296 str.

Historijski arhiv Sarajevo koncem 2023. godine zaokružio je katalogizaciju rukopisne građe na orijentalnim

jezicima i rukopisâ na bosanskom jeziku koji se nalaze u okviru Orijentalne zbirke objavljivanjem četvrtog sveska *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*. Objavljivanjem ovog posljednjeg sveska okončan je petnaestogodišnji projekat, jer se serija kataloga počela objavljivati 2010. godine (*Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa,* Svezak I, Obradio Mustafa Jahić, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2010; potom *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa,* Svezak II, Obradio Haso Popara, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2011. i *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa,* Svezak III, Obradio Hamza Lavić, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2022).

Metodologija obrade četvrtog sveska bila je drugačija u odnosu na standardnu, primijenjenu u izradi prethodnih svezaka, jer i sam Fond nosi svojevrsne specifičnosti. Kako i sam priređivač u Uvodu navodi, prema dostupnim podacima riječ je o jedinstvenom fondu derviških materijala Hadži Sinanove tekije. Fond je otkupljen od Munire Misirlić, supruge posljednjeg šejha Tekije Nasira Misirlića, 1959. godine. Budući da su se materijali katalogizirali onim redoslijedom kojim su signirani prilikom otkupa i nije se vršila njihova selekcija i kategorizacija u odnosu na tematiku teksta i jezik na kojem su pisani, kako se to činilo ranije, i proces kataloške obrade je srazmjerno tome odstupao od uobičajenog. Prije svega, razlog ovakvog pristupa se ogleda u činjenici da su ovdje obrađene dvije, pa čak i tri vrste tekstova – rukopisa, fragmenata rukopisa i štampanih knjiga, dok su u prethodnim svescima obrađeni materijali kod inicijalnog signiranja prepoznati isključivo kao rukopisi. Osim što bi dodatna naknadna klasifikacija narušila unutrašnju koncepciju Fonda, postojala je i dilema oko toga da li neke arhivske jedinice tretirati kao fragmente ili kao cjelovit rukopis, odnosno prepis rukopisa i obratno. Utoliko je, u pogledu strukture, ovaj katalog drugačiji u odnosu na svoje prethodnike.

Katalog obuhvata 108 rukopisnih kodeksa, od kojih značajan broj njih sadrži više uvezanih tekstova različitog sadržaja pa se u kodeksu RS – 5 nalaze dva naslova, u RS – 6 tri, u RS – 8 dva, u RS – 12 dva, u RS – 17 četiri, u RS – 18 dva, u RS – 32 tri, u RS – 34 pet, u RS – 37 dva, u RS – 51 tri, u RS – 61 dva, u RS – 64 tri, u RS – 79 tri, u RS – 92 devet i u RS – 95 osam različitih naslova. Stoga, u dijelu Kataloga koji se odnosi na obradu rukopisa, nalazi se 146 djela. Potom slijedi obrada 115 fragmenata rukopisa i 128 obrađenih štampanih knjiga iz Fonda Hadži Sinanove tekije. Među datiranim rukopisima, po starini se ističe prepis pod signaturom RS – 64, *Kitāb al-Miṣbāḥ*, koji potječe iz ševvala 899/jula 1494. godine. Dakle, rukopis je star 530 godina.

Kako se radi o fondu jedne tekije, ne iznenađuje činjenica da među sve tri kategorije – rukopisi, fragmenti rukopisa i štampane knjige – dominiraju djela iz sufizma, obredoslovlja, dogmatike, prepisi dijelova Kur'ana, ilahije i kaside, mevludi, udžbenici i priručnici iz islamske vjeronauke.

No, nije zanemariv broj ni djela iz oblasti medicine i narodnih ljekaruša. Prisustvo djela iz medicine u fondu tekije posljedica je historijske okolnosti, jer je Hadži Sinanova tekija u XVIII stoljeću služila i kao bolnica, a o čemu nas obavještava Mula Mustafa Bašeskija u svom *Ljetopisu*. Potom, listajući Katalog, među fragmentima i štampanim knjigama nailazimo na rječnike arapskog, perzijskog, turskog, ali i bosanskog jezika.

Koliko je obrada rukopisa zahtjevan i iscrpljujući posao govori činjenica da se rukopis najprije treba identificirati, utvrditi autor ili prepisivač, datirati i utvrditi mjesto nastanka rukopisa, opisati njegov fizički izgled te posredno izvesti zaključke o rukopisu. Raritet među rukopisima ne mjeri se brojem stranica, nego najprije njegovim sadržajem, vremenom nastanka, činjenicom da je u pitanju autograf i povezanošću s originalnim primjerkom. Jedan takav rukopis krasi i kolekciju rukopisa Hadži Sinanove tekije. Priređivač četvrtog sveska ističe rijetkost rukopisa signiranog oznakom RS – 44, djelo *Gulzār* čuvenog sufijskog autora Ibrāhīma Tennūrīja, jer se radi o jedinom poznatom prepisu ovog djela među rukopisnim zbirkama u Bosni i Hercegovini, a koji je pri tome i gotovo cjelovit –nedostaje mu tek posljednjih pet stihova od ukupno 5080. Koliko god posao obrade rukopisa bio mukotrpan, koliko god zahtijevao strpljivog i temeljitog istraživača, poticaj za istrajno istraživanje krije se u nadi da će se možda javnosti predstaviti još uvijek nepoznato djelo ili nas prvi put obavijestiti da se prepis jednog važnog djela čuva i u Bosni i Hercegovini.

Osim na orijentalnim jezicima, u Fondu se čuvaju rukopisi ili dijelovi rukopisa na bosanskom jeziku, što je vidljivo i iz punog naziva Kataloga. Tu je, prije svega, prepis čuvene poeme *Abdija* Murat-bega Čengića pod signaturom R – 84, a potom mjestimična pojava bosanskog jezika kroz poneki stih, ilahiju i kasidu, uvrštavanje bosanskog naziva biljaka i preparata za pripremu lijekova u ljekarušama, rječnici bosanskog jezika itd.

Predgovor Kataloga napisala je direktorica Historijskog arhiva Sarajevo Ismeta Džigal-Berkovac, a Uvod je napisao priređivač Ahmed Zildžić. Tekstovi su dati na bosanskom i engleskom jeziku (str. VII-XXVI). Priložena je lista korištenih izvora i literature (str. XXVII-XXX) te oznake transkripcije (str. XXXI). Od 231. do 273. stranice navedeni su indeksi, počevši od indeksa naslova rukopisa arapskom grafijom i dati u transkripciji, potom imena autora, imena prepisivača, imena vlasnika i darovatelja, indeks toponima i ustanova, kataloški indeks i signaturni indeks. Katalog se završava sa 20 faksimila obrađenih rukopisa dopadljivog izgleda.

Objavljivanjem četvrtog sveska *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* Historijskog arhiva Sarajevo bogatiji smo za nova saznanja o vrijednoj rukopisnoj ostavštini koja se čuva u okviru Orijentalne zbirke Arhiva i, kao i svaki novi svezak, i ovaj upotpunjuje našu sliku o prošlosti.

Elma Dervišbegović

MEDICINA BEZ GRANICA: ZDRAVLJE I LIJEČENJE U OSMANSKOJ BOSNI, Zbornik radova, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2023, 163 str.

Međunarodni simpozij *Medicina bez granica: zdravlje i liječenje u osmanskoj Bosni* održan 2–4. juna 2022. godine u suorganizaciji Bošnjačkog instituta u Sarajevu, Univerziteta York u Torontu i Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke okupio je naučnike i istraživače iz različitih humanističkih, prirodnih i medicinskih nauka, kako bi na jednom mjestu razmijenili iskustva iz šire oblasti primijenjene medicine, odnosno kulture liječenja u predmodernom dobu. Iako je na simpoziju uzelo učešće 16 istraživača, kroz četiri panela (1. Osmanska medicina u teoriji i praksi, 2. Medicinska praksa u osmanskoj Bosni, 3. Ezoterična medicinska praksa, 4. Biljke i travarstvo u medicinskoj praksi), na veliku žalost, nisu sva izlaganja objavljena. Samo jedan dio izlaganja, ukupno njih sedam, predstavljenih kroz panele Medicinska praksa u osmanskoj Bosni i Biljke i travarstvo u medicinskoj praksi, našao je svoje mjesto u Zborniku. Radovi slijede iza kraćeg Predgovora (str. 7-11) autorice Ramize Smajić.

Rad pod naslovom „Medicinska literatura u osmanskoj Bosni“ (str. 15-38) autora Mustafe Jahića otvara ovaj Zbornik. Njime se predstavlja medicinska literatura u bosanskohercegovačkim rukopisnim fondovima koju autor klasificira na djela iz naučne, tzv. elitne medicine, poslaničke medicine i narodne medicine. Autor je ovim radom nastojao ponuditi sumaran pregled rukopisne građe iz svih pobrojanih grana medicine, zahvaljujući čemu i čitaoci kojima nisu dostupni katalozi rukopisa bosanskohercegovačkih rukopisnih kolekcija sada na jednom mjestu mogu steći uvid u prisustvo djela iz oblasti medicine u rukopisnim kolekcijama. Svojim radom Jahić je predstavio najstarija, rijetka, ali i najzastupljenija djela, naročito ističući da se, sudeći prema velikom broju rukopisnih primjeraka u bosanskohercegovačkim kolekcijama, u liječenju u osmanskoj Bosni vrlo često koristilo Nidā'ījevo djelo *Manāfi' al-nās*, medicinski priručnik od čak 60 poglavlja o različitim bolestima i načinima njihova liječenja. Osim toga, radom su predstavljeni rukopisni primjerci djela iz poslaničke medicine na osmanskom turskom, perzijskom i bosanskom jeziku, ljekaruše ili zbirke recepata za liječenje različitih bolesti, prepisivane u hladovini bosanskohercegovačkih medresa i tekija, te najznačajnija djela iz oblasti farmacije.

Drugi rad, pod naslovom „Osmanska medicina u Bosni i Hercegovini u standardnim i alternativnim postupcima liječenja“ (str. 39-52) autorice Ajnije Omanić, također ukazuje na dualnu prirodu pristupa liječenju u osmanskoj Bosni, s posebnim osvrtom na utjecaj narodne/alternativne medicine na razvoj naučne/konvencionalne medicine u Bosni i Hercegovini i njeno mjesto danas. U najznačajnije karakteristike osmanske medicine u Bosni i Hercegovini

Omanić ubraja individualni pristup liječenju i mjeru izolacije kao vrlo efikasnu metodu sprečavanja širenja zaraznih bolesti. Rad nudi i primjere iz prakse liječenja kao ilustraciju svega što je prethodno navedeno.

U radu Amera Masle pod naslovom „Pokušaji institucionalizacije zdravstva i suzbijanja „nadriljekarstva“ u Bosanskom vilajetu u vrijeme valije Safvet-paše (1869–1871): prilog proučavanju zdravstvenih prilika u kasnoosmanskoj Bosni“ (str. 53-71) skrenuta je pažnja na najznačajnije mjere koje su u Osmanskom Carstvu poduzete s ciljem unapređenja i institucionalizacije zdravstva kroz, između ostalog, i različite kampanje koje su promovirale važnost ljudskog zdravlja i ulogu konvencionalne medicine, odnosno profesionalnih ljekara.

Četvrti rad, pod naslovom „Kreševo, kolijevka medicine Bosne i Hercegovine, kreševski franjevci kao njeni utemeljitelji i njihov doprinos u razvoju zdravstvene i socijalne kulture Bosne i Hercegovine“ (str. 73-111) čiji je autor Anto Buzuk, ukazuje na nezaobilaznu ulogu i nemjerljiv doprinos bosanskohercegovačkih franjevaca u praksi liječenja i unapređenju zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini. Kako je naglašeno, liječničko djelovanje kreševskih franjevaca ima kontinuitet od više od dva stoljeća, počevši od 1795. godine kada je kreševski franjevac Franjo Gracić napisao prvo medicinsko djelo. Poznato je da je u kreševskom samostanu sačuvano čak 37 ljekaruša (zbirki recepata) i rijetke medicinske literature, te da je ovaj samostan imao čak dvije apoteke. U radu su predstavljeni i najznačajniji kreševski franjevci čije je liječničko djelovanje ostavilo neizbrisiv trag u povijesti medicine na ovim prostorima.

Eli Tauber u radu pod naslovom „Jevrejski atari i biljni priručnici u Sarajevu“ (str. 113-131) predstavlja dva priručnika o biljkama, odnosno ljekaruše koje se čuvaju u biblioteci Jevrejske zajednice u Sarajevu. Poznato je da se pojava najstarijih apoteka u Sarajevu veže za kraj 15. i početak 16. stoljeća, a prvi atari bili su upravo Jevreji koji su se doselili iz Španije. Poseban naglasak u svome radu autor je stavio na narodnu medicinu sefardskih Jevreja u Bosni.

Radom „Osman ibn Abdurrahman i njegov tursko-osmanski prijevod Matthiolijevog komentara Dioskuridova djela *Materia Medica*“ (str. 133-146) Emin Sofić, Ahmed Zildžić i Saida Ibragić ponudili su analizu rukopisa iz botanike, farmakognozije i farmakologije pod naslovom „Kitab al-Nabat“ autora Osmana ibn Abdurrahmana Belgradija. Prevod je, na poticaj Ahmed-paše Koprulua, započet 1770. godine, a riječ je o kopiji originalnog prevoda djela *Materia Medica* s latinskog na osmanski turski jezik. Prevod, kako autori analiziraju, sadrži sinonime 496 biljaka na više jezika (grčki, latinski, arapski, turski i bosanski). Prisustvo bosanskih istoznačnica botaničkih pojmova ovo djelo čini naročito vrijednim, čime je, kako autori zapažaju, Osman ibn Abdurrahman Belgradi u znanstvenu i medicinsku terminologiju uveo bosanski jezik.

Stranice Zbornika zatvara rad Enide Mališević pod naslovom

„Ljekovite i otrovne biljke u običajnoj i vjerskoj primjeni tokom i nakon osmanskog perioda“ (str. 147-156). Rad je osvrt na narodne prakse liječenja, a prema primjerima zabilježenim na marginama ili u bilježnicama istaknutih ljudi iz osmanskog perioda poput sarajevskog kadije Mustafe Muhibbija, Mula Mustafe Bašeskije ili primjerima iz ljekaruša koje su u svojim radovima spomenuli i autori prethodnih radova.

Zbornik *Medicina bez granica: zdravlje i liječenje u osmanskoj Bosni: zbornik radova* vrijedno je štivo o različitim aspektima razvoja i unapređenja zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini koje će inicirati dalja istraživanja i pri tome poslužiti kao relevantan znanstveni izvor.

Madžida Mašić